

WIEŚ

Nr 2 (195)/2022

i ROLNICTWO

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

W numerze m.in.:

TETIANA HOHOL, JULIA TSYBULSKA

Reforma samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji
władzy Ukrainy poprzez decentralizację

GALYNA TRYPOLSKA, VITALIY KRUPIN, ROMAN PODOLETS

Energia odnawialna na obszarach wiejskich Ukrainy
w perspektywie zmian klimatycznych

ADRIANNA CZARNECKA, WIOLETA KRUPOWICZ

Nowe podejście do aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich
w procesie scalenia gruntów – doświadczenia z wykorzystania
zogniskowanych wywiadów grupowych i crowdsourcingu

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

WIEŚ i ROLNICTWO

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

Nr 2 (195)/2022

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

RADA NAUKOWA

Jerzy Wilkin – Przewodniczący Rady Naukowej (Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Polska);

Imre Fertő (Hungarian Academy of Sciences, Węgry);

Krzysztof Heffner (Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Polska);

Keith Howe (University of Exeter, Wielka Brytania);

Renata Marks-Bielska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska);

Marie-Claude Maurel (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Francja);

Agnieszka Poczta-Wajda (Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Polska);

Krzysztof Szafraniec (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)

KOMITET REDAKCYJNY

Adam Czarnecki (redaktor naczelny), Michał Dudek (sekretarz redakcji), Maria Halamska, Katarzyna Kościł-
-Ryżko, Jerzy Kozyra, Włodzimierz Rembisz, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Weryfikacja materiałów w języku angielskim (Proofreader): David Westacott

Sekretariat redakcji: Małgorzata Gelo-Kluczyńska (redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

WYDAWCA

Polska Akademia Nauk

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa

tel.: +48 22 826 94 36, fax: +48 22 657 27 50

e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl

www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

Wersja elektroniczna kwartalnika jest dostępna w bazach:
Arianta, AgEcon, Baza Agro, BazEkon, CAB Abstracts, CEEOL, CEEAS, Current Geographical Publications (CGP),
Dimensions, EBSCO Discovery Service, ECONBIZ, ECONIS, ERIH+

VILLAGE & AGRICULTURE

QUARTERLY

ISSN 0137-1673

NO. 2 (195)/2022

SCIENTIFIC COUNCIL

Jerzy Wilkin – Chairman of the Scientific Council (Institute of Rural and Agricultural Development, Polish Academy of Sciences, Poland);

Imre Fertő (Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Krystian Heffner (University of Economics in Katowice, Poland);

Keith Howe (University of Exeter, UK);

Renata Marks-Bielska (The University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland);

Marie-Claude Maurel (École des Hautes Études en Sciences Sociales, France);

Agnieszka Poczta-Wajda (The Poznań University of Economics and Business, Poland);

Krystyna Szafraniec (The Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

EDITORIAL BOARD

Adam Czarnecki (Editor in Chief), Michał Dudek (Managing Editor), Maria Halamska, Katarzyna Kość-Ryżko, Jerzy Kozyra, Włodzimierz Rembisz, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Proofreader: David Westacott

Journal's secretariat: Małgorzata Gelo-Kluczyńska (redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

PUBLISHER

Polish Academy of Sciences

Institute of Rural and Agricultural Development, 72 Nowy Świat St., 00-330 Warsaw

tel.: +48 22 826 94 36, fax: +48 22 657 27 50

e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl

www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

A digital version of the journal is available from the following databases:

Arianta, AgEcon, Baza Agro, BazEkon, CAB Abstracts, CEEOL, CEEAS, Current Geographical Publications (CGP), Dimensions, EBSCO Discovery Service, ECONBIZ, ECONIS, ERIH+

Spis treści

Od redakcji	7
-------------------	---

Artykuły

Tetiana Hohol, Julia Tsybulska Reforma samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji władzy Ukrainy poprzez decentralizację	11
Reform of Local Self-Government and Territorial Organisation of the Authorities of Ukrainian Through Decentralisation	
Galyna Trypolska, Vitaliy Krupin, Roman Podolets Energia odnawialna na obszarach wiejskich Ukrainy w perspektywie zmian klimatycznych	39
Renewable Energy in Rural Areas of Ukraine in The Perspective of Climate Change	
Iryna Gontareva Efektywność przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i Unii Europejskiej – ocena i czynniki reprodukcji	63
Efficiency of Agricultural Enterprises in Ukraine and the European Union: Assessment and Factors of Reproduction	
Adrianna Czarnecka, Wioleta Krupowicz Nowe podejście do aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich w procesie scalenia gruntów – doświadczenia z wykorzystania zogniskowanych wywiadów grupowych i crowdsourcingu	83
A Novel Approach for Activating Rural Inhabitants in Land Consolidation Process: Experiences from Focus Group Interviews and Crowdsourcing	

Julia Wojciechowska-Solis, Magdalena Śmiglak-Krajewska,
Sławomir Kalinowski

**Atrakcyjność i preferowanie wybranych form turystyki na obszarach
wiejskich Polski Wschodniej – w badaniu opinii i wyborów turystów 101**

Attractiveness and Preference of Selected Forms of Tourism in Rural Areas of Eastern
Poland: In a Survey of Tourists' Opinions and Choices

Recenzje i omówienia

Stanisław Kowalczyk

**Czy gospodarstwa rolne zainteresowane są maksymalizacją dochodów,
czy swoich aktywów? Recenzja książki Aleksandra Grzelaka,
*Dochody a aktywa w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów
Unii Europejskiej* 135**

Are Agricultural Holdings Interested in Maximizing Their Income or Their Assets?
Review of the Book by Aleksander Grzelak, *Income and Assets in Agricultural Holdings
in Poland in Comparison with European Union Countries*

Sprawozdania i relacje

Elwira Wilczyńska, Aleksandra Pawłowska, Michał Dudek,
Vitaliy Krupin, Łukasz Komorowski

**Pięć debat na pięćdziesięciolecie Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa
Polskiej Akademii Nauk – relacja młodych badaczy 147**

Five Debates for the Fiftieth Anniversary of the Institute of Rural and Agricultural
Development of the Polish Academy of Sciences – Report by the Young Scholars

Od redakcji

Prezentowany numer kwartalnika ma szczególny charakter. Składa się na niego bowiem pięć artykułów, spośród których trzy zostały przygotowane przez naukowczynie i naukowców z Ukrainy. Dwoje z nich – dr Vitaliy Krupin i dr Julia Tsybulska są stałymi pracownikami Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Dr Roman Podolets jest pracownikiem naukowym w Instytucie Ekonomii i Prognozowania Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Z kolei trójka autorek – prof. dr hab. Iryna Gontareva z Charkowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Karazina, dr hab. Tetiana Hohol, prof. Narodowego Uniwersytetu Lotniczego w Kijowie oraz dr Galyna Trypolska z Narodowej Akademii Nauk Ukrainy odbywają w IRWiR PAN staż, realizując projekty badawcze w ramach różnych przedsięwzięć międzynarodowej współpracy naukowej. Programy te obejmują zarówno inicjatywy uruchomione na podstawie porozumień zawartych między Polską Akademią Nauk (PAN) i Narodową Akademią Nauk Ukrainy (NANU) oraz PAN i Narodową Akademią Nauk Stanów Zjednoczonych (National Academy of Sciences – NAS), jak również program specjalny Narodowego Centrum Nauki. Celem tych wymienionych inicjatyw było wsparcie badaczek i badaczy, którzy uciekli przed trwającą na terytorium Ukrainy wojną wywołaną przez agresję Federacji Rosyjskiej i pozostali w Polsce po to, by kontynuować badania naukowe. Jako zespół redakcyjny kwartalnika *Więś i Rolnictwo* oraz jako cała społeczność pracowników IRWiR PAN, w obliczu trwającej rosyjskiej agresji – naruszającej suwerenność Ukrainy – wyrażamy solidarność z całym narodem ukraińskim, w szczególności z ukraińskimi naukowczyniami i naukowcami podejmującymi badania w zakresie rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa Ukrainy, Polski oraz państw członkowskich Unii Europejskiej. Mamy nadzieję, że Ukraina znów stanie się bezpieczna, a nasze koleżanki i koledzy będą mogli wieść normalne życie oraz podejmować aktywność naukową w swojej ojczyźnie i poza jej granicami bez obaw o siebie i swoich bliskich.

Artykuły o tematyce ukraińskiej zawarte w bieżącym numerze czasopisma nie odnoszą się wprost do aktualnej sytuacji wojennej i jej skutków społeczno-ekonomicznych. Poruszają one jednak różnorodną problematykę obejmującą obszar całej Ukrainy, a związaną m.in. z systemem administracyjnej organizacji państwa, rozwojem lokalnym, sektorem rolnym i żywnościowym oraz sektorem energetycznym. Wspomniane zagadnienia mają niewątpliwie istotne znaczenie w kontekście

odbudowy i przyszłości tego państwa, które 26 czerwca 2022 r. otrzymało oficjalny status kandydata do członkostwa w Unii Europejskiej.

Tetiana Hohol i Julia Tsybulska w artykule pt. „Reforma samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji władzy Ukrainy poprzez decentralizację” analizują możliwości i wyzwania wynikające z przekazywania kompetencji do niższych szczebli jednostek organizacyjnych państwa, stwierdzając, że skuteczne przeprowadzenie reform w tym zakresie w Ukrainie zależeć będzie od współpracy mieszkańców, siły instytucji oraz sprawnej administracji. Przyszłości Ukrainy, lecz w odniesieniu do transformacji energetycznej, poświęcone jest opracowanie Galyny Trypolskiej, Vitaliya Krupina i Romana Podoletsy, pt. „Energia odnawialna na obszarach wiejskich Ukrainy w perspektywie zmian klimatycznych”. Przywołani autorzy rozpatrują różnorodne technologie odnawialnych źródeł energii (OZE), które można rozwijać na obszarach wiejskich Ukrainy, zwracając jednocześnie uwagę na możliwości i bariery ich szerszego zastosowania. Następny artykuł, zatytułowany „Efektywność przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i Unii Europejskiej – ocena i czynniki reprodukcji” i przygotowany przez Irynę Gontarewę, przedstawia w perspektywie porównawczo-międzynarodowej różne czynniki oddziałujące na funkcjonowanie firm z branży rolnej w długim okresie.

Obok opracowań autorstwa badaczek i badaczy z Ukrainy w numerze znajdują się także dwa artykuły polskich naukowców i naukowiec. Dr hab. inż. Adrianna Czarnecka, prof. ucz., i dr inż. Wioleta Krupowicz z Politechniki Warszawskiej w swoim tekście „Nowe podejście do aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich w procesie scalenia gruntów – doświadczenia z wykorzystania zogniskowanych wywiadów grupowych i crowdsourcingu” przedstawiają nowe ujęcie problematyki aktywizacji mieszkańców wsi w procesie scalenia gruntów, które opiera się m.in. na wykorzystaniu zogniskowanych wywiadów grupowych i aplikacji mobilnej. Jak konkludują autorki, zastosowanie różnych metod do włączania ludności wiejskiej w inicjatywy scaleniowe, takich jak narzędzia informatyczne, może przyczynić się do poszerzenia zakresu prac scaleniowych oraz innych przedsięwzięć związanych z planowaniem przestrzennym i zagospodarowaniem terenu. Oprócz poprawy struktury agrarnej poprzez inicjatywy koncentracji rozdrobnionych gruntów wszechstronnemu rozwojowi obszarów wiejskich w Polsce sprzyja również rozwój turystyki wiejskiej. Dr Julia Wojciechowska-Solis, dr Magdalena Śmiglak-Krajewska i dr hab. Sławomir Kalinowski, prof. IRWiR PAN, w artykule „Atrakcyjność i preferowanie wybranych form turystyki na obszarach wiejskich Polski Wschodniej – w badaniu opinii i wyborów turystów” przedstawiają wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród osób odwiedzających obszary wiejskie na wschodzie kraju, określając najpopularniejsze sposoby spędzania wolnego

czasu przez respondentów, a także analizując główne elementy postrzeganego potencjału turystycznego tej części Polski.

Numer 2 (195)/2022 *Wsi i Rolnictwa* kończy recenzja książki pt. *Dochody a aktywa w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej* autorstwa prof. dr. hab. Aleksandra Grzelaka, którą przygotował prof. dr. hab. Stanisław Kowalczyk, a także omówienie pięciu debat naukowych zorganizowanych w latach 2021 i 2022 z okazji pięćdziesięciolecia IRWiR PAN, sporządzone przez pięcioro pracowniczek i pracowników Instytutu – dr Elwirę Wilczyńską, dr Aleksandrę Pawłowską, dr. Michała Dudka, dr. Vitaliya Krupina i mgr. Łukasza Komorowskiego.

Michał Dudek
Redakcja kwartalnika *Wieś i Rolnictwo*

Tetiana Hohol, Julia Tsybulska

Reforma samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji władzy Ukrainy poprzez decentralizację

Streszczenie: Optymalizacja pionu organizacji władzy w państwie jest kompleksowym krokiem w kierunku kształtowania pełnofunkcyjnych samorządów lokalnych i efektywnego systemu administracyjno-terytorialnej organizacji państwa. Decydując się na decentralizację, Ukraina wybrała model samorządu lokalnego całkowicie odmienny od tego z początku lat 90. XX stulecia. W prezentowanym artykule na podstawie przeprowadzonych badań dokonano analizy genezy naukowych podejść do zrozumienia procesu decentralizacji. Określono istotę, periodyzację i etapy decentralizacji władzy w Ukrainie, jej główne cechy oraz cel stosowania w odniesieniu do samorządu lokalnego. Ukazano kluczowe możliwości, jakie daje decentralizacja dla rozwoju samorządów lokalnych, a także problemy związane z wyborem takiej formy decentralizacji, która optymalnie uwzględniałaby potencjał zasobowy danego terytorium. Zidentyfikowano również główne wyzwania stojące przed samorządami lokalnymi i władzą centralną w procesie wdrażania reformy decentralizacyjnej gospodarki narodowej, zwłaszcza w stanie wojennym. Stwierdzono, że skuteczne wdrożenie reformy decentralizacyjnej jest możliwe tylko przy spójnej współpracy mieszkańców, silnych instytucjach i sprawnej administracji publicznej.

Słowa kluczowe: decentralizacja, reforma administracyjno-terytorialna, samorząd lokalny, wspólnota lokalna, Ukraina.

Dr hab. Tetiana Hohol, prof. ucz., Narodowy Uniwersytet Lotniczy, al. Lubomyra Huzara, 1, 03058 Kijów, Ukraina oraz **prof. IRWiR PAN**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Ekonomii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: tgogol@ukr.net, ORCID: 0000-0002-7830-2936; **dr Julia Tsybulska**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: jtsybulska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-8038-8233.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Zgodnie z art. 132 Konstytucji Ukrainy, administracyjno-terytorialny ustrój Ukrainy oparty jest na zasadach jednolitości i integralności terytorium państwa, połączenia centralizacji i decentralizacji w sprawowaniu władzy państwowej, równowagi i rozwoju społeczno-gospodarczego regionów, z uwzględnieniem ich historycznych, gospodarczych, środowiskowych, geograficznych i demograficznych cech, jak również etnicznych i kulturowych tradycji (WRU 1996).

Jednocześnie od momentu uzyskania niepodległości przez Ukrainę jedną z najbardziej widocznych cech tego państwa były społeczno-gospodarcze nierówności między mieszkańcami różnego typu miejscowości, przede wszystkim w zakresie dostępu do infrastruktury (w tym transportowej czy wodno-kanalizacyjnej) i usług społecznych (m.in. ochrony zdrowia, edukacji) (Sadyczkova, Kowal [red.] 2017). Zróżnicowanie to zależało od wielkości danej miejscowości: im mniejsza, tym bardziej ograniczone były możliwości jej rozwoju i swoboda wyboru, cechowała ją także relatywnie niższa jakość usług (Libanova [red.] 2012). Podobną nierówność w zapewnieniu warunków życia na odpowiednim poziomie można rozpatrywać z perspektywy niesprawiedliwości społecznej¹ (Cherenko 2021), gdyż związana jest ona z nierównomierną alokacją środków publicznych. Niezadowolający stan wyposażenia małych miejscowości w lokalne dobra publiczne powinien być rekompensowany rozwiniętą siecią odpowiedniej jakości dróg i regularnymi połączeniami komunikacyjnymi z większymi miastami, które podobnymi dobrami publicznymi dysponują. Jednakże w ostatnich dziesięcioleciach kwestia infrastruktury transportowej nie tylko nie została rozwiązana, lecz także jej negatywny wpływ na jakość życia mieszkańców mniejszych czy peryferyjnie położonych miejscowości stał się jeszcze bardziej dotkliwy (Novikov i in. 2018). Dlatego celem reformy administracyjno-terytorialnej kraju jest zoptymalizowanie zarządzania rozwojem lokalnym i wprowadzenie bardziej efektywnych i mniej kosztownych rozwiązań (Kuibida i in. 2009).

Ratyfikacja umowy stowarzyszeniowej między Ukrainą a UE w 2014 r. zapoczątkowała tworzenie ram prawnych dla praktycznej realizacji idei decentralizacji administracyjnej i finansowej oraz wielu reform sektorowych mających na celu wzmocnienie potencjału wspólnot lokalnych jako podstawowych jednostek samorządów terytorialnych (Kravtsiv, Storonianska [red.] 2020). Zgodnie z definicją zamieszczoną na oficjalnym portalu rządowym Ukrainy, „decentralizacja władzy” oznacza przekazanie znacznych uprawnień i kontroli nad środkami finansowymi

¹ Definicje sprawiedliwości społecznej mogą się różnić, ale wszystkie skupiają się na ideałach równości i integracji. Od lat 60. XX w. pojęcie sprawiedliwości społecznej jest używane w różnych kontekstach instytucjonalnych, w tym w edukacji i administracji publicznej (Pylypenko 2013).

samorządom. W rezultacie największą władzę mają otrzymać organy samorządowe, które znajdują się najbliżej mieszkańców, gdzie takie uprawnienia i środki mogą być najskuteczniej wykorzystane. Decentralizacja zapewniająca jasny i zrównoważony podział uprawnień, zasobów i odpowiedzialności między rządem a samorządem służy jako kryterium rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. W ten sposób „decentralizacja” pozwala zapewnić skuteczną interakcję samorządów i społeczeństwa z władzą centralną.

Proces decentralizacji uważany jest za jedną z kluczowych reform w kierunku optymalizacji wykorzystania środków publicznych i zapewnienia skutecznego rozwoju lokalnego (Zhalilo i in. 2019). Biorąc pod uwagę przestrzeganie zasad demokracji, decentralizacja pozwala na osiągnięcie dwóch celów priorytetowych: 1) przekazania na poziom lokalny zasobów i władzy niezbędnej do ich wykorzystania, 2) zapewnienia większego zaangażowania mieszkańców lokalnych w sprawy publiczne (Lelechenko i in. 2017).

Niniejszy artykuł stanowi studium przesłanek i analizy procesu decentralizacji władzy w Ukrainie, przedstawia kluczowe cechy i skutki reformy terytorialnej organizacji władzy i samorządów lokalnych w tym kraju. Jednym z wyzwań w kontekście decentralizacji było utworzenie wspólnot lokalnych zdolnych do rozwoju i zarządzania własnym obszarem i zasobami. Stąd istotnym elementem przeprowadzonych tu badań była analiza procesu kształtowania się państwowej polityki Ukrainy na rzecz rozwoju wspólnot lokalnych. Badaniem objęto okres od 1991 r., a więc momentu proklamowania niepodległości przez Ukrainę, do maja 2022 r., kiedy prezydent Ukrainy podpisał ustawę o funkcjonowaniu samorządu terytorialnego w stanie wojennym, zwiększając wspólnotom lokalnym możliwość szybkiego podejmowania decyzji niezbędnych dla zapewnienia bytu w czasie wojny.

2. Przegląd naukowych podejść do rozumienia procesu decentralizacji

Pojęcie decentralizacji jest wieloaspektowe i rozpatruje się je w badaniach teoretycznych i praktycznych na różnorodnych płaszczyznach. Ogólnie rzecz ujmując, badania koncepcji decentralizacji władzy mają swoje korzenie jeszcze w starożytności, gdyż podobnie jak współczesne państwa, również antyczne królestwa i imperia poszukiwały optymalnych rozwiązań dotyczących przekazania władzom lokalnym prawa do pobierania podatków lub podejmowania decyzji w kwestii rozwoju lokalnego (Orzikh 1993). Jednym z pierwszych badaczy, który kompleksowo zajął się tym tematem, był amerykański naukowiec Alvin Toffler. W 1980 r. podkreślał on, że „decentralizacja stała się poważną kwestią polityczną od Kalifornii do Kijowa” (Toffler 1980, s. 257). Argumentował, że „scentralizowana, hierarchicznie zbiurokratyzowana gospodarka przemysłowa powinna ustąpić miejsca bardziej otwartemu, demokratycznemu,

zdecentralizowanemu systemowi planowania” (Toffler 1984, s. 49–50). Toffler odnosił się do badań neomarksisty Martina Nicolausa na temat demonstracyjnych reform „decentralizacyjnych” w ZSRR, związanych z powstawaniem w 1957 r. Rad Gospodarki Narodowej (tzw. sownarchozów) zamiast wysoce scentralizowanych ministerstw (Nicolaus 1975). Szczegółowo problematykę decentralizacji rozpatruje Georges Vedel, definiujący ją jako przekazanie władzy nie urzędnikom i organom reprezentującym rząd centralny, ale innym organom, które nie są im hierarchicznie podporządkowane, a wybierane są głównie przez ludność (Vedel 1973).

Innym autorem koncepcji decentralizacji jest Rémy Prud’homme, który w swojej pracy *On the Dangers of Decentralization* (Prud’homme 1995) identyfikuje następujące potencjalne zagrożenia związane z decentralizacją: 1) zwiększenie nierównomiernego lokalnego rozwoju społeczno-gospodarczego; 2) komplikowanie realizacji polityki makroekonomicznej, co może prowadzić do niestabilności na poziomie makro; 3) możliwy spadek wydajności systemu społeczno-gospodarczego oraz wzrost korupcji na poziomie lokalnym. Ponadto Ritva Reinikka i Jakob Svensson (2004) podkreślają groźbę nieosiągnięcia celów rozwojowych ze względu na znaczne rozproszenie środków budżetowych, a Pranab Bardhan i Dilip Mookherjee (2000) dostrzegają zagrożenie w osłabieniu integracji i jedności kraju z powodu nadmiernego wzmacniania lokalnych elit. Jednocześnie wielu wymienionych autorów podkreśla, że każdy kraj, każdy region i każda miejscowość może według własnego uznania skorzystać z szansy, jaką daje im decentralizacja i przejść dzięki niej na nowy etap rozwoju. Ponadto na poprawę krajowej sytuacji gospodarczej wskazują również badania empiryczne skutków decentralizacji w Argentynie i Brazylii (Dillinger, Perry, Webb 2000).

Wśród współczesnych teoretyków decentralizacji i zdecentralizowanego paradygmatu rozwoju kraju należy wymienić twórczy tandem Roda Rhodesa (Wielka Brytania) i Marka Bevira (USA). Aby określić ogólne podstawy metodologiczne teorii decentralizacji, zaproponowali oni „specjalną teorię interpretacji” (*distinctive interpretive theory*). Fundamentem tej metodologii (Bevir, Rhodes 2001) są trzy czynniki koncepcyjne: tradycja (paradygmat), dylemat (problem lub anomalia) oraz decentralizacja (pewna zasada interpretacji rzeczywistości społecznej). Według autorów podejście zdecentralizowane do rozwoju kraju powinno zmienić stosunek do ogólnego rządzenia, wzywając do przyjęcia zasad, według których tworzone, utrzymywane i zmieniane są różnorodne elementy życia społecznego, instytucji czy działalności politycznej (Wagenaar 2015). Badacze ci twierdzą, że w wyniku procesów decentralizacji i rozwoju partnerstwa publiczno-prywatnego struktury zarządzania uległy dramatycznym zmianom (Moran, Rein, Goodin [red.] 2006).

Skuteczne wdrożenie zasad decentralizacji zależy od wzmocnienia zdolności jednostek samorządów terytorialnych oraz rządu centralnego do promowania

i wspierania procesów decentralizacji (Dyer, Rose 2005). Ważną rolę odgrywa tu edukowanie i podnoszenie poziomu świadomości społecznej. Zgodnie ze stwierdzeniem Raghavendra Govinda (1997) rząd centralny nie jest już w stanie zarządzać wszystkimi aspektami kolektywnej edukacji, a decentralizacja planowania i programowania usprawni świadczenie usług publicznych, umożliwiając samorządom realizację zadań, do wykonania których zostały one stworzone. Ponadto pomoże zaoszczędzić środki finansowe i poprawić świadczenie usług, a poprzez aktywne zaangażowanie grup społecznych i sektora prywatnego w lokalną edukację przyczyni się też do lepszej reprezentatywności i większej sprawiedliwości.

3. Etapy procesu decentralizacji Ukrainy – kluczowe cechy i możliwości ich wykorzystania w odniesieniu do samorządu lokalnego

Scentralizowany system zarządzania państwowego, który funkcjonował w Ukrainie i został odziedziczony po okresie socjalizmu, był fragmentaryczny, niezrównoważony, nieefektywny, oderwany od potrzeb społeczeństwa i poszczególnych terytoriów, a także niezgodny z europejskimi zasadami zagospodarowania przestrzennego (Borodina 2021).

W latach 1961–2008 zmiany administracyjno-terytorialne Ukrainy charakteryzowały się wzrostem liczby i wielkości miast² kosztem obszarów rad wiejskich³, przyłączaniem wsi do miast lub stwarzaniem się miejscowości wiejskich. Na początku 2008 r. 10 278 rad wiejskich obejmowało 28,5 tys. miejscowości wiejskich (z czego 1,2 tys. miasteczek⁴ i 27,3 tys. wsi⁵ liczących łącznie 13,2 mln osób, czyli 30,9% ogółu ludności kraju), w obrębie rejonu⁶ zaś – średnio 21 rad wiejskich i 58 wsi (tabela 1). Relacja średniej liczby wsi do miast to 62 miejscowości wiejskie

² Miasto (ukr. *misto*, *micmo*) – miejscowość o zwartej zabudowie, na terenie której zlokalizowane są przedsiębiorstwa przemysłowe, obiekty użyteczności publicznej i mieszkaniowe, sieć instytucji społeczno-kulturowych. Ma rozwiniętą infrastrukturę społeczną, komunalną i transportową oraz populację powyżej 10 tys. osób, mieszkańcy zatrudnieni są głównie w przemyśle i sektorze usługowym.

³ Rada wiejska (ukr. *silska rada*, *сільська рада*) – jednostka samorządu lokalnego, która reprezentuje wiejską społeczność terytorialną oraz pełni funkcje i uprawnienia samorządu lokalnego w swoim imieniu i interesie, określone w ustawodawstwie Ukrainy.

⁴ Miasteczko (ukr. *selyszcze*, *селище*) – miejscowość z liczebnością populacji ponad 500 osób, której powstanie i rozwój związane są z lokalizacją przedsiębiorstw, węzłów kolejowych, budowli hydrotechnicznych, posiada infrastrukturę społeczną i komunalną, a mieszkańcy zatrudnieni są głównie w przemyśle lub sektorze usługowym.

⁵ Wieś (ukr. *seło*, *село*) – miejscowość z przewagą wiejskiego typu zabudowy. Jej mieszkańcy zajmują się przede wszystkim rolnictwem, leśnictwem, rybołówstwem, rzemiosłem ludowym, a także pierwotnym przetwórstwem produktów rolnych i rybnych.

⁶ Rejon (ukr. *rajon*, *район*) – jednostka administracyjno-terytorialna powstała w celu zapewnienia wspólnych interesów mieszkańców, których obiektywnie nie można zapewnić w miejscowościach

na jedno miasto. Średnio jedna rada wiejska obejmowała trzy miejscowości wiejskie, 4698 ha powierzchni i 1282 ludności zamieszkałej.

Tabela 1. Liczba administracyjno-terytorialnych jednostek Ukrainy w latach 1961–2008 (na początku każdego roku)

Table 1. Number of administrative-territorial units of Ukraine in 1961–2008 (at the beginning of each year)

Lata	Obwody ⁷	Miasta	Rejony	Wsie	Miasteczka	Rady wiejskie	Średnia liczba wsi w radzie wiejskiej	Średnia liczba ludności rady wiejskiej (w tys.)	Średnia liczba wsi w rejonie	Średnia liczba rad wiejskich w rejonie
1961	26*	339	604	34 110	823	8 610	4,0	5,0	56,5	14,3
1971	26*	387	476	31 221	861	8 598	3,6	2,5	65,6	18,1
1981	26*	412	479	29 600	901	8 527	3,5	2,2	61,8	17,8
1991	27**	436	481	28 804	925	9 211	3,1	1,8	59,9	19,1
2001	27**	451	490	28 651	893	10 263	2,8	1,5	58,5	20,9
2008	27**	459	490	28 497	885	10 278	2,8	1,6	58,2	21,0

* W tym miasto Kijów. ** W tym miasta Kijów i Sewastopol.

* Including the city of Kyiv. ** Including the cities of Kyiv and Sevastopol.

Źródło: Kuibida i in. 2009.

Source: Kuibida et al. 2009.

W tym miejscu należy określić cele reformy administracyjno-terytorialnego ustroju Ukrainy i wyodrębnić poszczególne jej etapy, które miały wpływ na rozwój lokalny i kształtowanie wspólnot lokalnych⁸ w ramach późniejszych procesów decentralizacji (tabela 2).

(m.in. tworzy samorządy lokalne oraz jednostki terytorialne władzy wykonawczej). Jest porównywalna do powiatów w Polsce (poziom NUTS 3 według Klasyfikacji Jednostek Terytorialnych).

⁷ Obwód (ukr. *oblast, область*) – terytorialna podstawa organizacji i działalności organów władzy wykonawczej i samorządów lokalnych (rad obwodowych) (poziom NUTS 2 według Klasyfikacji Jednostek Terytorialnych).

⁸ Wspólnota lokalna (ukr. *terytorialna hromada, територіальна громада*) – jednostka administracyjno-terytorialna w Ukrainie, sprecyzowana w ramach reformy decentralizacyjnej w latach 2015–2020 i zrzeszająca na dobrowolnych zasadach sąsiadujące ze sobą wsie, miasteczka i miasta (połączone w starostwa); poziom NUTS 4 według Klasyfikacji Jednostek Terytorialnych (aktualnie miejsce w klasyfikacji dyskutowane jest przez władze i naukowców z Ukrainy).

Tabela 2. Periodyzacja kształtowania państwowej polityki Ukrainy na rzecz rozwoju wspólnot lokalnych i decentralizacji

Table 2. Periodisation of shaping Ukraine’s state policy for the development of local communities and decentralisation

Etapy	Lata	Cechy państwowej polityki wobec samorządów lokalnych
1.	1990–1993	Weryfikacja różnych modeli państwowej polityki w zakresie samorządności lokalnej i ustroju władzy publicznej, w tym poprzez wyłonienie nowych podmiotów wpływających na realizację tej polityki na poziomie lokalnym
2.	1994–1995	Radykalna zmiana celów i zadań państwowej polityki wobec samorządów lokalnych
3.	1996–1999	Zawarcie w Konstytucji Ukrainy zapisów o samorządach lokalnych i sprecyzowanie w ustawodawstwie zasad reformy ustroju administracyjno-terytorialnego
4.	2000–2005	Określenie kierunków i priorytetów państwowej polityki w zakresie reformy decentralizacji i sprecyzowanie planowanej struktury samorządów lokalnych w ramach nowego ustroju administracyjno-terytorialnego
5.	2006–2010	Koordynacja działań organizacyjnych w zakresie realizacji reformy samorządów lokalnych i reformy administracyjnej (reorganizacja centralnych organów wykonawczych)
6.	2011–2013	Dążenie do optymalizacji regionalnych systemów zarządzania poprzez przekształcenie relacji między władzą wykonawczą a samorządami lokalnymi w kierunku wzmocnienia władzy wykonawczej
	2014 – obecnie	Proces decentralizacji władzy i tworzenie wspólnot lokalnych
	2014–2019 I faza decentralizacji	Przeniesienie znacznej części uprawnień, odpowiedzialności i zasobów z organów władzy wykonawczej na samorządy lokalne, na zasadach Europejskiej Karty Samorządu Lokalnego oraz międzynarodowych standardów
7.	2020–2021 II faza decentralizacji	Finalizacja kształtowania bazowego poziomu ustroju administracyjno-terytorialnego (samorządów lokalnych) na podstawie 1469 nowo utworzonych wspólnot lokalnych
	od 2022 III faza decentralizacji	Zmiany w Konstytucji Ukrainy w celu większego odzwierciedlenia roli wspólnot lokalnych i wsparcia ich dalszego rozwoju

Źródło: opracowanie własne na podstawie Detsentralizatsiia 2022a; Hohol 2020; Baranovska 2016.

Source: own study based on Detsentralizatsiia 2022a; Hohol 2020; Baranovska 2016.

Biorąc pod uwagę, że na początku reformy w 2014 r. w Ukrainie było ponad 11,5 tys. wspólnot terytorialnych, z których zdecydowaną większość (10,2 tys.) stanowiły wspólnoty małe (Nehoda 2019), przeniesienie uprawnień na każdą wspólnotę stanowiło po prostu rzecz niewykonalną. W związku z tym reprezentowanie interesów mieszkańców przez administrację rejonową było na ogół nieskuteczne (Borodina 2021). Z tego powodu w ostatnich latach więcej mówi się o decentralizacji w kontekście tworzenia tzw. zdolnych wspólnot (Detsentralizatsiia 2022d).

Tabela 3. Jednostki administracyjno-terytorialne Ukrainy (stan na 1 stycznia 2015 r.)**Table 3.** Administrative-territorial units of Ukraine (on January 1, 2015)

Lp.	Obwody	Rejony	Miasta	Rejony miejskie	Wsie typu miejskiego	Wsie
1.	Autonomiczna Republika Krymu	14	16	3	56	947
2.	Winnicki	27	18	–	29	1457
3.	Wołyński	16	11	–	22	1054
4.	Dniepropetrowski	22	20	18	46	1435
5.	Doniecki	18	52	21	131	1118
6.	Żytomierski	23	12	2	43	1613
7.	Zakarpacki	13	11	–	19	579
8.	Zaporoski	20	14	7	22	914
9.	Iwanofrankowski	14	15	–	24	765
10.	Kijowski	25	26	–	30	1126
11.	Kirowohradzki	21	12	2	27	991
12.	Ługański	18	37	4	109	780
13.	Lwowski	20	44	6	34	1850
14.	Mikołajowski	19	9	4	17	885
15.	Odeski	26	19	4	33	1124
16.	Połtawski	25	15	5	21	1805
17.	Rówieński	16	11	–	16	999
18.	Sumski	18	15	2	20	1458
19.	Tarnopolski	17	18	–	17	1022
20.	Charkowski	27	17	9	61	1677
21.	Chersoński	18	9	3	31	658
22.	Chmielnicki	20	13	–	24	1414
23.	Czerkaski	20	16	2	15	824
24.	Czerniowiecki	11	11	3	8	398
25.	Czernihowski	22	16	2	29	1466
26.	Miasto Kijów	–	1	10	–	–
27.	Miasto Sewastopol (m.in. rady Inkerman, Kacza i wsie podlegające radzie miasta)	–	2	4	1	29
Ukraina (łącznie)		490	460	111	885	28 388

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych oficjalnego portalu Parlamentu Ukrainy (<https://www.rada.gov.ua>; dostęp: 10.08.2022).

Source: own study based on data from the official website of the Parliament of Ukraine (<https://www.rada.gov.ua>; access: 10.08.2022).

Praktycznie proces decentralizacji rozpoczął się w 2014 r. wraz z przyjęciem Koncepcji reformy samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji władzy Ukrainy (1 kwietnia 2014 r.) (KMU 2014), ustaw Ukrainy o współpracy samorządów lokalnych (17 czerwca 2014 r.) (WRU 2014) i o dobrowolnym zrzeszaniu wspólnot lokalnych (5 lutego 2015 r.) (WRU 2015) oraz zmian do kodeksów budżetowego (WRU 2010) i podatkowego – w kwestii decentralizacji finansowej.

Według wspomnianej Koncepcji reformy samorządu lokalnego... celami reformy ustroju administracyjno-terytorialnego na zasadach decentralizacji są: 1) utworzenie nowego podziału administracyjno-terytorialnego; 2) optymalny podział władzy pomiędzy organami samorządów lokalnych a państwowymi organami władzy wykonawczej na różnych poziomach struktury administracyjno-terytorialnej; 3) tworzenie kryteriów dla rozwoju jednostek różnych szczebli administracyjno-terytorialnej struktury państwa (Tsabeka 2020).

Zgodnie z zapisami Europejskiej Karty Samorządu Lokalnego jako najbardziej skuteczną formę zarządzania rozwojem lokalnym przyjęto wspólnoty lokalne. Od 1 października 2015 r. w strukturze administracyjno-terytorialnej Ukrainy funkcjonowały następujące jednostki: Autonomiczna Republika Krymu i 24 obwody, 490 rejonów, 460 miast (185 z nich to miasta o szczególnym statusie, znaczeniu krajowym lub regionalnym), 111 rejonów w miastach, 885 wsi typu miejskiego⁹, 28 388 wsi (tabela 3). Jednym z wyzwań w kontekście decentralizacji było więc utworzenie wspólnot zdolnych do rozwoju i zarządzania własnym obszarem i zasobami.

Również liczba rad wiejskich była znacznie zróżnicowana między obwodami, np. w obwodach winnickim i charkowskim jest średnio po 27 rad dla jednego rejonu. W obwodach iwanofrankowskim, tarnopolskim i lwowskim po 32–34 rady na rejon, natomiast w ługańskim, dnipropropetrowskim i zaporoskim średnio zaledwie po 11–13 rad wiejskich na rejon (WRU 2015).

W dniu 5 lutego 2015 r. Parlament Ukrainy uchwalił ustawę o dobrowolnym zrzeszaniu wspólnot lokalnych. Zgodnie z nią (art. 4), rady sąsiadujących miast, miasteczek i wsi mogą łączyć się w jedną wspólnotę, która będzie miała wspólny organ samorządu lokalnego, co pozwoli skonsolidować ich wysiłki i realizować wspólne projekty. Łączenie się wspólnot wsi, miasteczek i miast odbywa się z zachowaniem następujących warunków:

- na terytorium wspólnoty lokalnej nie może być innej wspólnoty, która posiada własny organ przedstawicielski samorządu lokalnego;

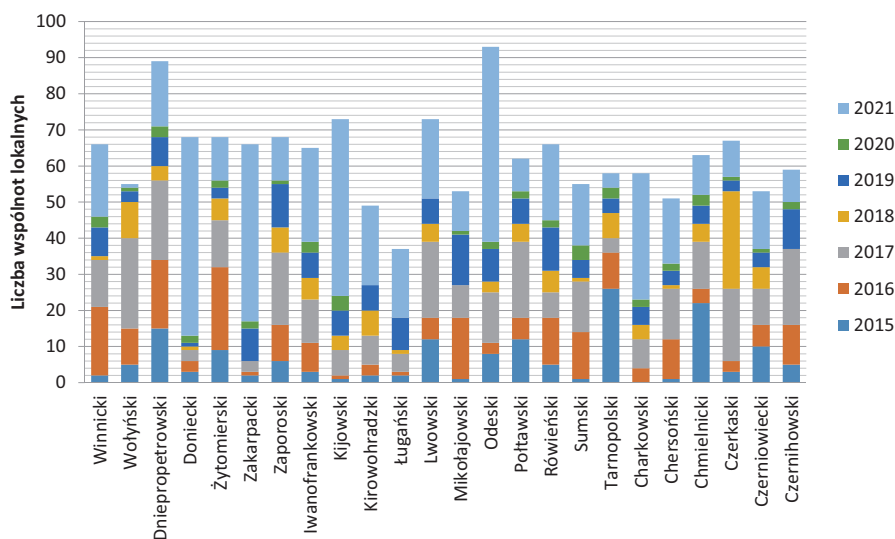
⁹ Wsie typu miejskiego (wyodrębniane do grudnia 2020 r. na podstawie rozporządzenia Prezydium Parlamentu Ukrainińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej [1654-X] [WRU 1981]) to miejscowości z liczebnością populacji ponad 2000 osób (oprócz wyjątków), których powstanie i rozwój związane są z lokalizacją przedsiębiorstw, węzłów kolejowych, budowli hydrotechnicznych. Wsie tego rodzaju posiadają infrastrukturę społeczną i komunalną.

- terytorium wspólnoty lokalnej jest niepodzielne, jej granice wyznaczają zewnętrzne granice jurysdykcji rad wspólnot lokalnych;
- wspólnoty lokalne muszą znajdować się na terytorium Autonomicznej Republiki Krymu lub jednego z obwodów;
- przy podejmowaniu decyzji o dobrowolnym zrzeszaniu się terytoriów w jedną wspólnotę brane są pod uwagę czynniki historyczne, przyrodnicze, etniczne, kulturowe i inne wpływające na rozwój społeczno-gospodarczy wspólnoty lokalnej;
- jakość i dostępność usług publicznych świadczonych na terenie wspólnoty lokalnej nie może być niższa niż przed zrzeszeniem.

Reforma ustroju administracyjno-terytorialnego została przeprowadzona w skali całego kraju i była dość radykalna. W latach 2015–2018 ponad 4000 miejscowości połączyło się w 874 wspólnoty lokalne (rysunek 1). Nastąpiło to w obwodach: żytomierskim, chmielnickim, czernihowskim, zaporoskim, wołyńskim, tarnopolskim, czerniowieckim, dnipropropetrowskim, donieckim i ługańskim, gdzie najbardziej ewidentne było wsparcie tych procesów przez władze różnych szczebli (obwodowe i rejonowe), dominowała też pozytywna opinia publiczna w tej kwestii (Nehoda 2019).

Z uwagi na to, że w niektórych samorządach nie było oddolnych inicjatyw w kwestii implementacji reformy, państwo samodzielnie ukształtowało w tych miejscowościach nowy typ wspólnoty na podstawie pragmatycznych kalkulacji i wypracowanych planów rozwoju. Miało to umożliwić członkom wspólnoty lokalnej samodzielne stworzenie (wybranie) nowego samorządu, pozyskanie środków finansowych i inicjowanie rozwoju po wyborach samorządowych.

Zgodnie z uchwaloną ustawą o zmianie niektórych ustaw Ukrainy w kwestii określania terytoriów i ośrodków administracyjnych wspólnot lokalnych z dnia 16 kwietnia 2020 r. (WRU 2020a) Gabinet Ministrów Ukrainy określił ośrodki administracyjne i zatwierdził terytoria 1470 wspólnot lokalnych. W 2020 r. odbyły się tam pierwsze wybory samorządowe w nowej strukturze administracyjno-terytorialnej. Następnie 12 czerwca 2020 r. Gabinet Ministrów Ukrainy przyjął 24 rozporządzenia w sprawie określenia centrów jednostek administracyjnych i zatwierdzenia terytoriów wspólnot lokalnych. Nowy system ustroju administracyjno-terytorialnego na poziomie bazowym (wspólnot lokalnych) opiera się na uchwale nr 807-IX o utworzeniu i likwidacji rejonów (chodzi o likwidację konkretnych rejonów, przede wszystkich tych najdrobniejszych), przyjętej 17 lipca 2020 r. przez Parlament Ukrainy (WRU 2020b). W wyniku reorganizacji struktury administracyjno-terytorialnej utworzono 136 powiększonych rejonów, które są podstawą organizacji i działalności władz lokalnych. Dla czasowo okupowanej Autonomicznej Republiki Krymu sprecyzowano plan przekształcenia po deokupacji istniejących 14 rejonów w 10 nowych wspólnot lokalnych (tabela 4).

Rysunek 1. Powstawanie wspólnot lokalnych w obwodach Ukrainy w latach 2015–2021

Figure 1. Formation of local communities in the oblasts of Ukraine in 2015–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych oficjalnego portalu Decentralizacja (<https://decentralization.gov.ua>; dostęp: 10.08.2022).

Source: own study based on data from the official website of the Decentralisation (<https://decentralization.gov.ua>; access: 10.08.2022).

Decyzje rządu i parlamentu z 2020 r. umożliwiły pogłębienie procesów decentralizacji. W czerwcu 2020 r. zakończył się proces konsolidacji rejonów, a w lipcu tego roku wszedł w życie nowy podział administracyjny. Nowo wybrane samorządy otrzymały większe uprawnienia i odpowiednie środki na ich realizację (Dobryńska, Bukovsky 2020). Kroki te były ważne dla spójności państwa, ponieważ każda nowa wspólnota lokalna, która bezpośrednio powiązała się z budżetem państwowym Ukrainy, stała się nowym ogniwem w łańcuchu „centrum–regiony”.

Pojawiła się również nowa praktyka partnerstwa między sąsiadującymi wspólnotami lokalnymi, które zaczęły zawierać umowy o współpracy. Na dzień 1 stycznia 2022 r. liczba wspólnot lokalnych, które skorzystały z możliwości współpracy od dnia powierzenia im władzy (po wyborach w 2020 r.), wynosi 296, a 153 wspólnoty zawarły umowy o współpracy (tabela 5). Liderami w realizacji wspólnych projektów są obwody: dniepropetrowski (17 projektów), zaporoski (16), charkowski (15), rówieński (14) i lwowski (13).

Tabela 4. Wspólnoty lokalne Ukrainy (stan na 1 stycznia 2022 r.)
Table 4. Local communities in Ukraine (on January 1, 2022)

Lp.	Obwody	Wspólnoty lokalne										Rady wspólnot lokalnych				
		Rejony	Łącznie	Miasta	Miasteczka	Łącznie	Miejscowości miejskie	Miasteczka	Łącznie	Miejscowości wiejskie	Wsie	Łącznie	Miasteczka	Miasteczkowe	Wsieliskowe	
1.	Autonomiczna Republika Krymu*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	Winnicki	6	63	47	18	29	1456	127	1329	63	18	22	23	23	23	23
3.	Wołyński	4	54	33	11	22	1054	-	1054	54	11	18	25	25	25	25
4.	Dniepropetrowski	7	86	65	20	45	1435	60	1375	86	20	25	41	41	41	41
5.	Doniecki	8	66	183	52	131	1115	196	919	36	19	8	9	9	9	9
6.	Żytomierski	4	66	55	12	43	1613	20	1593	66	12	22	32	32	32	32
7.	Zakarpacki	6	64	30	11	19	578	-	578	64	11	18	35	35	35	35
8.	Zaporoski	5	67	36	14	22	914	44	870	67	14	17	36	36	36	36
9.	Iwanofrankowski	6	62	39	15	24	766	20	746	62	15	23	24	24	24	24
10.	Kijowski	7	69	56	26	30	1126	5	1121	69	24	23	22	22	22	22
11.	Kirowohradzki	4	49	39	12	27	990	16	974	49	12	16	21	21	21	21
12.	Ługański	8	37	146	37	109	780	102	678	18	4	11	3	3	3	3
13.	Lwowski	7	73	78	44	34	1850	1	1849	73	39	16	18	18	18	18
14.	Mikołajowski	4	52	26	9	17	885	71	814	52	9	14	29	29	29	29
15.	Odeski	7	91	52	19	33	1122	22	1100	91	19	25	47	47	47	47

Tabela 4. – cd.
Table 4. – cont.

Lp.	Obwody	Wspólnoty lokalne				Miejscowości miejskie				Miejscowości wiejskie				Rady wspólnot lokalnych				
		Rejony	Łącznie	Miasta	Miasteczka	Łącznie	Miasteczka	Wsie	Łącznie	Łącznie	Miasteczka	Wsie	Łącznie	Miasteczkowe	Miejskie	Łącznie	Łącznie	Miasteczkowe
16.	Poltawski	4	60	16	20	1803	15	1788	60	16	20	24	20	16	60	16	20	24
17.	Rówieński	4	64	11	16	999	3	996	64	16	16	40	13	11	64	11	13	40
18.	Sumski	5	51	15	20	1454	52	1402	51	20	20	21	15	15	51	15	15	21
19.	Tarnopolski	3	55	18	17	1023	1	1022	55	17	17	21	16	18	55	18	16	21
20.	Charkowski	7	56	17	60	1674	138	1536	56	60	60	13	26	17	56	17	26	13
21.	Chersoński	5	49	9	31	656	79	577	49	31	31	23	17	9	49	9	17	23
22.	Chmielnicki	3	60	13	24	1414	5	1409	60	24	24	25	22	13	60	13	22	25
23.	Czerkaski	4	66	16	14	824	101	723	66	14	14	40	10	16	66	16	10	40
24.	Czerniowiecki	3	52	11	8	398	–	398	52	8	8	34	7	11	52	11	7	34
25.	Czernihowski	5	57	16	29	1464	57	1407	57	29	29	17	24	16	57	16	24	17
26.	Miasto Kijów	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Ukraina (łącznie)		126	1469	442	824	27 393	1135	26 258	1420	1420	1420	623	428	369	1420	369	428	623

* W okupowanej Autonomicznej Republice Krymu jest aktualnie 14 rejonów. Na ich podstawie po deokupacji powstanie 10 nowych wspólnot lokalnych.

* There are currently 14 districts in the occupied Autonomous Republic of Crimea. On their basis, after de-occupation, 10 new local communities is planned to be created.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych oficjalnego portalu Parlamentu Ukrainy (<https://www.rada.gov.ua>; dostęp: 10.08.2022).

Source: own study based on data from the official website of the Parliament of Ukraine (<https://www.rada.gov.ua>; access: 10.08.2022).

Tabela 5. Współpraca wspólnot lokalnych (stan na 1 stycznia 2022 r.)**Table 5.** Cooperation of territorial communities (on January 1, 2022)

Lp.	Obwody	Łączna ilość projektów współpracy	W tym:					Liczba wspólnot lokalnych, które skorzystały ze współpracy
			Gospodarka mieszkaniowa i komunalna	Zagospodarowanie terenu	Bezpieczeństwo przeciwpożarowe	Edukacja, opieka zdrowotna, ubezpieczenie społeczne	Inne	
1.	Autonomiczna Republika Krymu	-	-	-	-	-	-	-
2.	Winnicki	7	-	-	-	4	3	15
3.	Wołyński	1	-	-	-	1	-	4
4.	Dniepropetrowski	17	-	-	-	15	2	22
5.	Doniecki	1	-	-	-	1	-	2
6.	Żytomierski	2	-	-	-	1	1	5
7.	Zakarpcki	3	-	1	-	1	1	21
8.	Zaporoski	16	2	-	-	13	1	14
9.	Iwanofrankowski	5	-	-	-	-	5	25
10.	Kijowski	8	-	-	-	7	1	7
11.	Kirowohradzki	8	-	-	-	3	5	10
12.	Ługański	1	-	-	-	-	1	2
13.	Lwowski	13	-	1	-	9	3	30
14.	Mikołajowski	6	-	-	-	2	4	12
15.	Odeski	6	-	-	-	4	2	7
16.	Połtawski	7	1	-	2	1	3	9
17.	Rówieński	14	-	-	2	7	5	32
18.	Sumski	4	-	-	-	2	2	7
19.	Tarnopolski	1	-	-	-	1	-	10
20.	Charkowski	15	1	-	-	10	4	19
21.	Chersoński	1	-	-	-	-	1	2

Tabela 5. – cd.

Table 5. – cont.

Lp.	Obwody	Łączna ilość projektów współpracy	W tym:				Liczba wspólnot lokalnych, które skorzystały ze współpracy	
			Gospodarka mieszkaniowa i komunalna	Zagospodarowanie terenu	Bezpieczeństwo przeciwpożarowe	Edukacja, opieka zdrowotna, ubezpieczenie społeczne		Inne
22.	Chmielnicki	1	–	–	–	1	–	6
23.	Czerkaski	4	–	–	–	4	–	6
24.	Czerniowiecki	6	–	1	–	1	4	18
25.	Czernihowski	6	–	–	–	4	2	11
26.	Miasto Kijów	–	–	–	–	–	–	–
Ukraina (łącznie)		153	4	3	4	92	50	296

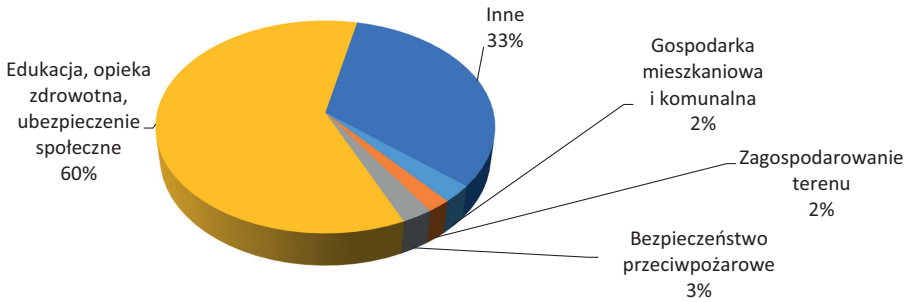
Źródło: MRHtaT 2022.

Source: MRHtaT 2022.

Tego typu współpraca pozwala podmiotom na łączenie wysiłków dzięki kontraktowi zawartemu po to, by wspólnie rozwiązywać problemy o znaczeniu lokalnym (rysunek 2). Środki wykorzystywane w tym celu pochodzą z mienia komunalnego oraz budżetów lokalnych, jak również ze wspólnie realizowanych projektów (z zewnętrznych krajowych i międzynarodowych funduszy). Korzyści wynikające ze współpracy pomagają wzmocnić społeczności od strony instytucjonalnej, rozwijać infrastrukturę oraz poprawiać dobrobyt na podstawie wzrostu jakości usług świadczonych na rzecz ludności lokalnej (Detsentralizatsiia 2022b).

Współpraca wspólnot lokalnych i zawieranie porozumień o takiej współpracy tworzy sieć pionowych i poziomych powiązań między państwem a wspólnotami lokalnymi, w tym z pominięciem szczebla regionalnego. Przewidzianych jest pięć form realizacji takiej współpracy (WRU 2014):

- powierzenie jednemu z podmiotów współpracy konkretnych zadań (wraz z przekazaniem odpowiednich zasobów i środków);
- realizacja wspólnego projektu;
- współfinansowanie przez podmioty współpracy działalności przedsiębiorstwa komunalnego lub obiektu infrastruktury;

Rysunek 2. Obszary współpracy wspólnot lokalnych (stan na 1 stycznia 2022 r.)

Figure 2. Areas of cooperation between local communities (on January 1, 2022)

Źródło: opracowanie własne na podstawie MRHtaT 2022.

Source: own study based on MRHtaT 2022.

- utworzenie wspólnego komunalnego obiektu lub infrastruktury;
- utworzenie wspólnego organu zarządzającego.

Realizacja sześciolletniej reformy oficjalnie jest zakończona, lecz wciąż występują obszary, w których zasady funkcjonowania wspólnot lokalnych potrzebują korekt. Jednocześnie badania społeczeństwa wskazują, że nowo utworzone samorzady wspólnot lokalnych już cieszą się znacznym zaufaniem (Detsentralizatsiia 2021). Świadczy to o pozytywnej percepcji społecznej dalszych zmian i reform, które jeszcze bardziej powinny wspierać rozwój lokalny.

4. Nowy system administracyjno-terytorialnej organizacji władzy i samorządów lokalnych Ukrainy

Ustrój administracyjno-terytorialny Ukrainy składa się z następujących jednostek terytorialnych (Detsentralizatsiia 2022a): Autonomicznej Republiki Krymu; 24 obwodów; 136 rejonów (w tym 119 rad rejonowych i 119 państwowych administracji rejonowych); 443 miast ze zlokalizowanymi w ich obrębie 108 rejonami miejskimi¹⁰; 1960 miasteczek; 26 261 wsi; a także dwóch miast posiadających specjalny status na podstawie art. 133 Konstytucji Ukrainy, czyli Kijowa i Sewastopola (rysunek 3).

Do 10 stycznia 2022 r. powstało na terytorium Ukrainy 1470 nowo utworzonych wspólnot lokalnych (w tym Kijów, ale z wyłączeniem czasowo okupowanej

¹⁰ W miastach z ponad 450 tys. mieszkańców mogą powstawać rejony miejskie, które z reguły zamieszkuje ludność od 150 tys. osób wwyż. Zarządzanie rozwojem rejonów w miastach należy do kompetencji rad miejskich.

Rysunek 3. Nowy ustrój administracyjno-terytorialny Ukrainy na poziomach: podstawowym (wspólnoty lokalne), subregionalnym (rejon) i regionalnym (oblasty)

Figure 3. New administrative-territorial system of Ukraine at the basic (hromadas), sub-regional (raions) and regional (oblasts) levels

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Autonomicznej Republiki Krymu), z których 410 to wspólnoty miejskie, 433 miasteczkowe i 627 wiejskie. 25 października 2020 r. w 1420 wspólnotach lokalnych odbyły się pierwsze wybory samorządów według nowej struktury terytorialnej (wojna we wschodniej Ukrainie i okupacja Półwyspu Krymskiego przez Rosję uniemożliwiła wybory we wszystkich wspólnotach). Na podstawie wyników wyborów według nowego ustroju administracyjno-terytorialnego na początku

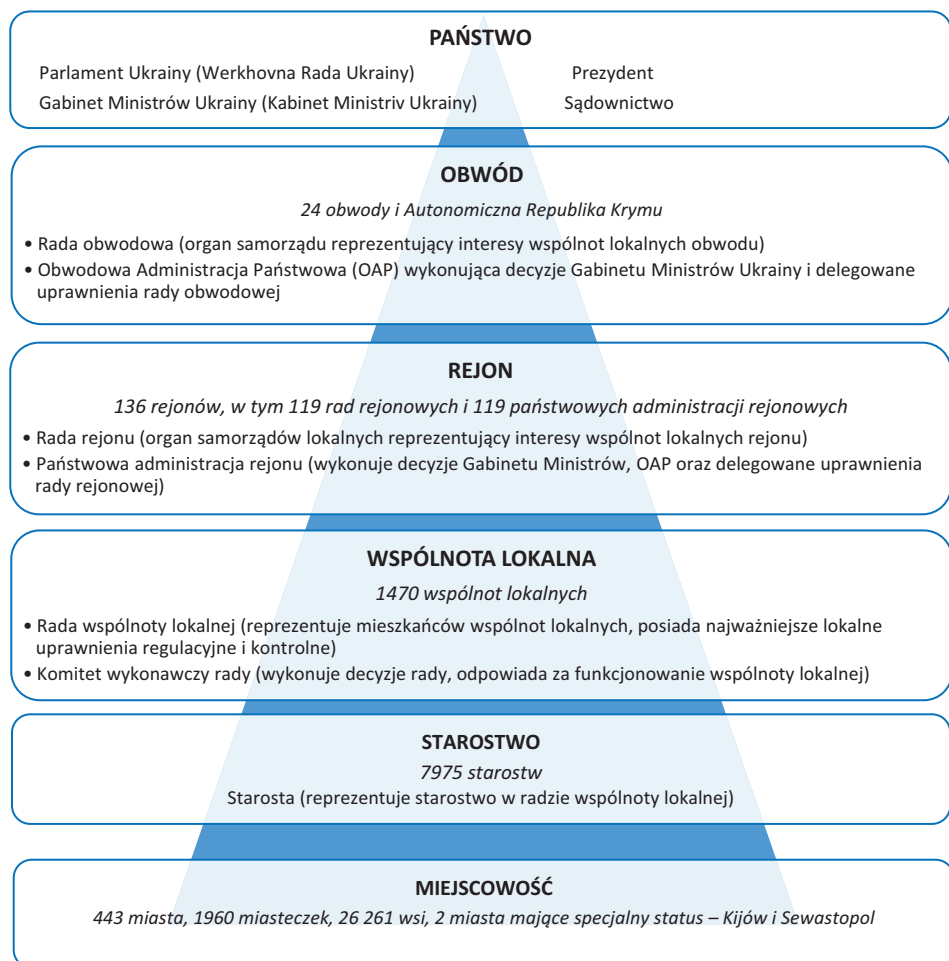
2022 r. Parlament Ukrainy zatwierdził 7975 starostw¹¹, z czego: 9% z populacją do 500 osób, 62% od 500 do 1500 osób, 22% od 1500 do 3000 osób i 7% powyżej 3000 osób.

Według art. 143 Konstytucji Ukrainy wspólnoty lokalne jako podmioty prawa publicznego mają następujące uprawnienia: zarządzanie majątkiem komunalnym; zatwierdzanie programów rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturalnego oraz kontrolowanie ich realizacji; zatwierdzanie budżetów odpowiednich jednostek administracyjno-terytorialnych i kontrolowanie ich wykonania; ustalanie podatków lokalnych i opłat zgodnie z obowiązującym prawem; zapewnienie przeprowadzenia referendum lokalnych i wdrożenie ich wyników; zakładanie, reorganizacja i likwidacja przedsiębiorstw komunalnych, organizacji i instytucji, a także kontrolowanie ich działalności; rozstrzyganie w innych sprawach o znaczeniu lokalnym, które według ustawodawstwa należą do ich kompetencji, i podejmowanie wiążących decyzji na podległym im terytorium (WRU 1996). W celu realizacji powyższych uprawnień wspólnoty lokalne otrzymują: 60% udziału we wpływach z podatku dochodowego od osób fizycznych, 25% z podatku ekologicznego, a także 100% wpływów z podatku od nieruchomości, podatku jednolitego¹², podatku dochodowego z mienia komunalnego, podatku turystycznego, z opłat za usługi administracyjne i innych zdefiniowanych opłat, transferów budżetowych (dotacje, subwencje), a także ze zrealizowanych programów. Wspólnoty lokalne muszą efektywnie wykorzystywać środki finansowe na własny rozwój.

System zarządzania rozwojem lokalnym Ukrainy jest kształtowany oddolnie (rysunek 4) (WRU 1997). Na podstawie powszechnego, równego, bezpośredniego prawa wyborczego mieszkańcy wsi, miasteczka czy miasta wybierają w tajnym głosowaniu starostę. Osoba ta razem z innymi starostami wchodzi w skład rady wspólnoty lokalnej. Rady te są organami przedstawicielskimi samorządów terytorialnych, reprezentującymi wspólne interesy połączonych w ich ramach wsi, miasteczek i miast, natomiast rola rejonów i rad rejonów jest obecnie znacznie ograniczona, a w niektórych przypadkach całkowicie zniwelowana. Osoba stojąca na czele administracji państwowej rejonu w aktualnych warunkach nie jest już kierownikiem rejonu, tylko przedstawicielem rządu centralnego z funkcjami

¹¹ Starostwo (ukr. *starostynski okrug, старостинський округ*) – jednostka zawierająca jedną lub kilka wsi czy miasteczek, wchodząca do składu wspólnoty lokalnej.

¹² Podatek jednolity to podatek płacony przez podmioty gospodarcze w uproszczonym systemie podatkowym funkcjonującym w Ukrainie. Płatnikami tego podatku są przedsiębiorcy indywidualni nieposiadający osobowości prawnej, zatrudniający nie więcej niż 10 osób, z przychodami do 5 mln hrywien oraz osoby prawne, których majątek stanowi dowolna forma własności, gdzie zatrudnienie nie przekracza 50 osób, z przychodami do 5 mln hrywien. Stawki podatku jednolitego dla podmiotów prowadzących działalność gospodarczą są ustalane oddolnie (przez rady wspólnot lokalnych), zgodnie z miejscem rejestracji podmiotu i zależnie od rodzaju działalności.

Rysunek 4. Nowy ustrój administracyjno-terytorialny Ukrainy: organy i uprawnienia (stan na 1 czerwca 2022 r.)

Figure 4. New administrative-territorial system of Ukraine: authorities and powers (on June 1, 2022)

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

nadzorczymi (który również jest aktualnie przekształcany w instytut prefektów i którego głównym celem ma być efektywny nadzór nad konstytucyjnością i legalnością działalności samorządów lokalnych).

Podstawami reform decentralizacyjnych są takie koncepcje, jak aktywne uczestnictwo społeczności lokalnych, współpraca między nimi, bardziej sprawiedliwa alokacja zasobów i podejmowanie decyzji na poziomie lokalnym. Z tego powodu dla Ukrainy ważne są działania w dwóch kierunkach: 1) redystrybucja środków budżetowych i uprawnień na szczebel lokalny; 2) zapewnienie zrównoważonego wzrostu gospodarczego, wzrostu PKB i odpowiednio zasobów finansowych administracji publicznej. Mimo deklaracji wielu rządów Ukrainy sprzed 2014 r. dotyczących pilnej potrzeby reformy decentralizacyjnej do owego roku nie podejmowano dostatecznie aktywnych kroków w celu jej realizacji. Ponadto stracono cenny czas gospodarczej stabilności, który był najbardziej korzystny, by wdrożyć decentralizację i przekazać większe udziały środków publicznych na poziom lokalny.

5. Wyzwania w procesie wdrażania reformy decentralizacyjnej

Decentralizacja administracyjno-terytorialna i finansowa Ukrainy jest uznawana za jedną z najbardziej udanych reform w tym państwie (Kravtsiv, Storonianska [red.] 2020). Jednocześnie jest ona złożonym i niejednoznacznym procesem dla rozwoju systemu społeczno-gospodarczego kraju, zwłaszcza w krótko- i średnioterminowym okresie. Wyniki decentralizacji wskazały również na nowe zagrożenia dla rozwoju terytorialnego kraju i nowe wyzwania dla polityki regionalnej, które należy uwzględnić w przyszłości. Trwałe i zakrojone na szeroką skalę dyskusje o korzyściach i kierunkach reform rządzenia przekształciły się w maraton decentralizacji, podczas którego zapomniano, że procesu tego nie należy postrzegać jako cel sam w sobie, a jedynie jako mechanizm osiągnięcia celów strategicznych dla rozwoju lokalnego i regionalnego – poprzez efektywne wykorzystanie własnych zasobów społeczno-gospodarczych wspólnot lokalnych, z których głównym jest potencjał ludzki (Kravtsiv, Storonianska [red.] 2020).

Kwestia rozwoju społeczno-gospodarczego jest niezwykle istotna dla Ukrainy, gdyż przez długi czas nie udawało się jednoznacznie określić modelu i strategicznych kierunków tego rozwoju. Zmiany transformacyjne – tak planowane, jak i ewolucyjne – które zaszły na obszarach wiejskich Ukrainy, doprowadziły do znacznej dywergencji rozwoju poszczególnych regionów. Dodatkowo reforma decentralizacyjna i procesy łączenia się społeczności lokalnych w różnych regionach Ukrainy przebiegają w odmiennym tempie. Dlatego niezbędny jest stały monitoring rozwoju wspólnot lokalnych, który powinien obejmować wskaźniki gospodarcze, społeczne i środowiskowe. Podobny system jest zadeklarowany, lecz nie funkcjonuje w niezbędnym zakresie¹³.

¹³ Dane dotyczące monitoringu rozwoju wspólnot lokalnych, zob. <https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring> (dostęp: 10.08.2022).

Największe zagrożenia dla funkcjonowania wspólnot lokalnych na zasadach decentralizacji w Ukrainie związane są z istnieniem i dalszą kumulacją barier instytucjonalnych, infrastrukturalnych i demograficznych, które należy uwzględnić przy opracowywaniu i wdrażaniu określonych mechanizmów rozwoju terytorialnego. Szczegółowe kwestie podziału kompetencji i środków budżetowych w warunkach nowego podziału administracyjnego nie są dostatecznie uszczegółowione. Dla optymalnego współdziałania władz państwowych i samorządów oraz synchronizacji rozwoju lokalnych gospodarek w warunkach decentralizacji niezbędne są dalsze zmiany ustawodawstwa, wzmacniające finansowe zaplecze wspólnot lokalnych i tworzenie przejrzystego podziału kompetencji między samorządami regionalnymi i lokalnymi. Potrzebne jest także edukowanie społeczeństwa i transfer wiedzy dotyczącej rozwoju lokalnego i możliwości wspólnot lokalnych w tym zakresie, szczególnie pod względem aktywizacji mieszkańców do działania na rzecz poprawy dobrobytu.

Ogromny wkład w rozwój efektywnego systemu samorządu terytorialnego na Ukrainie ma polska organizacja pozarządowa Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej im. Jerzego Regulskiego, której działania mają na celu wspieranie rozwoju samorządności. W ciągu ostatnich 15 lat Fundacja zrealizowała na Ukrainie dziesiątki projektów mających na celu wsparcie reformy samorządu lokalnego, m.in. poprzez szkolenie kadr, zaszczepianie transparentności w działalności władz lokalnych, kształtowanie pozycji obywatelskiej (Detsentralizatsiia 2022c).

Decentralizacja w Ukrainie jest najczęściej postrzegana z dwóch perspektyw. Po pierwsze jako proces przenoszenia (reformy) uprawnień i środków finansowych sektora publicznego z poziomu krajowego na poziom lokalny. Po drugie przez pryzmat takich reform, które są oceniane na podstawie liczby uprawnień i udziałów środków finansowych przekazanych niższymi szczeblom administracyjnym. Główne ilościowe wskaźniki decentralizacji to udział dochodów będących w dyspozycji jednostek samorządu terytorialnego (przed transferami z budżetu państwa) oraz udział wydatków samorządowego szczebla w skonsolidowanym budżecie państwa.

Polityka rozwoju regionalnego ma na celu zrównoważenie rozwoju regionów, czyli osiągnięcie konwergencji. Doświadczenia Polski wskazują, że osiągnięcie konwergencji regionalnej może nastąpić kosztem wewnątrzregionalnych różnicowań (Komorowski, Mróz, Stanny 2021; Herbst, Wójcik 2011). Proces osiągnięcia spójności w poszczególnych krajach Unii Europejskiej (UE) odbywa się poprzez wdrażanie instrumentów polityki regionalnej, lecz nie jest to jedyna możliwość rozwoju. Zgodnie z wynikami analizowanych badań należy stwierdzić, że nie ma jedynych i uniwersalnych instrumentów wspierania spójności. Ważne jest, aby lokalne podmioty i społeczności jak najlepiej wykorzystywały swoje endogeniczne

zasoby terytorialne, nawet jeżeli nie są one bardzo znaczące (Mikuš, Kukoč, Jež Rogelj 2019). Formalne stworzenie wspólnot lokalnych to zaledwie początek kształtowania i rozwoju współdziałającej wspólnoty mieszkańców, a także zrozumienia przez nich swoich możliwości i potrzebnych działań dla dalszego rozwoju. Na aktualnym etapie większość wspólnot lokalnych stworzono tylko przestrzennie i administracyjnie, lecz ich społeczeństwa nie zostały skonsolidowane.

W tym miejscu warto dodać, że istnieją trzy „obszary odpowiedzialności” za realizację każdej funkcji państwa: 1) regulacyjny (w tym określenie wymagań dotyczących wielkości, jakości i dostępności usług publicznych, standardów środowiskowych i finansowych, poziomu i struktury kosztów); 2) finansowy (przydział środków finansowych niezbędnych do świadczenia usług lub pełnienia funkcji publicznych); 3) funkcjonalny (bezpośrednie pełnienie funkcji państwa, świadczenie odpowiednich usług publicznych na rzecz ludności na własny koszt lub w wyniku realizacji transferów otrzymywanych od najwyższego szczebla władzy) (Kravtsiv, Storonianska [red.] 2020). Podejmowanie decyzji w kontekście każdego z nich odbywa się najczęściej nie na jednym, ale na kilku szczeblach władzy. W odniesieniu do tych zadań i istniejącego podziału kompetencji pomiędzy szczeblami administracji publicznej określane są cele stawiane każdemu z nich, a od ich osiągnięcia zależy powodzenie decentralizacji administracyjnej i finansowej. Decentralizacji władzy nie zawsze towarzyszy decentralizacja środków na finansowanie nowych kompetencji. W rezultacie znaczny brak równowagi między przekazanymi nowymi uprawnieniami a dostępnymi zasobami finansowymi doprowadził w szczególności do ograniczenia lub słabego świadczenia publicznych usług społecznych na rzecz ludności Ukrainy.

Aktualnie kluczowym wyzwaniem dla Ukrainy jest wojna wszczęta przez Rosję. Jaka jest rola samorządu w tym trudnym okresie? Niskie zaopatrzenie w środki finansowe budżetów wspólnot lokalnych, najpierw z powodu pandemii COVID-19, a teraz ze względu na militarną agresję przeciwko Ukrainie, wymusza, by samorządy lokalne dokonywały wyboru między niezbędnymi działaniami. Jednocześnie obydwa zjawiska dostarczają argumentów za szerszą implementacją instrumentów współpracy. 18 maja 2022 r. Prezydent Ukrainy podpisał nowelizację ustawy o funkcjonowaniu samorządu terytorialnego w stanie wojennym, która wprowadza procedury podejmowania różnorodnych decyzji (WRU 2022). Spowodowane jest to tym, że samorządy terytorialne aktualnie stały się podstawą obronności i bezpieczeństwa kraju. Wojna dowiodła skuteczności reformy decentralizacyjnej, gdyż w trudnych warunkach działań wojennych liderzy wspólnot lokalnych wykazali się odwagą, poświęceniem i wielką troską o swoich rodaków (w tym przesiedleńców).

6. Podsumowanie

Proces decentralizacji Ukrainy wciąż trwa. Zapoczątkowane przemiany ustrojowe i społeczne wymagają dalszych zmian legislacyjnych, a także dążenia wszystkich instytucji publicznych i samorządowych do ich skutecznego wdrażania. Niniejsze badanie wskazało na potrzebę zmian jakościowych i modernizacji państwowej polityki na rzecz rozwoju wspólnot lokalnych na obszarach wiejskich, które obecnie nie mają jeszcze dostatecznie szczegółowo sprecyzowanych finansowych i regulacyjnych zasad pomyslnego rozwoju.

Jednocześnie należy zauważyć, że zachodzący na dużą skalę proces zmian decentralizacyjnych jest ustrukturyzowany i cechuje się ciągłością, z odpowiednim ukierunkowaniem na rozwiązywanie pilnych problemów zmiany struktury administracyjno-terytorialnej i relacji budżetowych. Wspieranie i tworzenie przez państwo warunków do samodzielnego rozwoju wspólnot lokalnych Ukrainy, optymalnie uwzględniające potencjał zasobowy konkretnego terytorium, jest jednym z najważniejszych zadań reformy ustroju administracyjno-terytorialnego.

Decentralizacja jest obecnie uważana za jeden z najbardziej dynamicznych procesów w Ukrainie, cechuje się skutecznością w poprawieniu jakości zarządzania i zapewnieniu bardziej optymalnych przepływów finansowych. Wspiera zmiany demokratyczne i zapewnia realizację prawa ludności lokalnej do zaspokajania własnych potrzeb.

Dalsze badania naukowe analizujące proces decentralizacji mogą uwzględniać poszukiwanie sposobów poprawy koordynacji polityk sektorowych, co wiąże się z rozpatrywaniem polityki spójności z punktu widzenia jej wpływu na zmniejszanie dysproporcji przestrzennych, a także realizacji jej funkcji polegającej na koordynacji współdziałania polityk sektorowych i funkcjonalnych. Ważne jest badanie doświadczenia innych krajów (w tym Polski) w zakresie reformy decentralizacyjnej i optymalizacji współdziałania różnych polityk, co pozwoli na bardziej uzasadnione rekomendacje i potencjalne uniknięcie typowych błędów.

Bibliografia

- Baranovska T.M. (2016). Derzhavna polityka rozvytku terytorialnykh hromad v Ukraini [Państwowa polityka rozwoju wspólnot lokalnych w Ukrainie]. Rozprawa doktorska. Charkowski Regionalny Instytut Administracji Publicznej.
- Bardhan P., Mookherjee D. (2000). Capture and governance at local and national levels. *American Economic Review*, 90 (2), 135–139. DOI:10.1257/aer.90.2.135. <http://people.bu.edu/dilipm/ec722/papers/BardhanMookherjee2000%20AER.pdf> (dostęp: 10.08.2022).

- Bevir M., Rhodes R. (2001). A decentered theory of governance: Rational choice, institutionalism, and interpretation. Paper to a colloquium at the Institute of Governmental Studies, University of California, Berkeley, 9 March 2001. https://escholarship.org/content/qt0bw2p1gp/qt0bw2p1gp_noSplash_ae7ba35946708f63fa58194f6001b92d.pdf (dostęp: 10.08.2022).
- Borodina O.A. (2021). Current issues of decentralization reform and administrative-territorial device. *Herald of the Economic Sciences of Ukraine*, 1 (40), 68–73. DOI:10.37405/1729-7206.2021.1(40).68-73.
- Cherenko L.M. (2021). *Model rivnia zhyttia v umovakh sotsialno-ekonomichnoi nestabilnosti* [Model poziomu życia w warunkach niestabilności społeczno-ekonomicznej]. Kyiv: Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy.
- Detsentralizatsiia (2022a). [Decentralizacja w Ukrainie. Główny portal informacyjny reformy samorządu terytorialnego i terytorialnej organizacji władzy]. <https://decentralization.gov.ua> (dostęp: 10.08.2022).
- Detsentralizatsiia (2022b). Praktychnyi poradyk dlia predstavnykiv orhaniv mistsevoho samovriaduvannia po nalahodzhenniu spivrobitnytstva terytorialnykh hromad [Praktyczne rekomendacje dla przedstawicieli organów samorządu terytorialnego w zakresie nawiązywania współpracy między wspólnotami lokalnymi]. <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/816.pdf> (dostęp: 10.08.2022).
- Detsentralizatsiia (2022c). Vyacheslav Nehoda otrymav nahorodu imeni Yezhy Rehulskoho [Waczesław Negoda otrzymał Nagrodę im. Jerzego Regulskiego]. <https://decentralization.gov.ua/news/14998> (dostęp: 10.08.2022).
- Detsentralizatsiia (2022d). Yaka hromada ye spromozhnoi? [Jaka wspólnota jest zdolna?]. <https://decentralization.gov.ua/questions/27> (dostęp: 10.08.2022).
- Detsentralizatsiia (2021). Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannia: rezultaty shostoi khvyli sotsiolohichoho opytuvannia: analitychnyi zvit [Decentralizacja i reforma samorządowa. Wyniki VI fali sondażu socjologicznego. Raport analityczny]. https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/788/Sociology_Dec_2021_Ukr.pdf (dostęp: 10.08.2022).
- Dillinger W., Perry G., Webb S. (2000). Macroeconomic management in decentralization democracies: The quest for hard budget constraints in Latin America. W: S. Burki, G. Perry (red.). *Annual World Bank Conference on Development in Latin America and the Caribbean, Decentralization and Accountability of the Public Sector: Proceedings of a Conference held in Valdivia, Chile, 20–22 June 1999* (s. 85–105). Washington, DC: World Bank.
- Dobryanska N.A., Bukovsky D.A. (2020). Decentralization reform as a means of forming effective local self-government in Ukraine. *Economics: Time realities*, 1 (47), 20–26. DOI:10.15276/ETR.01.2020.3.
- Dyer C., Rose P. (2005). Decentralisation for educational development? An editorial introduction. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 35 (2), 105–113. DOI:10.1080/03057920500129809.
- Govinda R. (1997). *Decentralisation of Educational Management: Experiences in South Asia*. Paris: UNESCO/IIEP.

- Herbst M., Wójcik P. (2011). Growth and divergence of the Polish subregions over 1995–2006: A search for determinants and spatial patterns. *MPRA Paper*, 34731, 1–20.
- Hohol T. (2020). Mekhanizmy derzhavnogo rehuliuвання rozvytkom silskykh terytorii Ukrainy [Mechanizm państwowej regulacji rozwoju obszarów wiejskich Ukrainy]. Rozprawa doktorska. Instytut Szkolenia Państwowej Służby Zatrudnienia Ukrainy.
- KMU [Kabinet Ministriv Ukrainy] (2014). Kontseptsiiia reformuvannya mistsevoho samovriaduvannya ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini [Koncepcja reformy samorządu lokalnego i terytorialnej organizacji władzy w Ukrainie]. Rozporiadzhennia KMU vid 1 kvitnia 2014 r. № 333. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 30, 18.
- Komorowski Ł., Mróz A., Stanny M. (2021). The spatial pattern of the absorption of cohesion policy funds in Polish rural areas. *Land*, 10 (1), 26. DOI:10.3390/land10010026.
- Kravtsiv V.S., Storonińska I.Z. (red.) (2020). *Terytorialni hromady v umovakh detsentralizatsii: ryzyky ta mekhanizmy rozvytku* [Wspólnoty lokalne w warunkach decentralizacji. Zagrożenia i mechanizmy rozwoju]. Lviv: DU Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy.
- Kuibida V.S. i in. (2009). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy. Istoriiia. Suchasnist. Perspektyvy* [System administracyjno-terytorialny Ukrainy. Historia. Nowoczesność. Perspektywy]. Kyiv: Sekretariat Kabinetu Ministriv Ukrainy.
- Lelechenko A.P., Vasylieva O.I., Kuibida V.S., Tkachuk A.F. (2017). *Mistseve samovriaduvannya v umovakh detsentralizatsii povnovazhen* [Samorząd terytorialny w warunkach decentralizacji władz]. Kyiv.
- Libanova E.M. (red.) (2012). *Nerivnist v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu* [Nierówność w Ukrainie. Zakres i możliwości wpływu]. Kyiv: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy.
- Mikuš O., Kukoč M., Jež Rogelj M. (2019). The coherence of common policies of the EU in territorial cohesion: A never-ending discourse? A review. *Agricultural Economics – Czech*, 65 (3), 143–149. DOI:10.17221/229/2018.
- Moran M., Rein M., Goodin R.E. (red.) (2006). *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- MRHtaT [Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy] (2022). Monitorynh protsesu detsentralizatsii vlady ta reformuvannya mistsevoho samovriaduvannya stanom na 10 sichnia 2022 r. [Monitoring procesu decentralizacji władzy i reformy samorządowej od 10 stycznia 2022 r.]. Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/800/10.01.2022.pdf> (dostęp: 10.08.2022).
- Nehoda V. (2019). *Ne buvaie sterylnoi reformy. Bud-yaka reforma – tse pevnyi politychnyi kompromis* [Czysta reforma nie istnieje. Każda reforma to pewien kompromis polityczny]. <https://decentralization.gov.ua/news/10446> (dostęp: 10.08.2022).
- Nicolaus M. (1975). *Restoration of Capitalism in the USSR*. Chicago: Liberator Press.
- Novikov i in. (2018). *Sotsialna infrastruktura na shliakhakh reformuvannya mistsevoho samovriaduvannya* [Infrastruktura społeczna na drodze do reformy samorządowej]. Kyiv–Varshava: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy.

- Orzikh M. (1993). Samovriadni terytorii v systemi derzhavnoho ustroiu Ukrainy [Terytoria samorządowe w systemie władzy Ukrainy]. *Mistseve ta rehionalne samovriaduvannia Ukrainy*, 1–2, 64.
- Prud'homme R. (1995). *On the Dangers of Decentralization*. Policy Research Working Paper 1252. Washington: Transportation, Water & Urban Development Department – The World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/218141468739288067/pdf/multi-page.pdf> (dostęp: 31.10.2022).
- Pylypenko G.M. (2013). Socialna spravedyvist: sutnist, koncepciji ta misce u liberalnomu proekti Ukrainy [Sprawiedliwość społeczna. Treść, koncepcje i miejsce w liberalnym projekcie Ukrainy]. *Akademicznyj Ohlad*, 1, 24–31. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ao_2013_1_5.pdf (dostęp: 10.08.2022).
- Reinikka R., Svensson J. (2004). Local capture: Evidence from a central government transfer program in Uganda. *The Quarterly Journal of Economics*, 119 (2), 679–705. DOI:10.1162/0033553041382120. <http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/PEAMCourse04/RitvaBackground2.pdf> (dostęp: 10.08.2022).
- Sadyczkova I., Kowal M. (red.) (2017). *Infrastruktura rehioniv Ukrainy. Priorytety modernizaciji. Analityczne doslidzennia* [Infrastruktura regionów Ukrainy. Priorytety modernizacji. Badania analityczne]. Kyiv: Fond imeni Fridricha Eberta.
- Toffler A. (1984). *Previews & Premises: An Interview with the Author of Future Shock and the Third Wave*. Montréal: Black Rose Books.
- Toffler A. (1980). *The Third Wave*. New York: William Morrow and Company.
- Tsabeka A. (2020). Reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu derzhavy v umovakh detsentralizatsii orhaniv vykonavchoi vlady v Ukraini [Reforma ustroju administracyjno-terytorialnego państwa w warunkach decentralizacji organów władzy wykonawczej w Ukrainie]. *Yurydychnyi visnyk*, 2, 226–233. DOI:10.32837/yuv.v0i2.1727.
- Vedel G. (1973). *Admynystratyvnoe pravo Frantsyy* [Prawo administracyjne Francji]. Moskwa: Prohress.
- Wagenaar H. (2015). *Meaning in Action: Interpretation and Dialogue in Policy Analysis*. London–New York: Routledge.
- WRU [Verkhovna Rada Ukrainy] (2022). Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo funktsionuvannia derzhavnoi sluzhby ta mistsevoho samovriaduvannia u period dii voiennoho stanu [O zmianie niektórych ustaw Ukrainy dotyczących funkcjonowania służby cywilnej i samorządu terytorialnego w okresie stanu wojennego]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17.07.2020 r. № 807-Ikh. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 33, 235.
- WRU [Verkhovna Rada Ukrainy] (2020a). Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vyznachennia terytorii ta administratyvnykh tsentriv terytorialnykh hromad [O zmianie niektórych ustaw Ukrainy dotyczących określenia terytoriów i centrów administracyjnych wspólnot lokalnych]. Zakon Ukrainy vid 16.04.2020 № 562-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 35, 259.

- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (2020b). Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv [O powstawaniu i likwidacji rejonów]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17.07.2020 r. № 807-IKh. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 33, 235.
- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (2015). Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad [O dobrowolnym zrzeszaniu się wspólnot lokalnych]. Zakon Ukrainy vid 05.02.2015 r. № 157-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 13, 734.
- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (2014). Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad [O współpracy wspólnot lokalnych]. Zakon Ukrainy vid 17.06.2014 r. № 1508-VII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 34, 1167.
- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (2010). Biudzhetni kodeks Ukrainy [Kodeks budżetowy Ukrainy]. Zakon Ukrainy vid 08.07.2010 r. № 2456-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 50–51, 572.
- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (1997). Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini [O samorządzie lokalnym w Ukrainie]. Zakon Ukrainy vid 25.06.1997 № 280/97. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 24, 170.
- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (1996). Konstytutsiia Ukrainy [Konstytucja Ukrainy]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1875-IV. <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/1875-IV> (dostęp: 10.08.2022).
- WRU [Werkhovna Rada Ukrainy] (1981). Polozhennia pro poriadok vyrishennia pytan administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainiskoi RSR [Regulacje dotyczące trybu rozstrzygnięcia kwestii ustroju administracyjno-terytorialnego Ukrainiskiej SRR]. Zatverdzheno Ukazom Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 12 bereznia 1981 roku № 1654-X. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (dostęp: 10.08.2022).
- Zhalilo Y.A. i in. (2019). *Detsentralizatsiia vlady: poriadok dennyi na serednostrokovu perspektyvu: analitychna dopovid* [Decentralizacja władzy. Agenda średnioterminowa. Raport analityczny]. Kyiv: Natsionalnyi Instytut Stratehichnykh Doslidzhen.

Reform of Local Self-Government and Territorial Organisation of the Authorities of Ukrainian Through Decentralisation

Abstract: Optimisation of the vertical organisation of state power is a comprehensive step towards formation of full-functional local governments and an effective system of administrative-territorial organisation of the country. Deciding to decentralize, Ukraine has chosen a model of administrative-territorial system completely different from that of the early 1990s. On the basis of the research conducted, the given article analyses the genesis of scientific approaches to understanding the decentralisation process. The essence, periodisation and stages of power decentralisation in Ukraine, its main features and the purpose of its application to local government are defined. The key opportunities provided by decentralisation for the development of local governments are analysed, and the problems of choosing a form of decentralisation that would optimally take into account the resource potential of a certain territory are examined. The main challenges facing local governments and the central government in the process of implementing the decentralisation reform are identified, especially in the conditions of current Russia's war against Ukraine. It was concluded that successful implementation of decentralisation reform is possible only with a cohesive community of residents, strong institutions and efficient public administration.

Keywords: decentralisation, administrative and territorial reform, local government, local community, Ukraine.

Galyna Trypolska, Vitaliy Krupin, Roman Podolets

Energia odnawialna na obszarach wiejskich Ukrainy w perspektywie zmian klimatycznych

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest zbadaniu możliwości rozwoju odnawialnych źródeł energii (OZE) na obszarach wiejskich Ukrainy z uwzględnieniem zmian klimatycznych. Obszary wiejskie, a szczególnie rolnictwo, mają znaczny potencjał generowania energii w sposób przyjazny środowisku, jak również z wykorzystaniem własnych odnawialnych zasobów. Dzięki redukcji emisji gazów cieplarnianych działania tego rodzaju pozwolą na wzmocnienie bezpieczeństwa energetycznego oraz złagodzenie negatywnego wpływu sektorów energetycznego i rolnego na zmiany klimatyczne. W artykule rozpatrzono w tym kontekście różnorodne technologie OZE możliwe do wdrożenia na obszarach wiejskich Ukrainy, podano przykłady i przeanalizowano możliwości i bariery ich rozwoju. Ponadto zwrócono uwagę na działania konieczne do podjęcia w celu przystosowania rolnictwa do zachodzących zmian klimatu – zarówno zmniejszenia wkładu sektorów energetycznego i rolnego w negatywny wpływ na klimat, jak i takiej adaptacji rolnictwa, by kontynuowało ono pełnienie swoich funkcji i utrzymało odpowiedni poziom efektywności.

Słowa kluczowe: odnawialne źródła energii (OZE), obszary wiejskie, rolnictwo, zmiany klimatu, redukcja emisji gazów cieplarnianych, adaptacja do zmian klimatycznych, bio-energetyka, Ukraina.

Dr Galyna Trypolska, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ekonomii i Prognozowania, ul. Panasa Myrnoho 26, 01011 Kijów, Ukraina oraz Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Modelowania Ekonomicznego, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: g.trypolska@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8830-7036; **dr Vitaliy Krupin**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Modelowania Ekonomicznego, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: vkrupin@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-7388-6813; **dr Roman Podolets**, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Ekonomii i Prognozowania, ul. Panasa Myrnoho 26, 01011 Kijów, Ukraina, e-mail: podolets@ief.org.ua, ORCID: 0000-0002-3276-5505.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Intensyfikacja globalnych zmian klimatycznych jest coraz bardziej ewidentna. W trakcie konferencji klimatycznej COP26 w 2021 r. Sekretarz Generalny ONZ nazwał je wręcz kryzysem klimatycznym, wzywając jednocześnie do podjęcia pilnych działań w celu ich łagodzenia, sugerując rezygnację z paliw kopalnych (Bloomfield, Steward 2022). Klimat planety jest w coraz większym stopniu nieprzewidywalny, a ludzkość stoi przed podwójnym wyzwaniem: 1) wzmożenia działań we wszystkich możliwych sektorach gospodarki w celu powstrzymania dalszego negatywnego antropogenicznego oddziaływania na klimat oraz 2) przystosowania się do zmian klimatu, które już zachodzą i z pewnością będą się pogłębiać w przyszłości. Nawet jeżeli uda się globalnie utrzymać wzrost średniej temperatury w granicach 1,5°C, szkody i tak będą znaczne: do 2100 r. globalny PKB może obniżyć się z tego powodu o 8%, a coroczne straty spowodowane wyłącznie wzrostem poziomu światowego oceanu wyniosą 10,2 mld USD. Pomimo wcześniejszych założeń utrzymanie wzrostu globalnej temperatury w granicach 1,5°C jest jednak już teraz mało prawdopodobne (CarbonBrief 2022), a bardziej realistyczne (choć wciąż utrudnione) jest utrzymanie tego wzrostu w granicach 2°C. Podobny wzrost może zaś doprowadzić do spadku światowego PKB o 13%, a analogiczne coroczne straty spowodowane zmianą poziomu oceanów wyniosą 11,7 mld USD (Jevrejeva i in. 2018).

Wpływ na środowisko wywierany poprzez zachodzące zmiany klimatyczne jest wyraźnie zróżnicowany w zależności od kontynentu i położenia geograficznego. Nasilenie negatywnych zjawisk najbardziej odczują kraje afrykańskie, a także poszczególne wyspy na Pacyfiku. W krajach europejskich zmiany również będą niejednorodne. W przypadku państw Europy Wschodniej do 2100 r. przewiduje się wzrost średniorocznej liczby upalnych dni od 7 do 14 (w zależności od tempa wzrostu średniej temperatury na świecie, rozpatrywanego w granicach 1,5–4°C). Z kolei liczba nocy tropikalnych w Europie Wschodniej wzrośnie średnio od 5 do 11, a maksymalna temperatura w okresie letnim wzrośnie o 1,2–3°C. Jednocześnie średnioroczna liczba mroźnych dni zmniejszy się o 6–18, a średnioroczna temperatura w okresie zimowym może wzrosnąć w przedziale 1,6–5,3°C. Prawdopodobieństwo wystąpienia ekstremalnych upałów w każdym roku wzrośnie o 47–67%. Oczekiwane jest również znaczne nasilenie występowania susz, w Europie Wschodniej mogą one potencjalnie trwać od 2 do 8 miesięcy rocznie (CarbonBrief 2022).

Celem niniejszego opracowania jest studium możliwego wkładu Ukrainy w mitygację zmian klimatycznych poprzez wykorzystanie istniejącego w rolnictwie potencjału wytwarzania energii ze źródeł odnawialnych. Ponadto przeanalizowano też działania pozwalające przystosować rolnictwo do zachodzących zmian klimatycznych. Wielu ukraińskich naukowców kieruje swoje wysiłki badawcze na

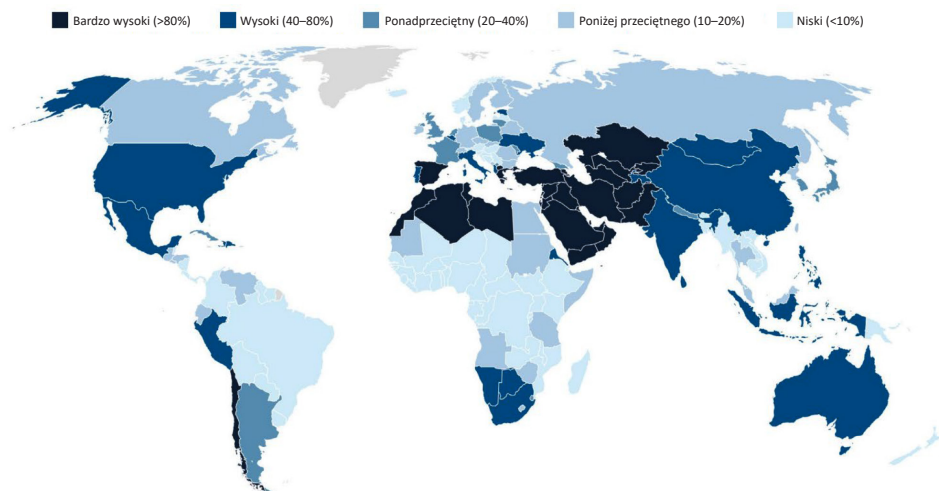
poszukiwanie rozwiązań w tym obszarze. Są to m.in.: Tetiana Afonchenkova (2016), Georgii Geletukha (Geletukha i in. 2020), Tetiana Zheliezna (2020), Hryhorii Kaletnik (Kaletnik, Kulik, Petrichenko 2007), Mykola Korchemny (Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001), Viktor Klimenko i Oleksandr Mazur (Klimenko, Mazur, Sabashuk 2008). Większość prac koncentruje się jednak na perspektywach wykorzystania energii z biomasy, podczas gdy istnieją rozwiązania technologiczne pozwalające na użycie systemów pozyskiwania energii również z innych źródeł (takich jak słońce, woda, wiatr), a także kombinowanych systemów energetycznych.

2. Ukraina a zmiany klimatyczne – wyzwania i podejmowane działania

W ciągu ostatnich 30 lat średnia roczna temperatura w Ukrainie wzrosła o 1,7°C, z czego tylko podczas ostatniej dekady o 1,2°C. W wymiarze globalnym średnie tempo wzrostu temperatury wynosi 0,4°C na 10 lat, a średni światowy wzrost w okresie ostatnich trzech dekad wyniósł łącznie 1,2°C (Adamenko 2019). Pokazuje to, że średnia temperatura w Ukrainie rośnie szybciej od średniej światowej. Skutki zmian klimatu stają się coraz bardziej oczywiste, przede wszystkim w postaci wzrastającej intensywności i liczby ekstremalnych zjawisk pogodowych: powodzi, susz, nietypowych opadów deszczu, gradu i śniegu, wydłużających się okresów upalnych i pożarów lasów. Ukraina jest jednym z krajów europejskich z największym deficytem wody (Snizhko, Shevchenko, Didovets 2021). Zgodnie z prognozami (EIU 2021), problem niedoboru wody w najbliższych dziesięcioleciach będzie się tylko pogłębiał (rysunek 1), co grozi praktycznie wszystkim uprawom roślinnym i jest niekorzystne dla hodowli zwierząt gospodarskich. Już teraz południowe regiony Ukrainy nadają się do upraw wyłącznie pod warunkiem zapewnienia tam dodatkowej irygacji, a lokalnie dostępna woda jest coraz bardziej ograniczona.

Susze występujące w Ukrainie w latach 2003 i 2007 spowodowały straty gospodarcze na poziomie ok. 3 mld EUR, a susza w 2012 r. przyniosła straty w wysokości 1,7 mld EUR. Wskutek podobnych zjawisk, wywołanych przez brak opadów, średnie roczne straty plonów w Ukrainie wahają się od 10 do 70% (FAO 2021). Aby zapewnić Ukrainie podstawy zrównoważonego rozwoju rolnictwa, należy znaleźć rozwiązanie problemu deficytu wilgotności gleb wynoszącego obecnie 100–150 mm, który jest aktualnie kluczowym powodem zmniejszenia plonów (Adamenko 2019).

W celu przeciwdziałania zmianom klimatycznym Ukraina przygotowała już wiele dokumentów prawnych, stała się jednym z pierwszych krajów europejskich, które ratyfikowały Porozumienie paryskie do Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (VRU 2016). W 2015 r. przygotowała niezbędny krajowy wkład do projektu nowego globalnego porozumienia klimatycznego, który wszedł w życie wraz z Porozumieniem paryskim (UNFCCC 2016). W 2016 r.

Rysunek 1. Oczekiwany niedobór zasobów wody słodkiej w 2040 r.

Figure 1. The expected level of freshwater stress in 2040

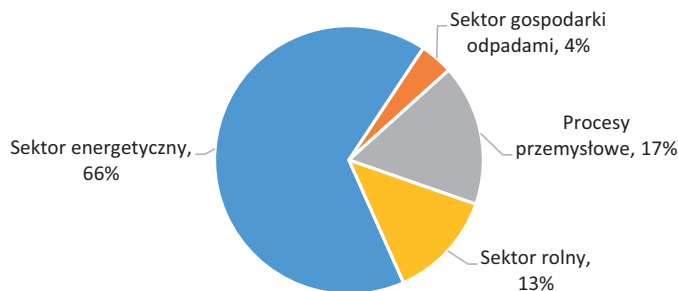
Źródło: opracowanie własne na podstawie EIU 2021.
Source: own study based on EIU 2021.

została zatwierdzona koncepcja realizacji polityki państwa w zakresie zmian klimatu do 2030 roku (KMU 2016), a w 2017 r. – oficjalny plan działań na rzecz realizacji powyższej koncepcji (KMU 2017). W tymże roku została również zatwierdzona Strategia rozwoju niskoemisyjnego Ukrainy do 2050 roku (MEPNRU 2017). W 2021 r. Ukraina przedłożyła swój zaktualizowany krajowy wkład do Porozumienia paryskiego (UNFCCC 2021), a w 2021 r. zatwierdzono Strategię bezpieczeństwa środowiska i adaptacji do zmian klimatu do 2030 r. Kolejnym krokiem jest opracowanie i zatwierdzenie strategii sektorowych i planów działań na rzecz adaptacji do zmian klimatu, w tym Strategii adaptacji rolnictwa Ukrainy, która ze względu na obecną, niekorzystną sytuację geopolityczną, będzie realizowana dopiero w powojennej Ukrainie.

Ponadto w 2021 r. zatwierdzono Narodową strategię gospodarczą do 2030 r. (KMU 2022a), która przewiduje osiągnięcie neutralności klimatycznej Ukrainy nie później niż w 2060 r.

3. Rolnictwo Ukrainy w kontekście zmian klimatu

Rolnictwo to sektor gospodarki szczególnie wrażliwy na zmiany warunków pogodowych i klimatycznych. Jednocześnie samo rolnictwo w znacznej mierze przyczynia się do negatywnych zmian klimatu poprzez wkład do ogólnej emisji gazów

Rysunek 2. Udział poszczególnych sektorów w krajowej emisji gazów cieplarnianych Ukrainy w 2019 r.

Figure 2. Share of specific sectors in domestic greenhouse gas emissions of Ukraine in 2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie MEPNRU 2021a.
Source: own study based on MEPNRU 2021a.

cieplarnianych. Rolnictwo w Ukrainie odpowiada za ok. 13% krajowej emisji gazów cieplarnianych (rysunek 2).

Według Krajowego Raportu Inwentaryzacyjnego Ukrainy obejmującego lata 1990–2019 (MEPNRU 2021a) łączny poziom emisji gazów cieplarnianych rolnictwa Ukrainy stanowił 42,5 Mt ekwiwalentu CO₂, czyli o 51,1% mniej niż w 1990 r. i o 4,1% mniej w porównaniu z 2018 r. W 2019 r. głównymi źródłami emisji w odniesieniu do rolnictwa w Ukrainie (wyrażonymi w ekwiwalencie CO₂) były: uprawa gleb, czyli 75,7% całkowitej emisji sektora, oraz fermentacja jelitowa zwierząt gospodarskich (18,5% emisji). Struktura emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa Ukrainy składa się odpowiednio w 78,1% z podtlenku azotu (N₂O), w 21,1% z metanu (CH₄) oraz w 0,8% z dwutlenku węgla (CO₂). Głównymi źródłami emisji N₂O są uprawa gleb i gospodarowanie nawozami, a CH₄ – fermentacja jelitowa i również gospodarowanie nawozami (MEPNRU 2021a). Wysoki udział N₂O wynika ze znacznego rozszerzenia areалу i intensyfikacji upraw roślinnych (przede wszystkim zbożowych), a obniżający się wkład rolnictwa w emisję CH₄ ma związek ze znacznym spadkiem produkcji zwierzęcej i – odpowiednio – zmniejszeniem pogłowia inwentarza żywego (nawet do 90% w przypadku bydła w porównaniu z 1990 r. [DSSU 2022]). Warto zauważyć, że metodyka IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change; Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu) wykorzystywana do powyższych obliczeń kwalifikuje energię wykorzystywaną w rolnictwie (np. paliwo do maszyn lub ogrzewania/chłodzenia) do sektora energetycznego. W związku z tym faktyczny wkład działalności rolniczych w emisję gazów cieplarnianych kraju jest jeszcze wyższy.

Nie jest łatwym zadaniem sprecyzowanie, jaki poziom redukcji emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa można osiągnąć poprzez wdrażanie technologii produkcji energii ze źródeł odnawialnych. Według raportu analitycznego Ministerstwa Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy (MEPNRU 2021b) największy wzrost emisji gazów cieplarnianych obserwowany jest w kategorii „Gleby rolne” (w porównaniu z 2017 r. emisje w tej kategorii wzrosły o 12,7%). Aby przeciwdziałać emisji w tej kategorii, kluczowymi instrumentami polityki klimatycznej powinny być sposoby motywowania rolników do: bardziej precyzyjnych technologii uprawy, które zatrzymywałyby wilgoć i zachowywałyby materię organiczną w nienaruszonym stanie; stosowania nawozów o spowolnionym uwalnianiu substancji odżywczych; zwiększania areału pod uprawami ekologicznymi; przestrzegania płodozmianu; budowy biogazowni dla utylizacji odchodów zwierzęcych. Według prognoz Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (EBRD 2020) do 2030 r. emisje pochodzące z sektora zwierzęcego (fermentacji jelitowej i gospodarowania nawozami) zmniejszą się jeszcze bardziej dzięki ulepszeniu stosowanych praktyk rolniczych i wdrażaniu technologii produkcji biogazu z odchodów zwierzęcych.

Jeżeli podobne działania będą wdrażane, to poziom emisji gazów cieplarnianych do 2030 r. mógłby obniżyć się nawet do poziomu 44% w porównaniu z rokiem 1990. Jednakże, biorąc pod uwagę obecną wojnę rosyjsko-ukraińską, trudno mówić o perspektywach zmian wielkości emisji gazów cieplarnianych w rolnictwie czy energetyce. Aktualnie ewidentne są czynniki, które przyczyniają się do czasowego spadku emisji, w tym poprzez zmniejszenie powierzchni zasiewów spowodowane niedoborem paliwa (zarówno w wyniku jego braku, jak i wysokich cen), a także wojсковą okupacją części terytorium Ukrainy (zgodnie ze stanem na czerwiec 2022 r. jest to ok. 20% powierzchni Ukrainy [Ecoaction 2022]). Według prognoz Gabinetu Ministrów Ukrainy areał zasiewów kluczowych upraw wiosną 2022 r. na terytorium kontrolowanym przez Ukrainę wyniósł 14 163,4 tys. ha, czyli o 2752,9 tys. ha mniej w porównaniu z rokiem ubiegłym. Powierzchnia upraw pszenicy jarej i soi utrzymała się na tym samym poziomie, a w przypadku słonecznika nieznacznie się zmniejszyła (KMU 2022b). Z kolei potencjał redukcji CH₄ w dużym stopniu zależy od liczby zwierząt gospodarskich, przy czym aktualnie zmiany w pogłowie nie są oczekiwane. Łącznie, aby wdrożyć postanowienia rządowe dotyczące transformacji rolnictwa do 2030 r., przewidziane w odnowionym planie Ukrainy w ramach Porozumienia paryskiego, potrzebne są inwestycje rzędu 2,3 mld EUR (EBRD 2020). Ponadto aktualne działania wojenne są nadzwyczajnie mocnym czynnikiem zwiększającym nieuwzględnione w państwowej inwentaryzacji emisje gazów cieplarnianych i zanieczyszczeń powietrza, wody i gleb. Ich wpływ na środowisko oddala na wiele lat progres starań ukierunkowanych na jego ochronę.

4. Energia w rolnictwie Ukrainy – sposoby wykorzystania i zapotrzebowanie

W sektorze rolnym energię wykorzystuje się w wielu obszarach. W produkcji zwierzęcej do: ogrzewania i chłodzenia pomieszczeń, wentylacji, żywienia, dojenja, wstępnego przetwarzania produktów (np. mleka), kontroli mikroklimatu (np. wilgotności), usuwania obornika czy transportu produktów do miejsc przetwarzania. Natomiast w produkcji roślinnej energia jest konieczna do takich działań, jak: przygotowanie nasion, uprawa gruntów rolnych, nawadnianie, siew, pielęgnacja roślin (m.in. odchwaszczanie, stosowanie środków ochrony roślin, nawozów), zbiór i transport.

Pod względem intensywności zużycia energii powyższe dwa rodzaje zapotrzebowania są zróżnicowane. W hodowli zwierząt do 80% łącznej wykorzystywanej energii zużywa się na ogrzewanie pomieszczeń, podgrzewanie wody i przygotowanie pasz w okresie zimowym. Przy produkcji roślinnej w strukturze bezpośredniego zużycia najwięcej energii wykorzystuje się w procesach transportu i zbiorów (tabela 1), w tym zbiory odpowiadają za 1/3 łącznego zużycia energii (Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001).

Tabela 1. Struktura bezpośredniego zużycia energii na 1 ha uprawy pszenicy (plon – 5,29 t/ha)

Table 1. Structure of direct energy inputs per 1 ha of wheat cultivation (yield – 5.29 t/ha)

Etapy produkcji	Zużycie energii (GJ)	Udział poszczególnych etapów w łącznym zużyciu energii (%)
Uprawa podstawowa	1,1	7
Stosowanie nawozów	1,3	9
Uprawa przedsiewna i siew	1,5	10
Pielęgnacja upraw	0,7	5
Żniwa	4,4	30
Transport	5,9	40
łącznie	14,9	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

Source: own study based on Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

Również poszczególne uprawy roślinne mają zróżnicowane zapotrzebowanie na energię. W tym kontekście można zaproponować podział zużywanej energii na bezpośrednią (paliwo i praca) oraz pośrednią (nawozy, środki ochrony roślin). Podsumowując ten wątek, ilość energii wykorzystywanej w uprawach rzędowych

Tabela 2. Uśrednione nakłady energii dla wybranych upraw roślinnych w strefie leśno-stepowej Ukrainy**Table 2.** Average energy inputs for cultivation of selected crops in the forest-steppe zone of Ukraine

Uprawy	Całkowite zużycie energii	Koszty bezpośrednie				Pośrednie zużycie energii (nawozy, środki ochrony roślin)	
		Paliwo		Praca		MJ/ha	%
	MJ/ha	Kg/ha	MJ/ha	Osób/rok	MJ/ha		
Buraki cukrowe	53 830,5	240,1	12 757,8	63,4	2480,7	38 591,0	71,7
Pszonica ozima	17 385,1	107,5	5983,7	14,4	537,5	10 863,9	62,5
Jęczmień jary	11 258,0	70,5	3744,1	8,9	386,5	6927,4	61,5
Kukurydza na ziarno	24 311,6	165,0	8737,3	18,8	818,2	14 756,1	60,7
Kukurydza na kiszonkę	27 129,7	198,9	10 517,8	24,7	1071,3	15 540,6	57,3
Groszek	10 810,5	81,3	4512,5	9,9	404,2	5893,8	54,5
Koniczyna	20 886,4	91,6	10 600,5	25,1	1504,5	8181,4	40,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

Source: own study based on Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

(buraki cukrowe) znacznie przewyższa wkład energii niezbędny do upraw zbożowych (tabela 2).

Jak widać z przedstawionych danych, zależność produkcji roślinnej od zużycia zasobów produkcyjnych (szczególnie energetycznych) jest mniej funkcjonalna i bardziej pośrednia niż w przemyśle (Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001). Energochłonność w rolnictwie ma również wiele innych cech, w szczególności w hodowli zwierząt zdecydowana większość procesów technologicznych musi odbywać się w określonym przedziale godzinowym w ciągu doby (np. biorąc pod uwagę czas i trwałość udoju mleka). Wskaźniki zużycia energii w uprawach roślinnych i produkcji zwierzęcej zależą również od kombinacji wielu czynników: warunków pogodowych, pory roku i dnia, a specjalistyczny sprzęt ze względu na sezonowość jest wykorzystywany tylko w określonym czasie.

W rolnictwie występuje też wiele współzależności zużycia i generowania energii. Przykładowo, patrząc na kryteria efektywności energetycznej, na 1 kalorie energii zużytej przy produkcji roślinnej wytwarza się średnio 2–4 kalorie energii możliwej do uzyskania z powstałej biomasy. Jednocześnie w hodowli zwierząt 1 zużyta kaloria generuje średnio zaledwie 0,2 kalorii energii, a synteza 1 g białka zwierzęcego wymaga zużycia 9 g białka roślinnego. Czyli przy dwu- lub trzykrotnym wzroście

produkcji rolnej energochłonność procesów jej wytwarzania wzrasta od 10 do 15 razy (Kaletnik, Kulik, Petrichenko 2007).

5. Obszary wiejskie i rolnictwo Ukrainy jako źródło energii odnawialnej

Istnieje szerokie spektrum działań pozwalających na redukcję emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa i mitygację zmian klimatu. Są to konkretne praktyki rolnicze i technologie produkcyjne możliwe do wdrożenia w procesach wytwarzania produkcji roślinnej i zwierzęcej. W dalszej części artykułu postanowiono skupić się na szczegółowej analizie możliwości wykorzystania w tym zakresie odnawialnych źródeł energii (OZE) i zagłębić się w dany temat na podstawie wyników badań predyspozycji i potencjału rolnictwa Ukrainy w kontekście zagwarantowania funkcjonowania OZE i możliwości ich wykorzystania, zarówno dla rozwoju sektora rolnego, jak i dla zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego kraju.

Ogólnie rzecz ujmując – tak na poziomie naukowym, jak i politycznym – Ukraina ma znaczny potencjał wytwarzania energii z odnawialnych źródeł (AVE 2021; SAEE 2021; Geletukha i in. 2020). Potwierdza to relatywnie wysoki udział energii pozyskanej z OZE w krajowym bilansie energetycznym. W 2020 r. łączny udział OZE w końcowym zużyciu energii wyniósł 9,2% (w tym z uwzględnieniem dużych hydroelektrowni przepływowych). Był to poziom o 1,8% niższy od zakładanego w narodowym planie działań na rzecz OZE do 2020 r. (KMU 2014), lecz w ciągu kilku lat ewidentnie występował trend wzrostowy (rysunek 3). Produkcja energii elektrycznej z OZE rozwinęła się głównie dzięki dość wysokim stawkom taryfy gwarantowanej¹ (tzw. taryfa zielona).

Największy udział w OZE Ukrainy wciąż ma energia słoneczna, osiągając w 2020 r. moc na poziomie 6094 MW, przy czym tempo jej wzrostu jest również największe w ostatniej dekadzie (rysunek 4). Instalacje bazujące na innych źródłach energii odnawialnej mają udział w łącznej mocy OZE zaledwie na poziomie 27%, przy czym moce instalacji na biomasie i biogazie to tylko odpowiednio 109 MW i 103 MW.

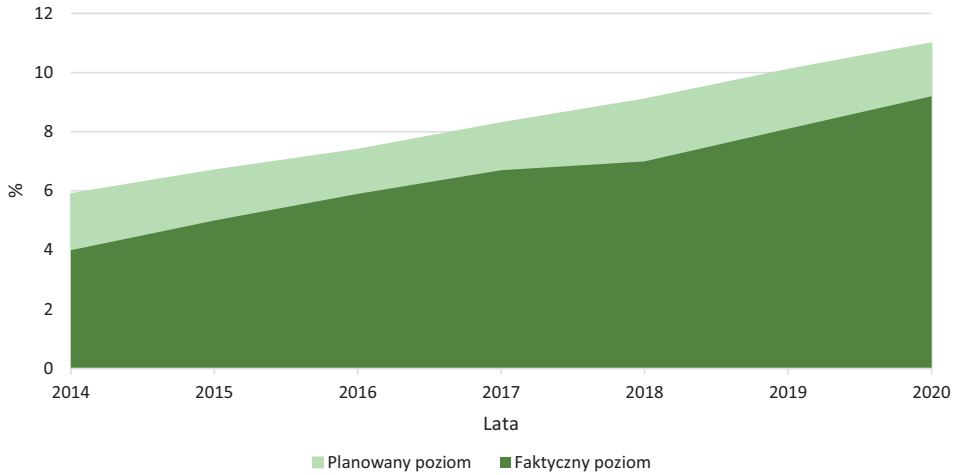
Od 2020 r. pewne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne zaczęły wpływać na wzrost produkcji energii ze źródeł odnawialnych. Czynniki wewnętrznymi były tu przejście od 2019 r. do modelu rynku energii elektrycznej na podstawie umów dwustronnych² oraz doskonalenie technologii produkcji energii ze źródeł odna-

---

¹ Taryfa gwarantowana – taryfa na energię elektryczną z OZE, która jest mechanizmem zachęcania podmiotów i użytkowników indywidualnych do wytwarzania energii z OZE i jej odsprzedaży do sieci.

² Umowa dwustronna – umowa zakupu i sprzedaży energii elektrycznej zawarta między dwoma niezależnymi uczestnikami rynku (z wyjątkiem umów na dostawę energii elektrycznej do indywidualnych odbiorców końcowych).

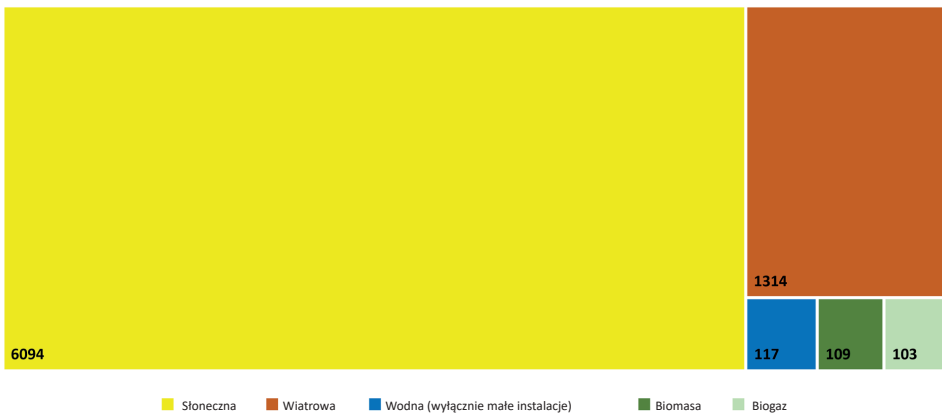

Rysunek 3. Udział energii ze źródeł odnawialnych w końcowym zużyciu energii Ukrainy (w %)

Figure 3. Share of energy from renewable sources in the final energy consumption of Ukraine (in %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie SAAE 2021.
Source: own study based on SAAE 2021.

Rysunek 4. Moc poszczególnych źródeł energii odnawialnej Ukrainy (koniec 2020 r.; w MW)

Figure 4. Capacity of selected renewable energy sources of Ukraine (end of 2020; in MW)

Źródło: opracowanie własne na podstawie EUEA 2022.
Source: own study based on EUEA 2022.

wialnych, a w związku z tym – obniżenie kosztów inwestycji. Czynniki zewnętrzne obejmowały zaś stale rosnące ceny importowanej energii, a także bardziej restrykcyjne przepisy klimatyczne i energetyczne (głównie te w UE). Dzięki tym czynnikom wzrosła liczba realizowanych projektów OZE na obszarach wiejskich i w rolnictwie, szczególnie tych wdrażanych w celu zastąpienia gazu ziemnego oraz dla optymalizacji wykorzystania zasobów w przedsiębiorstwach rolnych.

Potencjał rozwoju nowoczesnych technologii OZE w rolnictwie ukraińskim istnieje zarówno w produkcji zwierzęcej, jak i roślinnej, co przy zastosowaniu przemysłanych instrumentów politycznych (w tym regulacyjnych i finansowych) otwiera perspektywy szybkiej modernizacji branży energetycznej i wzrostu w niej udziału OZE w perspektywie średnioterminowej (5–20 lat). Podobne technologie opierają się głównie na efektywnym wykorzystaniu OZE w połączeniu z tradycyjnymi paliwami czy rozwiązaniami, czego przykładami są: energia elektryczna z małych elektrowni wodnych; systemy zaopatrzenia w energię z wykorzystaniem lokalnej biomasy; energia słoneczna do podgrzewania wody; biopaliwa dla transportu; energia wiatru połączona z energią biomasy (najczęściej z odpadami poprodukcyjnymi); biogazownie (Kucherenko 2000). Należy też dodać, że zastosowanie OZE na obszarach wiejskich ma szczególne perspektywy rozwoju w tych miejscowościach, gdzie elektryfikacja i budowa linii przesyłowych są utrudnione ze względów finansowych lub fizycznych utrudnień (np. w regionach górzystych).

Dodatkowym atutem pozyskiwania i wykorzystywania energii ze źródeł odnawialnych są wyższe poziomy efektywności nowoczesnych technologii. W przypadku ogrzewania możliwość wymiany przestarzałych kotłów na nowoczesne pozwala na uzyskanie wyższej wydajności, a wykorzystanie elementów OZE (biomasy z resztek poźniwnych czy roślin energetycznych) prowadzi do obniżenia kosztów funkcjonowania instalacji. W przypadku gospodarstw zaangażowanych w produkcję zwierzęcą stosowanie energooszczędnych systemów regulacji mikroklimatu, zautomatyzowanych systemów żywienia zwierząt, ogrzewania podłogowego – również pozwala na podwyższenie efektywności, zarówno kosztów produkcji w ogóle, jak i zużycia energii elektrycznej i ciepłej.

Rozpatrując poszczególne typy OZE dla obszarów wiejskich, warto wyodrębnić i szczegółowo omówić wykorzystanie energii słońca, wiatru, biomasy i biogazu.

Energia słoneczna może być używana do wytwarzania prądu, ogrzewania, chłodzenia czy wentylacji. Kolektory słoneczne mogą być wykorzystywane do suszenia zbiorów, ogrzewania domów i budynków gospodarskich, podgrzewania wody, zasilania pomp wodnych i ogrodzeń elektrycznych. W 2021 r. koszt inwestycji na 1 kW instalacji fotowoltaicznej w Ukrainie wynosił 700–1000 USD (AVE 2021). Przykładem zastosowania podobnych instalacji na obszarach wiejskich Ukrainy jest gospodarstwo rolne w rejonie nowoukraińskim (obwód kirowohradzki), gdzie

zainstalowano elektrownię słoneczną o mocy 1331 kW, a także pompę ciepła do ogrzewania i klimatyzowania pomieszczeń. Pojawiają się również inicjatywy wykorzystania instalacji fotowoltaicznych w pszczelarstwie, gdzie otrzymana energia elektryczna pozwala dodatkowo na wysuszenie pyłku. W rolnictwie można wykorzystywać także tzw. wodę słoneczną – czyli wodę podgrzaną przez kolektory słoneczne, która dostarczana jest do gospodarstwa rolnego i wykorzystywana jako woda pitna dla zwierząt gospodarskich oraz do obsługi maszyn i instalacji (Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001).

Popularność w Ukrainie zyskuje taki sposób wykorzystania energii słonecznej, jak agrofotowoltaika, a więc budowanie specjalnych konstrukcji z panelami słonecznymi bezpośrednio na polach, w tym nad uprawami rolnymi. Kluczowym czynnikiem rozwoju tej technologii jest wzrost konkurencji na rynku gruntów (zwłaszcza rolnych), która pogłębia się wraz ze wzrostem mocy podobnych instalacji, gdyż technologia ta jest intensywna przestrzennie. Zaostrza ona tym samym wyzwanie polegające na znalezieniu balansu między trzema kluczowymi zasobami: wodą, energią i ziemią (Barron-Gafford i in. 2019). W związku z tym skuteczne połączenie procesów (produkcja energii, uprawa roślin i ich zacieńnianie powodujące zmniejszenie zapotrzebowania na wilgoć) jest podejściem obiecującym. W Ukrainie obszar ten wymaga jeszcze szczegółowych analiz pod względem poszczególnych upraw, ale doświadczenia innych krajów europejskich (np. Niemiec) wskazują, że podobne podejścia mogą pozwolić na osiągnięcie dobrych rezultatów w przypadku upraw ziemniaków, owoców, a nawet winogron. W wypadku innych (np. pszenica ozima) mogą jednak prowadzić do niższej wydajności, dlatego potrzebne są dalsze badania eksperymentalne w tym zakresie (Schindele i in. 2020).

Z kolei energia z wiatru może być z powodzeniem uzyskiwana nie tylko bezpośrednio poprzez instalacje turbin wiatrowych, lecz także przez łączenie tych technologii z innymi źródłami energii (m.in. z instalacjami na olej napędowy lub biogazowniami). Pierwsze farmy wiatrowe w ukraińskim rolnictwie zaczęły być wykorzystywane jeszcze w latach 60. XX w., przede wszystkim do wytwarzania energii elektrycznej do suszenia zboża i zaopatrzenia gospodarstw w wodę; średnia moc instalacji wynosiła wtedy 4 kW. Instalacje były jednak niedoskonałe technologicznie, a w związku z centralizacją dostaw energii większość z nich została zdemontowana. Dlatego też w 1987 r. oszczędności energii powstałe dzięki wykorzystaniu siły wiatru w rolnictwie wyniosły zaledwie 10 tys. kWh. Przy obecnym poziomie rozwoju technologicznego możliwe jest instalowanie turbin na polach i w gospodarstwach rolnych – turbiny te zajmują mało miejsca, dzięki czemu w ich pobliżu można uprawiać rośliny lub wypaszać zwierzęta. W 2021 r. koszt inwestycji 1 kW instalacji wiatrowej wynosił 3,5 tys. USD (AVE 2021).

Nawet małe turbiny mogą być przydatne w rolnictwie, np. do produkcji energii do rozdrabniania paszy, pompowania wody itd. (Afonchenkova 2016). Tendencja ta może rozprzestrzenić się w Ukrainie wraz z popularyzacją spółdzielni energetycznych³, co w pełni odpowiadałoby również ścieżkom rozwoju energetyki w UE (m.in. czwartemu pakietowi energetycznemu⁴).

Energia z biomasy w Ukrainie jest zaś wykorzystywana od dawna, głównie poprzez bezpośrednie spalanie roślin, mimo że relatywnie efektywność tego procesu jest niska. Obecnie arsenał technologii wykorzystania biomasy jest znacznie większy niż jeszcze kilka dekad temu, co pozwala na uzyskanie większej efektywności działania podobnych urządzeń i osiągnięcie kryteriów środowiskowych (takich jak utylizacja odpadów, redukcja emisji CO₂). Główne technologie przetwarzania biomasy i przygotowania do wykorzystania jej w instalacjach energetycznych to brykietowanie, granulacja, zgazowanie, piroliza, bezpośrednie spalanie, fermentacja beztlenowa, produkcja biopaliw ciekłych. Dwie pierwsze zwiększają gęstość produktów biomasy w porównaniu z gęstością nasypową. Termochemiczne zgazowanie biomasy z późniejszym wykorzystaniem gazu generatorowego można wykorzystywać w silnikach ciepłych. Technologia ta jest skuteczna w przypadku dużej skali produkcji z wysokim współczynnikiem resztek biomasy (np. w cukrowniach). Z kolei zgazowanie odpadów drzewnych pozwala na uzyskanie gazu opałowego, który może być wykorzystany jako paliwo w kotłach czy turbinach gazowych (tabela 3). W ostatnich latach w Ukrainie aktywnie rozwijają się plantacje energetyczne, tj. uprawa odpowiednich roślin energetycznych (miskant, wierzba, eukaliptus, topola, szczaw, proso różgocate) na potrzeby bioenergetyki. Rośliny te są przetwarzane na pelety, brykiety, a następnie wykorzystywane do produkcji ciepła i/lub energii elektrycznej. Oczekuje się, że rośliny energetyczne będą stanowić ponad połowę całej energii Ukrainy

---

³ Obecnie w Ukrainie działają trzy spółdzielnie energetyczne: Słoneczne Miasto, Jagidnyi Kraj i Beriezdiwskyi kooperatyw energetyczny. Towarzystwo konsumentów Słoneczne Miasto to miejska spółdzielnia energetyczna bazująca na energii odnawialnej. Spółdzielnia zainwestowała w instalację fotowoltaiczną o mocy 200 kW w mieście Sławutycz (obwód kijowski). W lutym 2020 r. uzyskała koncesję na produkcję energii elektrycznej, a od marca 2020 r. sprzedaje energię elektryczną do sieci według państwowej taryfy gwarantowanej. Niewielka część zysku spółdzielni (5%) przeznaczana jest na finansowanie potrzeb miasta, określonych przez samorząd lokalny. Tworzenie spółdzielni energetycznych w Ukrainie jest szczególnie obiecujące na obszarach wiejskich, gdzie mieszka ok. 30% ludności kraju, a koszt i jakość usług energetycznych nie wszędzie są zadowalające. Istnieje również przykład zrzeszenia społeczności lokalnej i utworzenia spółdzielni energetycznej, gdzie wspólnota lokalna wykorzystuje jako surowce energetyczne resztki poprodukcyjne (spółdzielnia Jagidnyi Kraj w obwodzie tarnopolskim). Z kolei Beriezdiwskyi kooperatyw energetyczny (Berezdiwska wspólnota lokalna w obwodzie chmielnickim) skupuje od miejscowych rolników słomę, z której później produkuje brykiety do ogrzewania miejscowej szkoły.

⁴ https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/pl/FTU_2.1.9.pdf (dostęp: 21.06.2022).

Tabela 3. Wydajność instalacji elektrycznych na biomase przy zgazowaniu**Table 3.** Efficiency of biomass-based electrical installations with gasification

Typy	Moc (MW)	Wydajność (%)	Koszt energii elektrycznej (USD/kWh)
Olej napędowy	0,5–10	38–40	0,05–0,06
Turbina gazowa	1–30	28–36	0,055–0,065
Gaz parowy	20–150	42–49	0,045–0,055

Źródło: opracowanie własne na podstawie Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

Source: own study based on Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

z biomasy do 2050 r., przy zawartości energii będącej ekwiwalentem 14,7 mln ton ropy naftowej (Geletukha i in. 2020).

Z kolei piroliza biomasy to metoda termochemicznego przetwarzania biomasy poprzez rozkład związków organicznych bez dostępu tlenu w temperaturach od 200 do 600°C. Inną metodą jest fermentacja beztlenowa materii organicznej, przeprowadzana w celu utylizacji odpadów roślinnych i zwierzęcych oraz uzyskania biogazu i nawozów. Biogaz w tej technologii zawiera 60–70% metanu (CH₄) i 30–40% dwutlenku węgla (CO₂). Biogaz może być wykorzystywany jako alternatywa dla gazu ziemnego do wytwarzania energii cieplnej albo (po dalszym oczyszczeniu) jako paliwo silnikowe. Niemniej jednak najbardziej racjonalne dla Ukrainy jest jego wykorzystanie do produkcji energii elektrycznej ze względu na funkcjonowanie taryfy gwarantowanej. Szczególnie dobre warunki do produkcji biogazu występują właśnie na obszarach wiejskich, gdyż możliwe jest wykorzystanie odpadów zwierzęcych w gospodarstwach rolnych. Skład i właściwości fizykochemiczne biogazu zależą od typu surowca, niemniej jego głównymi składnikami są CH₄ i CO₂ (tabela 4), które przy produkcji biogazu nie są emitowane do atmosfery, co jest dodatkowym atutem środowiskowym. W zależności od składu chemicznego surowca, uzysk biogazu z 1 tony materii organicznej wynosi 350–500 m³ biogazu.

Biogazownie w dużych gospodarstwach zwierzęcych mogą zaspokoić do 100% ich zapotrzebowania na energię. Ciepło pozyskiwane ze spalania 1 m³ biogazu jest równe 0,7 kg mazutu, 0,4 kg benzyny, 0,6 kg nafty czy 3,5 kg drewna opałowego (Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001). Rozwój biogazowni w Ukrainie w ostatniej dekadzie nabiera szczególnego tempa, przy czym na początek 2022 r. w kraju funkcjonowały biogazownie o łącznej mocy 66 MW, a średnia moc instalacji wynosiła 2,37 MW (Trypolska i in. 2022).

Tabela 4. Porównanie wybranych cech gazu ziemnego i biogazu**Table 4.** Comparison of selected characteristics of natural gas and biogas

Zawartość (%)		Gęstość* (kg/norma m ³)	Minimalna wartość opałowa (MJ/norma m ³)	Maksymalne stężenie CO ₂ w produktach spalania (%)
CH ₄	CO ₂			
Gaz ziemny				
100	0	0,78	35,7	11,8
Biogaz				
70	30	0,32	25,1	15,9
60	40	0,15–0,30	21,5–23,0	18,2–16,0
50	50	0,10	18,0	20,8

*Cechy obliczone w normalizowanych warunkach: temperatura 0°C, ciśnienie 760 mmHg.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Klimenko, Mazur, Sabashuk 2008.

Source: own study based on Klimenko, Mazur, Sabashuk 2008.

Znaczne perspektywy posiadają zintegrowane instalacje przeznaczone do produkcji składników biopaliw silnikowych, przetwarzające szeroką gamę surowców roślinnych i zwierzęcych, z równoległym oddawaniem nadmiaru ciepła na potrzeby lokalne (np. szklarnie). Przydatne mogą tu być np. heliosystemy w szklarniach. Dzięki nim szklarnia solarna o powierzchni 0,15 ha i kolektorach słonecznych na 40 m² w obwodzie kijowskim pozwala zaoszczędzić do 0,2 tony oleju ekwiwalentnego⁵ (toe) na sezon (Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001). Przykłady podobnych instalacji, powierzchni kolektorów słonecznych i potencjalnego poziomu oszczędzania energii przedstawiono w tabeli 5.

Również wykorzystanie ciepła geotermalnego jest z punktu widzenia rolnictwa perspektywiczne, choćby w gospodarstwach mleczarskich, gdzie mleko trzeba schłodzić i podgrzewać wodę na potrzeby technologiczne. W latach 1986–1993 w Ukrainie zainstalowano ok. 300 pomp ciepła o mocy 10 kW do zaopatrywania gospodarstw w wodę. W zależności od temperatury nośnika ciepło geotermalne ma szerokie zastosowanie w rolnictwie, a wymagana temperatura może być 30–50 razy niższa niż w energetyce. Przykładowo przy temperaturze płynów w systemie w granicach 10–40°C można specjalizować się w hodowli ryb, przedział 30–60°C sprawdzi się w uprawie warzyw i owoców, a w przypadku 30–80°C ciepło jest optymalne do wykorzystania w szklarniach.

⁵ Tona oleju ekwiwalentnego – równoważnik energetyczny jednej metrycznej tony ropy naftowej o wartości opałowej równej 10 000 kcal/kg.

Tabela 5. Przykłady instalacji solarnych w hodowli zwierząt**Table 5.** Characteristics of solar installations in livestock production

Rodzaj instalacji	Miejsce instalacji	Powierzchnia kolektora słonecznego (m ²)	Oszczędzanie energii
Zaopatrzenie w ciepłą wodę	kompleks hodowlany	236	28,3 toe
Dopływ ciepła	chlew	130	produkcja 30–35 tys. kWh w okresie kwiecień–październik
Mobilna	hala udojowa na okres letni	12	5 tys. kWh na sezon
Podgrzewanie wody	gospodarstwo hodowlane	8	13,6 tys. kWh na sezon

Źródło: opracowanie własne na podstawie Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

Source: own study based on Korchemny, Fedoreyko, Shcherban 2001.

6. Polecane sposoby adaptacji obszarów wiejskich i rolnictwa Ukrainy do zmian klimatu

Z opracowanych materiałów i analiz można wywnioskować, że najbardziej obiecującymi nowymi technologiami energetycznymi na obszarach wiejskich Ukrainy w okresie najbliższych 20 lat będą:

- jednostki biogazowe i kogeneracyjne (prąd/ciepło),
- pompy ciepła,
- słoneczne turbiny wiatrowe do autonomicznego wytwarzania energii i produkcji ciepła,
- instalacje oparte na spalaniu słomy i drewna.

Niezbędne na obszarach wiejskich Ukrainy jest również podejmowanie działań ukierunkowanych na optymalizację wykorzystania energii, są to:

- rozwiązania dla oszczędzania energii, czyli podwyższenie termoizolacji budynków i pomieszczeń, w tym ścian, dachów, okien, ulepszenie hydroizolacji piwnic;
- wprowadzenie bardziej szczegółowych i zoptymalizowanych norm budowlanych zgodnych z wymaganiami dotyczącymi izolacji termicznej, wentylacji pomieszczeń, hydroizolacji;
- aktywne wsparcie rozwoju odnawialnych źródeł energii poprzez instrumenty finansowe, organizacyjne, edukacyjne i kooperacyjne.

Przeszkodą we wprowadzaniu zaawansowanych technologii jest nie tylko niezadawalająca sytuacja finansowa wielu gospodarstw (przedsiębiorstw) rolnych w kraju, lecz także brak odpowiednich kampanii informacyjnych, które promowałyby określone technologie i stymulowały na nie popyt. Potrzebne są dalsze badania,

aby móc ocenić korzyści płynące z wykorzystania OZE w rolnictwie i obliczyć odpowiednie potencjały redukcji emisji gazów cieplarnianych i innych związanych z tym zanieczyszczeń środowiska.

Niektóre przejawy zmian klimatu mogą być korzystne dla rolnictwa, zwłaszcza dla produkcji roślinnej, a w szczególności przy uprawach pszenicy i innych zbóż (ze względu na łagodniejsze zimy, niższe ekstremalne temperatury w okresie zimowym, a nawet cieplejsze okresy letnie) (Adamenko 2019). Niemniej jednak zagrożenia związane ze zmianą klimatu dla rolnictwa są relatywnie bardzo wysokie, dlatego potrzebne są środki adaptacyjne pozwalające je ograniczyć.

Środki niezbędne do zastosowania w celu adaptacji produkcji roślinnej do zmian klimatu to (FAO 2020):

- ulepszenie systemu ubezpieczeniowego i rozwój nowych produktów ubezpieczeniowych;
- monitorowanie rozprzestrzeniania się szkodników i chorób, aktywne badania nad zwalczaniem szkodników i chorób;
- wcześniejszy siew zbóż jarych i późniejszy siew zbóż ozimych, co wiąże się z bardziej optymalnym wykorzystaniem wilgoci w glebie;
- dobór roślin wysokowydajnych o dużej odporności na suszę;
- dobór upraw odpornych na patogenne bakterie i owady;
- dobór genetycznych roślin odpornych na patogeny i ekstremalne warunki pogodowe (upały, powodzie, grad, przymrozki);
- wprowadzenie technologii nawadniania punktowego i inteligentnego rolnictwa proklimatycznego, które pozwolą na bardziej zrównoważone wykorzystanie wody i nawozów, a w efekcie poprawią jakość dostępnych zasobów wodnych;
- utworzenie banku nasion;
- przegląd aktualnych stref klimatycznych i głównych upraw, które można na nich uprawiać, a także optymalny harmonogram prac rolniczych (UNFCCC 2013);
- płodozmian w celu przywrócenia żyzności gleby po to, by ograniczyć stosowanie nawozów, pestycydów i herbicydów;
- sadzenie drzew dających cień na polach (agroleśnictwo);
- intensyfikacja programów ubezpieczeniowych i rozszerzenie listy ryzyk wprowadzanych zarówno przez instytucje bankowe, jak i producentów systemów ochrony roślin i materiału siewnego;
- środki zwalczania pustynnienia i degradacji gleby (UNFCCC 2013).

W produkcji zwierzęcej działania adaptacyjne powinny zaś obejmować (FAO 2020):

- opracowanie skutecznych programów ubezpieczeniowych w hodowli zwierząt;
- monitoring gatunków inwazyjnych i chorób zwierząt gospodarskich, intensyfikację badań nad wprowadzaniem nowych leków;

- tworzenie sztucznych pastwisk;
- prowadzenie prac naukowo-badawczych w zakresie selekcji i hodowli ras zwierząt gospodarskich o podwyższonej zdolności tolerowania wysokich temperatur;
- tworzenie strategicznych zapasów pasz na wypadek suszy;
- zapewnienie zacienienia pól siana i pastwisk;
- budowę pomieszczeń do trzymania zwierząt o podwyższonej ochronie przed przegrzaniem i kłeskami żywiołowymi.

Ogólne zalecenia dotyczące adaptacji do zmian klimatu w Ukrainie dla wszystkich sektorów są zaś następujące:

- opracowanie szczegółowych map oczekiwanych warunków klimatycznych z wykorzystaniem systemów informacji geograficznej, które pomogą zrozumieć podstawowe potrzeby adaptacji dla poszczególnych sektorów (UNFCCC 2013);
- łączenie zdjęć satelitarnych i danych klimatycznych dotyczących spodziewanych skutków lokalnych i regionalnych (np. powodzi, upałów, susz) w celu wizualnego przedstawienia obszarów wymagających dodatkowych inwestycji, a także programów ubezpieczeniowych (dla ministerstw, samorządów, potencjalnych inwestorów, którzy mogliby pracować w partnerstwie publiczno-prywatnym);
- tworzenie instrumentów finansowych (rozszerzanie programów ubezpieczeniowych, wspieranie kooperacji pionowej i poziomej różnorodnych podmiotów).

Środowisko biznesowe odgrywa niezwykle ważną rolę w procesach adaptacji i łagodzenia zmian klimatu. Główne światowe firmy sektora rolnego już korzystają z finansowych instrumentów adaptacyjnych, takich jak ubezpieczenia. Produkcja rolna jest działalnością o podwyższonym ryzyku, a zmiany klimatyczne tylko je potęgują. Przykładem działań biznesu dla łagodzenia ryzyka jest program ubezpieczeniowy „MeteoOchrona”⁶ (MeteoZakhist), który został wprowadzony na rynek krajowy przez producenta środków ochrony roślin i materiału siewnego Syngenta. W przyszłości spodziewany jest wzrost liczby podobnych programów w różnych sektorach, a państwo powinno odgrywać w tym procesie wiodącą rolę: zarówno w dziedzinie badań nad zmianami klimatycznymi oraz zagrożeniami, jak i w rozwoju kompleksowej polityki w zakresie adaptacji do zmian klimatu.

Przydatne dla podjęcia decyzji o dalszym rozwoju OZE na obszarach wiejskich może być doświadczenie Stanów Zjednoczonych Ameryki. Planowano, że samo wykorzystanie energii wiatru na obszarach wiejskich USA może stworzyć 80 000 miejsc pracy i wygenerować do 1,2 mld USD dochodu dla rolników i mieszkańców obszarów wiejskich do 2020 r. Potrójny wzrost wykorzystania energii z biomasy w USA pozwoliłby rolnikom otrzymać nawet 20 mld USD dochodu,

⁶ Jest to program dotyczący ochrony przed ryzykami związanymi z warunkami atmosferycznymi.

jak również zmniejszyć emisje gazów cieplarnianych o wielkości równorzędne usunięciu emisji z 70 mln samochodów (UCS 2008). Już obecnie bioenergetyka w USA skupia prawie połowę (48%) wszystkich miejsc pracy związanych z generacją energii odnawialnej (AVE 2021).

7. Podsumowanie

W ostatnich latach globalne zmiany klimatyczne były bardzo wyraźne, również w Polsce i Ukrainie. Przejawy tych zmian na poszczególnych kontynentach są niejednorodne, ale we wszystkich częściach świata zachodzą zarówno długofalowe zmiany, jak i nagłe, ekstremalne zjawiska pogodowe. Zwiększa się liczba dni w roku z nadmiernie wysoką temperaturą, wzrasta liczba nocy tropikalnych, spada liczba mroźnych dni, nasilają się susze. Rośnie globalny problem zaopatrzenia w wodę. W Ukrainie średnia roczna temperatura wzrasta szybciej od średniej światowej. Ukraina jest też krajem zagrożonym niedoborem wody, a problem ten będzie się pogłębiał w nadchodzących dziesięcioleciach. Wpłynie to na uprawy roślinne i hodowlę zwierząt gospodarskich, a także pogorszy warunki życia na obszarach wiejskich.

Rolnictwo jako sektor produkcyjny jest silnie uzależnione od warunków klimatycznych, ale jest też źródłem emisji gazów cieplarnianych, takich jak CO₂, CH₄ i N₂O. Emisję tych gazów w rolnictwie wywołuje przede wszystkim użytkowanie gleb, fermentacja jelitowa zwierząt gospodarskich oraz gospodarowanie obornikiem. Łącznie rolnictwo Ukrainy odpowiada za ok. 13% krajowej emisji gazów cieplarnianych. Podejmowane są działania dla ograniczenia i redukcji tych emisji, lecz na danym etapie nie są to rozwiązania systemowe i nie dotyczą znacznej części gospodarstw rolnych, których łącznie w Ukrainie jest ponad 4 mln. Niezbędne jest również podejmowanie działań w kierunku łagodzenia zmian klimatycznych w rolnictwie, aby przy bardziej niekorzystnych warunkach móc zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe i energetyczne.

Wykorzystanie OZE na obszarach wiejskich i w rolnictwie Ukrainy jest wciąż relatywnie niewielkie. Niemniej potencjał implementacji nowoczesnych technologii w rolnictwie istnieje zarówno w sektorze zwierzęcym, jak i w produkcji roślinnej. Zastosowanie OZE w rolnictwie ma szczególne perspektywy na terenach, na których elektryfikacja i budowa linii energetycznych jest utrudniona lub nierentowna. Najbardziej obiecującymi technologiami energetycznymi w rolnictwie mogą być biogazownie i elektrociepłownie, instalacje fotowoltaiczne, pompy ciepła, turbiny wiatrowe, instalacje oparte na spalaniu słomy i drewna. Jednak głównymi przeszkodami we wprowadzaniu tych technologii wciąż są wysokie koszty inwestycyjne oraz brak aktywnego poszerzania informacji o istniejących technologiach i transferu wiedzy.

Podziękowania

Autorzy są wdzięczni Polakom i Polsce, w szczególności władzom Polskiej Akademii Nauk i jej pracownikom, którzy wyciągnęli Ukraincom pomocną dłoń w trudnej chwili. Zwycięstwo demokratycznej Ukrainy i demokratycznego świata nad totalitarną Rosją jest niezbędnym krokiem do wspólnej i bezpiecznej Europy. Dziękujemy za wsparcie i bezcenny wkład do wspólnej sprawy!

Bibliografia

- Adamenko T. (2019). Zmina klimatu ta silske gospodarstvo v Ukraini: shcho varto znaty fermeram? [Zmiany klimatyczne a rolnictwo w Ukrainie. Co powinni wiedzieć rolnicy?]. *Nimetsko-ukrainskyi ahropolitychnyi dialoh* [Niemiecko-ukraiński dialog agropolityczny].
- Afonchenkova T. (2016). Ekonomichna dotsilnist zastosuvannya kombinovanykh avtonomnykh enerhosystem u silskohospodarskomu vyrobnytstvi [Ekonomiczna zasadność stosowania autonomicznych kogeneracyjnych systemów energetycznych w produkcji rolnej]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Ekonomika i menedzhment*, 2, 42–45.
- AVE [Hromadska orhanizatsiia «Ahentstvo z vidnovliuvanoi enerhetyky»] (2021). Spriyannia enerhetychnii bezpetsi ta stalomu rozvytku mistsevykh hromad v Ukraini [Promowanie bezpieczeństwa energetycznego i zrównoważonego rozwoju społeczności lokalnych w Ukrainie]. Non-governmental agency „Renewable Energy Agency” (REA). <https://rea.org.ua/wp-content/uploads/2021/10/handbook-promoting-energy-security.pdf> (dostęp: 17.04.2022).
- Barron-Gafford G.A., Pavao-Zuckerman M.A., Minor R.L., Sutter L., Barnett-Moreno I., Blackett D.T., Thompson M., Dimond K., Gerlak A., Nabhan G.P., Macknick J.E. (2019). Agrivoltaics provide mutual benefits across the food–energy–water nexus in drylands. *Nature Sustainability*, 2, 848–855. DOI:10.1038/s41893-019-0364-5.
- Bloomfield J., Steward F. (2022). Strategies for climate change post COP26. *The Political Quarterly*, 93 (2), 278–287. DOI:10.1111/1467-923X.13125.
- CarbonBrief (2022). The impacts of climate change at 1.5C, 2C and beyond. <https://interactive.carbonbrief.org/impacts-climate-change-one-point-five-degrees-two-degrees/#> (dostęp: 13.04.2022).
- DSSU [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy] (2022). Kilnist silskohospodarskykh tvaryn na 01 sichnia 2022 roku [Liczba pogłowia zwierząt gospodarskich na dzień 1 stycznia 2022 roku]. <https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/sg/ksgt/ksgt0122.xls> (dostęp: 21.06.2022).
- EBRD [European Bank for Reconstruction and Development] (2020). Support to the government of Ukraine on updating its nationally determined contribution (NDC). Report No. 3 on Modelling. https://mepr.gov.ua/files/images/news_2020/22122020/Результати%20модельовання.pdf (dostęp: 21.06.2022).

- Ecoaction (2022). Dii Rosii stavliat pid zahrozu ukrainski ta hlobalni klimatychni zusyillia [Działania Rosji stwarzają niebezpieczeństwo dla ukraińskich i globalnych wysiłków klimatycznych]. Tsentr ekolohichnykh initsiatyv «Ekodiia» [Centrum inicjatyw ekologicznych „Ecoaction”]. <https://ecoaction.org.ua/dii-rosii-zahrozhuut-klimatu.html> (dostęp: 20.06.2022).
- EIU [Economist Intelligence Unit] (2021). Under pressure. The economic costs of water stress and mismanagement. Economist Intelligence Unit (EIU) with support from the Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC) and FONPLATA Development Bank. https://www.fonplata.org/sites/default/files/media/documents/EIU_Under%20Pressure_The%20economic%20costs%20of%20water%20stress%20and%20mismanagement.pdf (dostęp: 17.04.2022).
- EUEA [European-Ukrainian Energy Agency] (2022). <https://euea-energyagency.org/uk/novyny-ta-podiyi/novyny-ryнку/shhomisyachnyj-monitoryng-galuzi-vidnovlyuvanoi-energetyky-vde-v-ukrayini-sichen-2022> (dostęp: 27.06.2022).
- FAO [Food and Agriculture Organization] (2021). Kompleksnyi analiz systemy zmenshennia ryzyku vynykennia stykhiinykh lykh u silskomu gospodarstvi Ukrainy [Kompleksowa analiza systemu ograniczania ryzyka klęsk żywiołowych w rolnictwie Ukrainy]. <https://www.slideshare.net/ssuser5280311/ss-250734918> (dostęp: 19.04.2022).
- FAO [Food and Agriculture Organization] (2020). Priorities for prevention of the climate change and adaptation to it in the agricultural, forestry and fisheries of Ukraine before 2030. <https://www.fao.org/documents/card/ru/c/CA7466EN> (dostęp: 23.04.2022).
- Geletukha G., Zheliezna T., Matveev Yu., Kucheruk P., Kramar V. (2020). Roadmap for bioenergy development in Ukraine until 2050. Bioenergy Association of Ukraine. UABIO Position Paper No. 26. <https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/11/uabio-position-paper-26-en.pdf> (dostęp: 12.04.2022).
- Jevrejeva S., Jackson L.P., Grinsted A., Lincke D., Marzeion B. (2018). Flood damage costs under the sea level rise with warming of 1.5 °C and 2 °C. *Environmental Research Letters*, 13 (7), 074014. DOI:10.1088/1748-9326/aacc76.
- Kaletnik H., Kulik M., Petrichenko V. (2007). *Osnovy perspektyvnykh tekhnologii vyrobnytstva produktsii tvarynnytstva* [Zasady perspektywicznych technologii produkcji zwierzęcej]. Winnica: Enozis.
- Klimenko V., Mazur O., Sabashuk P. (2008). General aspects of cogeneration technologies (Part 1). W: O. Mazur (red.). *Thermal Engines Cogeneration Systems: Handbook in Three Parts*. Kyiv: Institute of Applied Energy Research (EPC ALCON NAS of Ukraine).
- KMU [Kabinet Ministriv Ukrainy] (2022a). Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku [O zatwierdzeniu Narodowej gospodarczej strategii Ukrainy do 2030 roku]. Rozporiadzhennia KMU vid 3 bereznia 2021 r. № 179. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (dostęp: 12.04.2022).
- KMU [Kabinet Ministriv Ukrainy] (2022b). V Ukraini zavershena posivna kampaniia 2022 [Zakończyła się kampania siewna 2022 roku w Ukrainie]. <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zavershena-posivna-kampaniya-2022#:~:text=3a%20operativnymi%20danimi%20strukturalnykh%20pidrozdiliv,stanovity%2013%20C4%20mln%20ra> (dostęp: 21.06.2022).

- KMU [Kabinet Ministriv Ukrainy] (2017). Plan zakhodiv shchodo vykonannya kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku [Plan dzialań dla wykonania koncepcji realizacji polityki państwowej w zakresie zmian klimatycznych do 2030 roku]. Rozporządzenia KMU vid 6 hrudnia 2017 r. № 878-p. <https://mepr.gov.ua/news/32000.html> (dostęp: 19.04.2022).
- KMU [Kabinet Ministriv Ukrainy] (2016). Kontseptsiiia realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku [W sprawie zatwierdzenia koncepcji realizacji polityki państwowej w zakresie zmian klimatycznych do 2030 roku]. Rozporządzenia KMU vid 7 hrudnia 2016 r. № 932-p. <https://mepr.gov.ua/news/32001.html> (dostęp: 14.04.2022).
- KMU [Kabinet Ministriv Ukrainy] (2014). Pro Natsionalnyi plan dii z vidnovliuvanoi enerhetyky na period do 2020 roku [O Narodowym planie działań na rzecz odnawialnej energetyki na okres do 2020 roku]. Rozporządzenia KMU vid 1 zhovtnia 2014 r. № 902-p. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-p#Text> (dostęp: 12.04.2022).
- Korchemny M., Fedoreyko V., Shcherban V. (2001). *Enerhozberezhennia v ahropromyslovomu kompleksi* [Energooszczędność w kompleksie rolno-przemysłowym]. Ternopil: Ternopilskiy Natsionalnyi Technichniy Universytet.
- Kucherenko I. (2000). Ekonomichna otsinka enerhooshchadnykh tekhnolohii i mashyn u svynarstvi [Ekonomiczna ocena energooszczędnych technologii i maszyn w hodowli trzody chlewnej]. *Biuletyn Poltavskoho Derzhavnoho Ahrarnoho Instytutu*, 3, 80–83.
- MEPNRU [Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine] (2021a). Ukraine's greenhouse gas inventory 1990–2019. Annual National Inventory Report for Submission under the United Nations Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol. Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. https://mepr.gov.ua/files/docs/klimatychna_polityka/Ukraine_NIR_2021.pdf (dostęp: 21.06.2022).
- MEPNRU [Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine] (2021b). Analitychnyy ohlyad onovlenoho ofitsiynoho vnesku Ukrainy do Paryzkoj uhdy [Przegląd analityczny zaktualizowanego oficjalnego wkładu Ukrainy w Porozumienie paryskie]. https://mepr.gov.ua/files/docs/klimatychna_polityka/Аналітичний%20огляд%20НВВ%20липень%202021.pdf (dostęp: 21.06.2022).
- MEPNRU [Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine] (2017). Stratehiya nyzkovuhletsevoho rozvytku Ukrainy do 2050 roku [Strategia rozwoju niskoemisyjnego Ukrainy do 2050]. <https://mepr.gov.ua/news/31815.html> (dostęp: 11.05.2022).
- SAEE [State Agency on Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine] (2021). Dosiahnennia tsilei Natsionalnoho planu dii z vidnovliuvalnoi enerhetyky do 2020 roku [Osiągnięcie celów Krajowego Planu Działań w zakresie Energii Odnawialnej do 2020 roku]. Derzhavne ahentstvo z enerhoefektyvnosti ta enerhozberezhennia Ukrainy. <https://sae.gov.ua/uk/news/4043> (dostęp: 25.06.2022).
- Schindele S., Trommsdorff M., Schlaak A., Obergfell T., Bopp G., Reise C., Braun C., Weselek A., Bauerle A., Högy P., Goetzberger A., Weber E. (2020). Implementation of agrophotovoltaics: Techno-economic analysis of the price-performance ratio and its policy implications. *Applied Energy*, 265, 114737. DOI:10.1016/j.apenergy.2020.114737.

- Snizhko S., Shevchenko O., Didovets Yu. (2021). Analiz vplyvu klimatychnykh zmin na vodni resursy Ukrainy [Analiza wpływu zmian klimatycznych na zasoby wodne Ukrainy]. Tsentr ekolohichnykh initsyativ «Ekodii» [Centrum inicjatyw ekologicznych „Ecoaction”]. <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/analiz-vplyvu-vodni-resursy-full.pdf> (dostęp: 22.04.2022).
- Trypolska G., Kyryziuk S., Krupin V., Wąs A., Podolets R. (2022). Economic feasibility of agricultural biogas production by farms in Ukraine. *Energies*, 15 (1), 87. DOI:10.3390/en15010087.
- UCS [Union of Concerned Scientists] (2008). Renewable energy and agriculture: A natural fit. https://www.ucsusa.org/clean_energy/smart-energy-solutions/increase-renewables/renewable-energy-and.html#.Wp57DdspJPY (dostęp: 12.04.2022).
- UNFCCC [United Nations Framework Convention on Climate Change] (2021). Updated Nationally Determined Contribution of Ukraine to the Paris Agreement. https://www4.unfccc.int/sites/ndcstaging/PublishedDocuments/Ukraine%20First/Ukraine%20NDC_July%2031.pdf (dostęp: 14.04.2022).
- UNFCCC [United Nations Framework Convention on Climate Change] (2016). Ukraine Deposits Instrument of Ratification of Paris Agreement. <https://www4.unfccc.int/sites/ndcstaging/pages/Party.aspx?party=UKR> (dostęp: 30.05.2022).
- UNFCCC [United Nations Framework Convention on Climate Change] (2013). Ukraine. National Communication (NC) No. 6 of 30 December 2020. <https://unfccc.int/documents/198421> (dostęp: 13.04.2022).
- VRU [Verkhovna Rada Ukrainy] (2016). Pro ratyfikatsiiu Paryzkoi uhody [O ratyfikacji Porozumienia paryskiego]. Zakon Ukrainy vid 14.07.2016 № 1469-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1469-19#Text> (dostęp: 12.04.2022).

Renewable Energy in Rural Areas of Ukraine in The Perspective of Climate Change

Abstract: The article is devoted to examining the possibilities for the development of renewable energy sources (RES) in rural areas of Ukraine, taking into account the climate change. Rural areas, especially agriculture, have significant potential for energy generation in an environmentally friendly way, as well as with the use of their own renewable resources. Similar measures will help strengthen energy security and mitigate the negative impact of the energy and agricultural sectors on climate change by reducing greenhouse gas emissions. For this, the article considers a variety of RES technologies that can be implemented in rural areas of Ukraine, gives examples and analyses the opportunities and barriers to their development. In addition, attention was paid to the necessary measures for adapting agriculture to the ongoing climate change, as for reducing the contribution of the energy and agricultural sectors to the negative impact on the climate, as well as adapting agriculture to continue performing its functions and maintaining an appropriate level of efficiency.

Keywords: renewable energy sources (RES), rural areas, agriculture, climate change, greenhouse gas emission reduction, climate change adaptation, bioenergy, Ukraine.

Iryna Gontareva

Efektywność przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i Unii Europejskiej – ocena i czynniki reprodukcji

Streszczenie: Celem artykułu jest ocena efektywności przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i Unii Europejskiej pod względem skuteczności, ekonomiczności i organizacji funkcjonalnej, które odzwierciedlają potrzebę rozszerzonej reprodukcji konsumpcji i bezpieczeństwa żywnościowego. Efektywność oceniono na podstawie relacji nakładów do osiągniętych wyników, ekonomiczności procesów ich uzyskiwania oraz stopnia wykorzystania zasad organizacji funkcjonalnej jako potencjału do trwałej reprodukcji i poprawy wyników przedsiębiorstwa. W tym przypadku efektywność systemowa przedsiębiorstw rolnych odzwierciedla stopień zaspokajania potrzeb i oczekiwań interesariuszy – konsumentów, współpracowników, społeczności lokalnych. Przy odtwarzaniu pozytywnych wyników należy wziąć pod uwagę specyfikę prawa wartości w sektorze rolno-przemysłowym. Spójność i zgodność różnych rodzajów kapitału i aktywów osiąga się poprzez zastosowanie zasad organizacji funkcjonalnej. Pozwala to na identyfikację wpływu czynników regulacyjnych na reprodukcję efektywności przedsiębiorstw rolnych.

Słowa kluczowe: efektywność, czynniki reprodukcji, skuteczność, ekonomiczność, organizacja funkcjonalna, przedsiębiorstwa rolne.

1. Wprowadzenie

Przedsiębiorstwa rolne stale wywierają znaczący wpływ na kształtowanie się bezpieczeństwa żywnościowego i rozwój całego społeczeństwa. Na całym świecie wyzwania związane z tego rodzaju bezpieczeństwem determinowane są tym, że

---

Prof. dr hab. Iryna Gontareva, Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina, Maidan Svobody 4, 61122 Charków, Ukraina oraz **prof. IRWiR PAN**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: ivgontareva@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2242-378X.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

produkcja żywności musi wzrosnąć o 60–70%, aby wyżywić rosnącą populację świata, która do 2050 r. ma osiągnąć prawie 10 mld ludzi (Alexandratos, Bruinsma 2012). Sytuacja ta pokazuje, że sektor rolny odgrywa kluczową rolę w przyczynianiu się do globalnego bezpieczeństwa żywnościowego poprzez zwiększanie produkcji, a przede wszystkim przez wzrost efektywności przedsiębiorstw rolnych (FAO i in. 2019). Jednak koncentracja wyłącznie na żywności pomija fakt, że wydajność przedsiębiorstw rolnych jest silnie uzależniona od kontekstu środowiskowego i znacznie różni się między krajami pod względem dochodu, wartości dodanej, skali działalności i innych cech (Chavas, Aliber 1993).

Obecny stan procesów gospodarczych na świecie, zwłaszcza w Ukrainie, charakteryzuje się niestabilnością i poszukiwaniem nowych paradygmatów efektywnego rozwoju przedsiębiorstw rolnych. Ocena skuteczności rozwiązywania złożonych problemów towarzyszących współczesnym procesom funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw rolnych jest jedną z najpilniejszych kwestii – zarówno naukowych, jak i praktycznych – która wprost wpływa na interesy wszystkich bezpośrednich i pośrednich podmiotów gospodarczych, warunkując zrównoważony rozwój przedsiębiorstw, społeczności i regionów.

Celem prezentowanego artykułu jest analiza oceny efektywności przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i Unii Europejskiej (UE) w kontekście skuteczności, ekonomiczności i organizacji funkcjonalnej, które to aspekty odzwierciedlają potrzebę rozszerzonej reprodukcji konsumpcji i bezpieczeństwa żywnościowego. Aby osiągnąć ten cel, w opracowaniu przedstawiono wyniki badań istniejących metod oceny efektywności oraz kontekstowych warunków jej poprawy dla przedsiębiorstw rolnych.

2. Ocena efektywności działalności gospodarczej – uwagi metodologiczne

Wielu znanych naukowców pracowało nad różnymi aspektami oceny efektywności rozwoju. Do głównych metod badawczych ocen efektywności ekonomicznej należą podejście systemowe i analiza ekonomiczna (Stiglitz, Sen, Fitoussi 2009). Metody te można podzielić na pięć głównych grup:

1. Określanie efektywności ekonomicznej przez stosunek oczekiwanego lub uzyskanego rezultatu (efektu) do kosztu jego uzyskania (często tylko do ich składnika operacyjnego [podejście kosztowe] lub do wszystkich wykorzystywanych zasobów [podejście zasobowe]), które ukształtowało się w neoklasycznym podejściu Vilfredo Pareto i zostało przedstawione w wielu pracach. Naukowcy, tacy jak Anna Gaviglio i współautorzy (2021), jako skuteczność brali pod uwagę jedynie sprawność techniczną i produktywność przedsiębiorstw rolnych. W propozycjach wspomnianych autorów nie ma rozróżnienia pomiędzy

- skutecznością jako poziomem realizacji celów a skutecznością jako stosunkiem wyniku do kosztu jego osiągnięcia. Podejście to nie uwzględnia również zmian w czasie i nie charakteryzuje warunków osiągania efektywności i jej reprodukcji, a więc możliwości uzyskania tego samego efektu przy tym samym koszcie.
2. Ocena efektywności rozwoju na podstawie zdolności do wykorzystania mocy produkcyjnych, co jest szeroko stosowane przez Bank Światowy (FAO i in. 2019). Kierunek ten oferuje ocenę efektywności rozwoju poprzez poziom wykorzystania potencjału strategicznego przedsiębiorstwa. W tym podejściu badania nie uwzględniają jednak procesów reprodukcyjnych oraz nie biorą w pełni pod uwagę jakościowych cech tego potencjału.
  3. Ocena efektywności rozwoju jako zgodności wyników z celami operacji zainicjowana przez Andrieja Kołmogorowa. Zgodnie z tym podejściem, efektywność rozwoju ocenia się jako prawdopodobieństwo spełnienia przez system swojego celu funkcjonalnego w danym czasie i w określonym stanie środowiska. Badania stały się przyczynkiem do ujawnienia wkładu podmiejskich systemów rolniczych (przedsiębiorstw rolnych) w bezpieczeństwo żywnościowe miast (Filippini i in. 2018).
  4. Robert Lucas i inni rozwijają zaś podejścia do oceny efektywności oparte na wskaźniku zrównoważonego rozwoju zgodnie z teorią ewolucjonizmu. W nowoczesnych warunkach ekoeffektywność dodaje się do oceny efektywności sektora rolnego w celu uwzględnienia wysokiej jakości rozwoju przedsiębiorstw (Wang i in. 2022; Magarey i in. 2019). Jednak w większości przypadków badacze pomijali relacje społeczno-ekonomiczne w miejscu pracy i poziom odnowy potencjału, co nie pozwalało na dokonanie złożonej oceny.
  5. Podstawą metodologiczną oceny efektywności rozwoju według poziomu satysfakcji głównych interesariuszy jest teoria instytucjonalna, którą opracowali Ronald Coase i Douglass C. North oraz teoria użyteczności Johna von Neumanna i Oskara Morgensterna. Takie podejście zostało wypracowane w pracach poświęconych wpływowi rolnictwa na stan środowiska przyrodniczego. Efektywność rolnictwa można mierzyć nie tylko z perspektywy społeczno-gospodarczej, lecz także z etycznej, a nawet estetycznej – jeżeli weźmie się pod uwagę oddziaływanie tego sektora na krajobraz. Innymi słowy, związek między rolnictwem, środowiskiem i społeczeństwem rozwija się i różnicuje. Oczekuje się tu nowego paradygmatu, który z jednej strony stawiałby gospodarstwa rolne przed transformacją ekologiczną, a z drugiej sytuowałby je w obliczu zmian etycznych i społecznych (Malorgio, Marangon 2021; EC 2020). Wymienione podejścia koncentrują się jednak na subiektywnym rozumieniu efektywności niezależnie od tego, że kwestia całościowej i obiektywnej oceny efektywności rozwoju pozostaje słabo rozwinięta.

Należy zauważyć, iż dotychczasowe podejścia do oceny efektywności rozwoju nie są kompleksowe, a bez zrozumienia tego, jaki powinien być efekt końcowy, reprodukcja zrównoważonego rozwoju jest niemożliwa.

W pracach Volodymyra Ponomarenko i Iryny Gontarevy (2015, 2011) udowodniono, że sprawność, ekonomiczność i organizacja funkcjonalna wraz z jakością potencjału wyjściowego tworzą układ warunków charakteryzujących efektywność działalności gospodarczej. Integralną częścią efektywności systemu w zakresie aktywnej interakcji z otoczeniem zewnętrznym jest zaś konkurencyjność. Efektywność systemowa to kompletność i stopień urzeczywistnienia warunków kształtowania potencjału firmy oraz długofalowy i zrównoważony rozwój tego potencjału, którego możliwości pozwalają sprostać stale rosnącym potrzebom i oczekiwaniom rynku. Skuteczność ocenia się na podstawie stopnia zaspokojenia przez firmę dominujących potrzeb interesariuszy. Ekonomiczność rozumiana jest jako intensywność wykorzystania dostępnych sił wytwórczych i ocenia się ją przez wartość dodaną. Organizacja funkcjonalna firmy wykazuje zgodność w zestawie labilnych (jakościowo elastycznych) funkcji, które są istotne i mają na celu osiągnięcie docelowego rezultatu. Tego rodzaju organizacja obejmuje zarządzanie jako neutralizację dysfunkcji przedsiębiorstwa.

3. Ocena efektywności przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i Unii Europejskiej

W niniejszym artykule przeprowadzono badanie efektywności przedsiębiorstw rolnych w Ukrainie i UE na podstawie danych Banku Światowego. Statystyczne wskaźniki efektywności produkcji rolniczej w różnych krajach w latach 2011–2020 pokazują, że średni wzrost wartości dodanej sektora rolnego w UE wynosi 93,41% (tabela 1).

Jak wynika z danych Banku Światowego, znaczący wzrost wartości dodanej sektora rolnego obserwuje się w takich krajach UE, jak: Irlandia (137,39%), Łotwa (133,67%), Litwa (120,47%), Hiszpania (114,80%) i Portugalia (107,03%). Wśród badanych krajów Ukraina jest na szóstym miejscu pod względem wzrostu wartości dodanej sektora rolnego z tempem wzrostu 104,40%. Najwyższy spadek wartości dodanej obserwuje się zaś w Chorwacji (79,87%), Austrii (78,74%), Szwecji (78,69%) i Estonii (77,73%).

W UE wartość dodana produkcji rolnej nieznacznie spadła w ujęciu względnym. Jest to spadek o 6,59%, który w wartościach bezwzględnych wyniósł ok. 17,8 mld USD – z 270,3 mld USD w 2011 r. do 252,5 mld USD w 2020 r. W Polsce doszło z kolei do spadku wartości dodanej produktów rolnych o 8,4%, tj. o ok. 1,4 mld USD (z 16,3 mld w 2011 r. do 14,9 mld USD w 2020 r.).

Tabela 1. Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo w Ukrainie i UE (wartość dodana w USD, ceny bieżące)
Table 1. Agriculture, forestry, and fishing in Ukraine and the EU (value added in current USD)

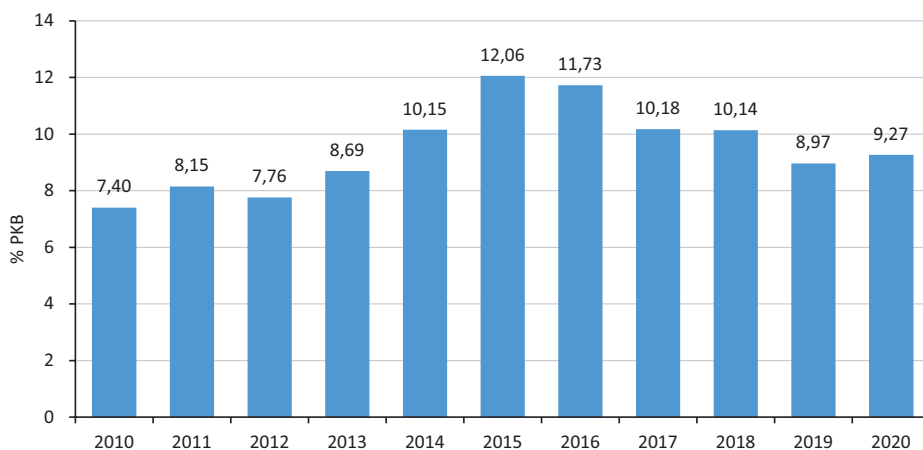
Kraj	2011	2012	2014	2015	2017	2018	2020	Wzrost/spadek 2020/2011 (%)
Irlandia	2 881 294 479	2 227 427 842	3 226 452 802	2 613 140 293	3 956 064 402	3 421 852 302	3 958 528 472	137,39
Łotwa	1 013 233 721	973 198 287,4	1 111 341 389	952 756 471,4	1 082 904 468	1 237 312 021	1 354 421 857	133,67
Litwa	1 519 457 868	1 708 279 495	1 661 399 674	1 417 374 980	1 675 143 214	1 547 827 476	1 830 437 796	120,47
Hiszpania	35 141 302 315	31 903 872 300	34 778 822 033	32 704 001 964	36 600 540 436	39 185 251 590	40 341 224 372	114,80
Portugalia	4 495 503 227	4 160 387 260	4 773 020 347	4 186 166 618	4 639 370 137	4 934 779 029	4 811 671 296	107,03
Ukraina	13 801 019 127	14 171 568 014	13 556 748 299	10 977 765 774	11 408 187 513	13 271 741 328	14 408 902 903	104,40
Finlandia	6 397 426 342	5 978 121 690	6 592 020 892	5 285 719 411	5 920 659 046	6 580 278 529	6 613 315 471	103,37
Czechy	4 551 106 423	4 701 774 997	5 052 776 105	4 157 812 897	4 498 524 148	4 821 279 419	4 699 949 376	103,27
Dania	4 513 782 095	5 413 423 639	4 880 004 930	2 898 337 401	4 333 516 836	3 663 222 560	4 651 640 936	103,05
Słowenia	1 105 238 918	914 557 544,2	1 008 491 515	903 790 339	893 905 418,1	1 216 269 773	1 137 282 381	102,90
Holandia	14 293 988 492	13 921 970 048	15 508 918 156	13 200 984 373	15 473 243 074	15 087 874 817	14 460 202 739	101,16
Malta	95 609 549	99 883 078,5	116 746 911,1	102 360 812,2	90 104 151,09	111 194 565,4	94 825 647,25	99,18
Słowacja	1 875 510 764	1 795 625 787	2 783 311 438	1 948 225 861	1 994 349 316	2 270 525 579	1 848 620 416	98,57
Belgia	3 391 359 778	3 876 078 944	3 414 911 266	3 173 539 721	3 343 856 282	3 276 322 097	3 330 186 975	98,20
Luksemburg	154 928 795,5	172 126 992,7	199 224 634,6	134 399 734,5	154 142 737,2	166 179 194,8	149 920 092,5	96,77
Węgry	5 670 930 840	5 012 279 500	5 551 151 110	4 743 554 724	5 372 714 685	5 597 915 215	5 262 595 916	92,80
Polonia	16 298 433 914	14 528 788 577	15 450 626 090	11 346 332 405	15 122 906 358	13 736 190 714	14 928 584 250	91,60

Tabela 1. – cd.

Table 1. – cont.

Kraj	2011	2012	2014	2015	2017	2018	2020	Wzrost/spadek 2020/2011 (%)
Bulgaria	2 688 657 661	2 405 514 455	2 602 126 577	2 062 099 297	2 392 194 757	2 246 146 651	2 450 315 796	91,14
Grecja	8 811 790 824	8 328 394 601	8 439 133 841	7 562 587 428	7 706 777 620	7 708 863 611	7 989 248 307	90,67
Francja	47 283 327 986	43 792 021 881	44 448 979 242	39 164 695 526	40 027 993 126	46 019 435 338	42 001 977 514	88,83
Włochy	43 224 525 664	41 128 783 443	43 193 944 551	37 930 917 192	38 700 052 903	40 696 873 362	37 530 393 967	86,83
Rumunia	11 463 950 666	7 993 252 984	9 423 384 689	7 441 146 366	9 131 054 904	10 459 534 199	9 541 540 999	83,23
Niemcy	34 119 607 160	29 907 310 704	35 178 700 769	22 989 107 094	31 436 767 779	27 404 049 400	28 283 060 050	82,89
Cypr	593 010 857,5	501 292 560,7	428 506 709,2	371 900 588	424 978 535,9	442 445 677,8	476 765 277	80,40
Chorwacja	2 303 781 401	1 889 454 404	1 723 479 295	1 492 056 177	1 627 734 887	1 840 726 849	1 839 963 960	79,87
Austria	6 051 859 531	5 520 993 881	5 314 295 407	4 315 472 578	5 051 098 257	5 144 107 940	4 765 447 762	78,74
Szwecja	9 590 141 592	8 547 729 101	8 399 476 153	7 321 774 201	7 809 812 477	7 736 308 101	7 546 326 598	78,69
Estonia	854 244 330,7	763 191 451,7	842 774 327,6	654 228 714	642 471 149	677 174 668,3	664 037 409,7	77,73
UE	270 384 005 194	248 165 735 448	266 104 020 852	221 074 483 165	250 102 881 104	257 229 940 677	252 562 485 634	93,41

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (World Bank 2022).
Source: own study based on data from the World Bank (2022).

Rysunek 1. Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo w Ukrainie (wartość dodana – % PKB)

Figure 1. Agriculture, forestry, and fishing in Ukraine (value added – % of GDP)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (World Bank 2022).

Source: own study based on data from the World Bank (2022).

Dostępne dane wskazują, że w Ukrainie w latach 2010–2020 odnotowano 25,18% wzrostu wartości dodanej sektora rolnego w udziale w PKB (rysunek 1).

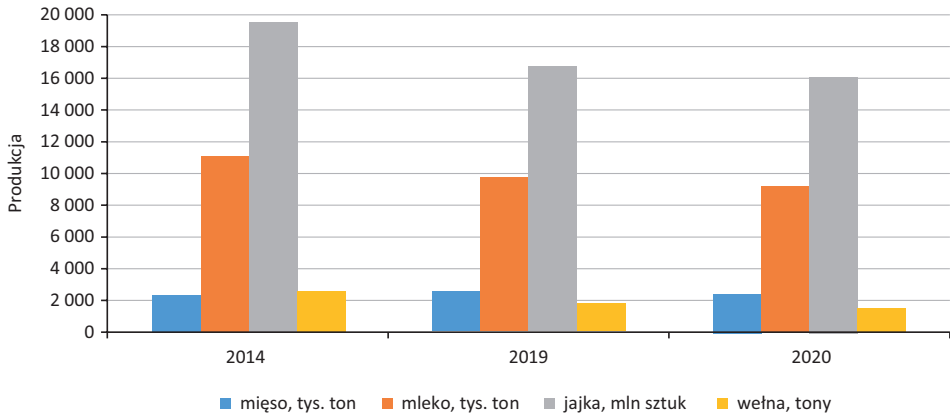
Dane statystyczne wskazują na istnienie dwóch głównych trendów w ukraińskim rolnictwie, są to:

- wzrost udziału przemysłu w całkowitym PKB kraju, a zwłaszcza jego komponentu eksportowego;
- zmniejszenie wielkości produkcji w naturze, zwłaszcza inwentarza żywego (rysunek 2).

Jak wynika z danych przedstawionych na rysunku 2, w 2020 r. nastąpił wzrost produkcji mięsa o 5% w stosunku do 2014 r. i spadek o 0,6% w stosunku do 2019 r. W przypadku innych produktów pochodzenia zwierzęcego występuje tendencja malejąca.

W sektorze rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa UE wartość dodana w % PKB pokazuje zmienny trend (rysunek 3). W 2011 r. wskaźnik ten wzrósł do 1,7%. W 2012 r. nastąpił jego niewielki spadek, a następnie wzrost do wartości maksymalnej 1,72%. W kolejnych trzech latach doszło do stopniowego spadku do 1,59% w 2016 r. W 2020 r. wartość wskaźnika sięgnęła 1,65%.

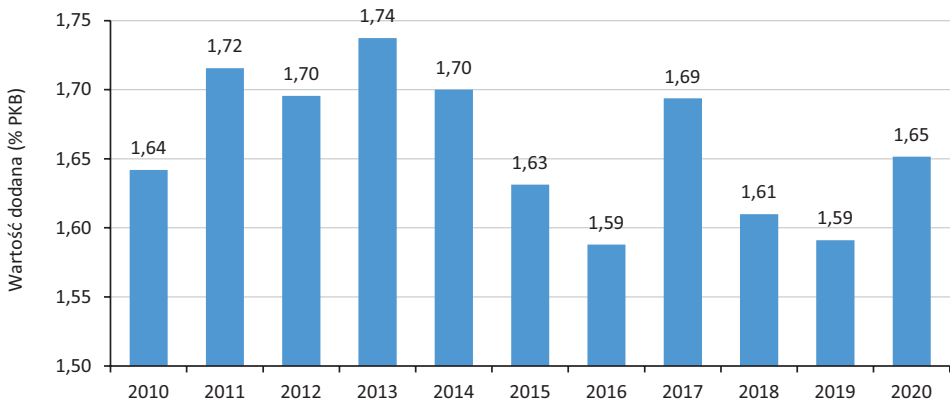
Generalnie zmiana wartości dodanej w % PKB w UE mieści się w przedziale 1,59–1,74%, a w Ukrainie 7,40–12,06%. Wskazuje to na wysoki poziom reprodukcji w Ukrainie.

Rysunek 2. Produkcja podstawowych produktów zwierzęcych w Ukrainie

Figure 2. Production of main types of livestock products in Ukraine

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Państwowej Służby Statystyki Ukrainy (DSSU 2022).
Source: own study based on data from the State Statistics Service of Ukraine (DSSU 2022).

Rysunek 3. Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo w UE (wartość dodana – % PKB)

Figure 3. Agriculture, forestry, and fishing in the EU (value added – % of GDP)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (World Bank 2022).
Source: own study based on data from the World Bank (2022).

Na potrzeby badań analizowano również relacje między wartością dodaną a nakładami pracy w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie (tabela 2).

Tabela 2. Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo w Ukrainie i w UE (wartość dodana na pracownika – USD, ceny stałe z 2015 r.)
Table 2. Agriculture, forestry, and fishing in Ukraine and the EU (value added per worker – constant 2015 USD)

Kraj	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Wzrost/spadek 2019/2010 (%)
Słowenia	9 486	10 553	10 161	10 115	9 024	13 864	19 323	15 827	18 964	22 598	238,23
Ukraina	2 140	2 551	2 521	2 799	4 088	3 778	4 004	3 993	4 620	4 888	228,45
Portugalia	7 009	8 015	7 850	8 767	10 199	12 168	12 930	13 780	14 105	15 864	226,32
Słowacja	17 454	23 169	22 461	27 810	32 930	30 095	35 331	33 099	42 293	37 597	215,40
Rumunia	2 391	3 222	2 337	3 191	3 438	3 424	3 988	4 505	5 022	5 017	209,80
Chorwacja	8 430	8 367	8 426	10 329	9 810	10 210	13 145	13 736	16 052	16 128	191,32
Irlandia	17 990	21 399	17 414	17 294	22 740	23 778	25 520	27 496	25 611	33 720	187,44
Austria	18 850	22 503	21 865	21 577	20 960	22 643	23 776	27 376	29 750	29 519	156,60
Holandia	48 490	52 766	53 186	70 601	67 996	67 596	70 149	68 857	71 784	72 234	148,97
Litwa	10 274	11 136	11 839	11 867	11 135	11 690	12 495	12 812	12 244	15 045	146,44
Finlandia	44 454	45 751	45 289	46 904	48 776	51 247	56 930	59 318	58 082	61 532	138,42
Łotwa	11 109	9 712	11 207	11 844	13 780	13 197	13 029	14 741	13 859	14 947	134,55
Grecja	13 327	14 797	16 327	15 159	16 046	16 169	15 344	17 339	16 403	17 730	133,04
Czechy	24 938	23 357	24 766	24 249	28 331	28 001	29 155	28 570	29 357	32 342	129,69
Cypr	21 378	22 638	29 534	27 337	16 079	18 080	22 675	28 740	30 623	27 408	128,21
Szwecja	68 380	72 664	69 966	70 074	75 740	74 756	78 050	83 693	78 340	83 760	122,49
Estonia	22 530	22 059	21 563	21 389	26 321	26 049	19 765	22 742	20 122	27 497	122,05

Tabela 2. – cd.

Table 2. – cont.

Kraj	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Wzrost/spadek 2019/2010 (%)
Dania	44 028	41 660	42 446	41 389	50 127	42 997	38 214	47 606	44 560	52 014	118,14
Niemcy	37 406	35 589	38 475	42 016	46 357	40 700	41 750	44 905	37 522	43 715	116,87
Hiszpania	36 941	40 383	37 126	42 572	42 051	44 038	43 716	39 767	43 210	43 005	116,41
Francja	46 262	48 070	43 808	40 778	50 859	53 431	44 124	51 854	55 729	53 556	115,77
Belgia	50 169	52 721	58 508	43 125	47 989	58 742	51 098	56 626	55 031	57 330	114,27
Bułgaria	10 151	11 209	10 583	10 590	10 609	9 807	10 772	10 823	11 284	11 382	112,12
Polska	5 958	5 984	5 593	6 302	6 516	5 809	6 349	6 520	6 248	6 560	110,11
Węgry	22 886	24 554	18 374	21 873	24 310	22 502	23 827	21 889	23 490	23 944	104,62
Luksemburg	56 060	40 989	45 787	27 649	34 694	47 036	42 517	28 658	36 108	55 632	99,24
Włochy	43 240	45 285	44 435	46 527	44 550	44 925	42 844	41 813	42 448	40 311	93,23
Malta	48 766	41 939	47 415	40 266	40 822	35 338	49 908	43 503	47 405	40 528	83,11
UE	18 930	20 251	19 426	20 690	22 182	22 726	23 319	24 006	24 501	25 476	134,58

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (World Bank 2019).

Source: own study based on data from the World Bank (2019).

Tabela 3. Wskaźniki rozwoju w Ukrainie i UE – struktura eksportu towarów
Table 3. Development Indicators in Ukraine and the EU – structure of merchandise exports

Kraj	Eksport towarów (mln USD)		Żywność (% eksportu)		Surowce rolne (% eksportu)		Paliwa (% eksportu)		Metale (% eksportu)		Produkty przetworzone (% eksportu)	
	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020
Austria	152,56	168,54	6,90	8,70	1,80	1,50	3,20	1,90	3,80	3,00	79,60	80,40
Belgia	407,69	419,89	10,80	11,80	1,40	1,20	10,40	5,00	4,30	4,40	71,00	76,20
Bulgaria	20,63	31,91	16,10	16,60	1,40	1,00	13,30	4,60	16,90	14,80	49,20	59,80
Chorwacja	11,81	17,17	11,30	15,80	3,70	4,10	12,50	9,00	4,50	4,40	67,90	65,90
Cypr	1,40	3,06	34,40	33,40	1,70	0,80	0,00	20,00	13,70	4,90	50,20	35,60
Czechy	132,98	192,06	3,90	4,70	1,40	1,30	3,70	1,20	2,10	1,20	86,40	91,20
Dania	96,44	108,27	18,30	18,50	2,90	2,30	8,10	2,10	1,60	1,40	60,60	73,90
Estonia	11,59	16,38	9,90	10,60	5,30	7,00	15,80	4,90	2,90	2,10	62,20	71,70
Finlandia	69,52	66,19	2,60	3,00	5,90	6,70	8,00	7,00	5,20	6,90	76,50	67,50
Francja	523,77	488,37	12,00	14,00	1,00	1,00	3,70	1,90	2,50	2,00	78,20	77,00
Niemcy	1258,92	1380,65	5,50	5,90	0,90	0,80	2,00	1,80	3,00	2,80	83,90	84,90
Grecja	28,02	35,17	20,20	21,70	2,50	1,80	26,10	21,90	8,30	8,70	40,50	43,20
Irlandia	116,50	179,77	9,10	8,10	0,50	0,30	1,10	0,40	1,10	0,60	84,40	89,90
Włochy	447,30	496,12	7,80	10,40	0,70	0,70	4,60	2,00	2,20	2,30	81,70	81,00
Łotwa	9,53	16,20	16,80	21,70	13,20	10,80	5,30	3,60	3,70	1,80	57,60	60,40
Litwa	20,75	32,77	17,30	20,20	2,30	2,90	23,40	7,00	1,40	2,20	54,00	66,40

Tabela 3. – cd.

Table 3. – cont.

Kraj	Eksport towarów (mln USD)		Żywność (% eksportu)		Surowce rolne (% eksportu)		Paliwa (% eksportu)		Metale (% eksportu)		Produkty przetworzone (% eksportu)	
	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020	2010	2020
Luksemburg	19,75	13,80	8,30	9,90	3,00	1,30	1,00	0,10	5,50	4,40	79,30	81,80
Malta	3,59	2,68	5,20	10,40	0,10	0,10	25,60	3,30	0,50	0,40	67,60	85,50
Holandia	574,25	674,87	13,50	16,20	2,70	3,00	10,20	7,50	2,40	2,20	56,50	68,30
Polska	159,72	271,06	10,80	14,40	1,20	1,00	4,20	1,60	4,70	3,20	79,10	79,60
Portugalia	49,41	61,53	11,30	13,40	3,10	2,30	6,40	4,60	3,50	2,20	74,50	77,10
Rumunia	49,58	70,72	8,10	11,10	2,00	1,20	5,30	2,40	4,20	2,30	78,50	82,40
Słowacja	65,96	86,10	4,40	4,00	1,30	0,80	5,30	2,40	3,10	1,80	85,60	90,70
Słowenia	29,20	44,80	4,10	4,60	1,90	1,40	4,20	3,10	4,80	3,60	84,80	87,00
Hiszpania	254,42	307,02	15,20	19,00	1,20	1,10	5,20	4,00	3,40	3,20	71,60	66,00
Szwecja	158,55	155,60	4,70	6,80	4,10	4,10	7,00	4,50	4,80	5,00	74,50	75,60
Ukraina	51,48	49,22	19,20	44,90	1,10	1,70	7,10	1,10	8,10	11,10	63,70	40,80

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (World Bank 2021).
Source: own study based on data from the World Bank (2021).

Wśród liderów wzrostu wartości dodanej przypadającej na pracownika w rolnictwie znajdują się: Słowenia (238,23%), Ukraina (228,45%), Portugalia (226,32%), Słowacja (215,40%) i Rumunia (209,80%). Spadek wartości dodanej na pracownika nastąpił zaś w takich krajach, jak: Włochy (-6,77%) i Malta (-16,89%).

Wskaźniki eksportu w podziale na żywność, surowce rolne, paliwo, rudy i metale podano w tabeli 3.

Udział artykułów rolno-przemysłowych i spożywczych w całkowitym eksporcie Ukrainy w 2020 r. wyniósł 46,6%. W tym samym czasie udział wartości surowców rolnych w całkowitym eksporcie wyniósł ok. 1,7%, a żywności 44,9%. Z kolei w Polsce i Albanii udział produktów spożywczych w eksporcie wyniósł ok. 14%, a na Słowacji, Słowenii i Niemczech ok. 4–6%. Jednocześnie produkcja żywności na całym świecie nadal wywołuje liczne negatywne bezpośrednie i pośrednie skutki dla środowiska i zmian klimatycznych, w szczególności poprzez import pasz dla zwierząt (EAA 2019). Co więcej, UE szacuje, że istnieją poważne problemy z marnotrawieniem żywności, ponieważ ok. 20% całkowitej wyprodukowanej żywności jest tracone na różnych etapach łańcucha żywnościowego (Stenmarck i in. 2016).

Kraje o niskich dochodach z importem netto powinny wspierać własne systemy żywnościowe i zachęcać do ich rozwoju. Systemy te umożliwią bowiem zaspokojenie potrzeb tych państw w zakresie bezpieczeństwa żywnościowego. Na całym świecie ubóstwo, nierówność i marginalizacja są nadal głównymi przyczynami głodu i niedożywienia, które obecnie wynikają z konfliktów zbrojnych, zmian klimatycznych i spowolnienia gospodarczego. Ponadto, chociaż rozwój gospodarczy może pomóc zmniejszyć ubóstwo oraz poprawić bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczeństwo żywności, to zwiększenie ich poziomów niekoniecznie wiąże się ze wzrostem efektywności (wydajności) przedsiębiorstw rolnych (FAO i in. 2019). W związku z tym wydajność przedsiębiorstw rolnych w dużym stopniu zależy od kontekstu i różni się znacznie między krajami o niskich i wysokich dochodach. W rezultacie ważne jest, aby wziąć pod uwagę różne wymiary reprodukcji efektywności istotne dla sektora rolnego. Dlatego konieczne jest określenie pełnego zakresu czynników, które zapewnią proces trwałej reprodukcji efektywności przedsiębiorstw rolnych w nadchodzących latach.

4. Czynniki odtwarzające efektywność przedsiębiorstw rolnych

Popyt i podaż tworzą wartość wymienną towaru, czyli ostatecznie jego cena jest ekwiwalentem wymiany (Krivorak, Demyanenko 2011). Wartość wymienna pokazuje warunki, w jakich producent dóbr będzie w stanie odzyskać swoje koszty, a zatem odnosi się głównie do wyników finansowych przedsiębiorstw rolnych. Zgodnie z zintegrowaną teorią wartości Alfreda Marshalla (Artemova 2006) wartość całkowita oprócz wartości wymiennej obejmuje wartość zainwestowaną, w tym

wartość dodaną i wartość konsumentką, które charakteryzują funkcjonalną jakość produktów. Wartość zainwestowana szacowana jest na podstawie kosztu wytworzenia wartości konsumpcyjnej i kształtuje efektywność produkcji i obrotu towarami.

Prawo wartości produkcji towarowej wymaga, aby produkcja i wymiana towarów odbywały się zgodnie ze społecznie niezbędnymi kosztami pracy i innych zasobów. Cena jako ekwiwalent wymiany zmierza do wartości konsumpcyjnej, a różnica między wartością zainwestowaną a wymienną reguluje podaż dóbr w przemyśle i redystrybucję kapitału między różnymi rodzajami działalności.

Redystrybucja dochodu otrzymanego od konsumenta końcowego na rzecz działalności przetwórczej wynika z faktu, że przedsiębiorstwa z tej branży tworzą jakość produktów i wartość konsumentką, której potrzebuje nabywca. Wartość konsumpcyjną produktów rolnych szacuje firma przetwórcza lub pośrednik hurtowy, który często jest albo monopolistą na danym obszarze, albo członkiem kartelu oligopolistycznego. Taka sytuacja występuje nie tylko w rolnictwie, jest bowiem także typowa dla przemysłu wydobywczego, a nawet dla małych i średnich przedsiębiorstw przetwórczych w ich relacjach z dużymi sieciami handlowymi.

Głównymi narzędziami rozwiązania tego problemu powinny być państwowe regulacje antymonopolowe, rozwój handlu giełdowego i/lub tworzenie struktur pionowych łączących odbiór produktów rolnych, ich przetwarzanie i ewentualnie sprzedaż. Obiecujące może być także zróżnicowanie jakości produktów rolnych, co pozwoli rynkowi zająć monopolistyczne nisze. Produkty rolne mają wiele specyficznych cech, np. jabłka są wybierane według smaku, koloru, wielkości i pewnego stosunku tych właściwości. Tworząc własny, specjalny markowy produkt, dany kraj może zmonopolizować jego dostawy. Doświadczenia światowe pokazują, że profil marketingowy takiego produktu jest powiązany z konkretnym obszarem lub cechami narodowymi.

Prawo wartości pozwala na wytwarzanie dóbr rynkowych przez konkurencyjne przedsiębiorstwa, które osiągają wyniki finansowe dzięki stosowaniu odmian roślin i hodowli ras zwierząt umożliwiających uzyskanie wysokiej produkcji, stosowanie przyjaznych dla środowiska chemikaliów i nawozów, wprowadzanie technologii przemysłowych w rolnictwie czy też doskonalenie technologii. Niestety finansowanie rolnictwa w Ukrainie na jednostkę powierzchni jest jedenastokrotnie mniejsze niż średnia UE.

Z reguły nie można dokonywać radykalnych inwestycji kapitałowych kosztem bieżących dochodów. Przychody mogą jedynie przyspieszyć okres zwrotu. Potrzebne są tanie (nisko oprocentowane) pożyczki długoterminowe, gwarancje dla firm leasingowych, tworzenie infrastruktury, w tym sieci serwisów agrotechnicznych i usług doradczych. Ze względu na niskie oceny związane z powyższymi czynnikami finansowymi, Światowy Indeks Bezpieczeństwa Żywności, opracowany przez ekspertów z *The Economist*, uplasował Ukrainę na 58. miejscu w zestawieniu 113 krajów (Global Food Security Index 2020).

Tabela 4. Światowy Indeks Bezpieczeństwa Żywności

Table 4. Global Food Security Index

Lp.	Kraj	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Wzrost/spadek Światowego Indeksu Bezpieczeństwa Żywności 2011–2020 (w %)
1.	Irlandia	80,00	80,6	80,4	80,9	82,6	83,7	84,8	84,7	84,5	84,0	104,0
2.	Austria	79,6	79,0	79,0	79,9	79,6	79,2	78,7	79,2	80,1	81,3	101,7
4.	Finlandia	80,6	79,6	80,2	81,9	84,1	84,1	83,9	84,5	85,2	80,9	100,3
6.	Holandia	77,5	77,7	76,9	78,5	79	78,7	81,0	81,2	80,0	79,9	102,4
9.	Francja	79,1	78,7	79	79,7	78,6	80,7	79,6	78,5	78,4	79,1	100,0
11.	Niemcy	77,6	77,6	77,1	78,6	80,1	80,4	79,4	79,7	79,6	78,7	101,1
13.	Szwecja	77,3	77,9	78	79,5	80,3	82,1	80,8	80,5	78,3	77,9	100,6
14.	Czechy	74,9	74,3	74,5	75,6	79,7	78,8	77,6	79,4	78,8	77,8	102,9
17.	Dania	76,5	77,1	78,2	78,5	77,7	78,4	77,8	78	76,7	76,5	100,0
18.	Włochy	76,4	75,9	77,2	77,6	77,3	76,9	76,1	76,1	76,5	76,4	100,0
19.	Belgia	76,1	76,4	77,1	77,9	77,5	78,3	78,1	76,9	76,9	76,1	100,0
21.	Portugalia	76,7	75,7	74,8	76,1	76,9	76,2	77,4	76,6	76,5	75,2	98,5
22.	Polska	70,5	72,7	74,6	74,1	74,5	74,6	74,4	76,9	75,2	74,9	104,4
24.	Hiszpania	73,8	74,7	74,2	74,9	75,2	74,1	74,8	74,3	74,8	73,6	99,8
27.	Grecja	71,0	72	75,1	76,6	75,4	75,9	75,5	74,6	74,1	73,3	102,3
29.	Rumunia	66,2	67,3	69,2	70,3	71,2	71,3	69,9	71,9	73,8	72,4	106,2
31.	Węgry	68,2	67,9	68,9	71,7	72,5	72,5	70,6	71,3	72,0	72,1	103,9
38.	Bułgaria	63,1	63,9	63,7	66,8	67,3	67,7	66,0	66,9	68,7	70,5	107,4
42.	Słowacja	67,5	69,0	68,5	71,1	71,7	71,4	68,5	68,6	68,1	68,7	101,2
58.	Ukraina	57,8	56,1	58,2	54,9	50,7	54,1	53,2	56,3	58,8	62	104,2
113.	Burundi	39,2	38,7	38,8	41,4	42,7	41,5	31,0	37,2	38	34,7	95,5

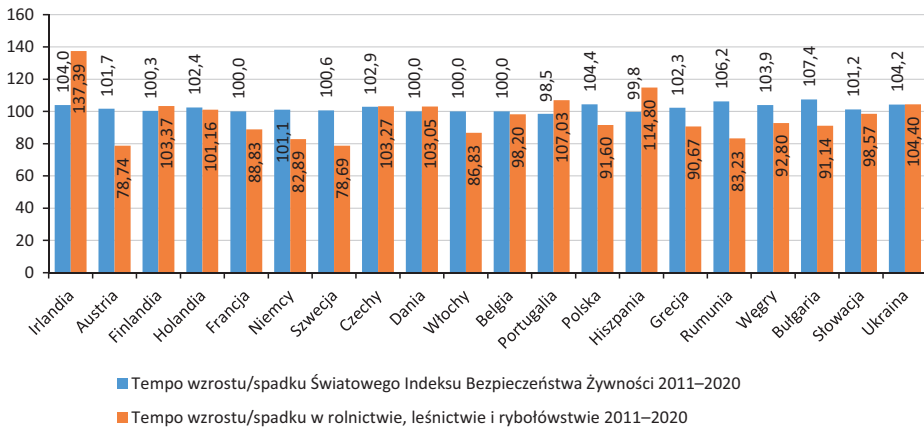
Źródło: Global Food Security Index 2020.

Source: Global Food Security Index 2020.

Słowacja – czyli kraj UE położony w tym zestawieniu najbliżej Ukrainy – w obliczu podobnych problemów zajmuje 42. miejsce. Jednocześnie w Ukrainie odnotowuje się ponadprzeciętne spożycie kalorii i różnorodność codziennych diet. Zawartość kalorii w diecie w Ukrainie (2674 kcal) jest o 22,6% niższa w porównaniu z krajami UE, gdzie wynosi średnio 3456 kcal dziennie. Jednocześnie udział produktów pochodzenia zwierzęcego w diecie ludności UE jest w przybliżeniu taki sam jak w Ukrainie i wynosi 29,3% (1012 kcal). Ukraina odnotowała wysoki poziom wzrostu wartości dodanej w sektorze rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa, mimo że znalazła się na ostatnim miejscu na tle krajów unijnych w rankingu Global Food Security Index.

Związek między Światowym Indekssem Bezpieczeństwa Żywności a wartością dodaną w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie Ukrainy i UE przedstawiono na rysunku 4.

Z kolei zależność na rysunku 5 pokazuje, że w Irlandii istnieje bezpośredni związek między wynikami wartości dodanej w rolnictwie a wysoką wartością Światowego Indeksu Bezpieczeństwa Żywności. Z kolei przypadek Ukrainy

Rysunek 4. Zależność między Światowym Indekssem Bezpieczeństwa Żywności a wartością dodaną w sektorze „rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo” w Ukrainie i UE (tempo wzrostu/spadku 2011–2020, w %)

Figure 4. Dependence on the Global Food Security Index and value added in the Agriculture, Forestry and Fisheries sector in Ukraine and the EU (growth/decrease rate 2011–2020, in %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (World Bank 2022; Global Food Security Index 2020).

Source: own study based on data from the World Bank (2022; Global Food Security Index 2020).

świadczy o odwrotnej sytuacji – pozytywna zmiana wyników nie daje wysokiej oceny Światowego Indeksu Bezpieczeństwa Żywności, co wskazuje na niewystarczalność jedynie tych składników do długotrwałego, zrównoważonego osiągnięcia pozytywnych wyników.

Czynnikami zapewniającymi utrzymanie pozytywnych wyników przedsiębiorstw rolnych będą: produkty przedsiębiorstw rolnych według nomenklatury, ilości, jakości i kosztów alternatywnych, które muszą odpowiadać aktualnym potrzebom społecznym i perspektywom ich rozwoju; stan zaplecza technicznego i technologicznego firm oraz stan zasobów naturalnych, które powinny spełniać wymagania ilościowe, jakościowe i wydajnościowe; jakość całkowitego kapitału ludzkiego pozwalająca wykorzystać wszystkie dostępne możliwości i aktualizować perspektywy. Uwzględnienie takiego układu czynników stwarza warunki do powstania przepływów finansowych, które zapewnią zrównoważoną reprodukcję przedsiębiorstw rolnych.

5. Podsumowanie

Podsumowując dotychczasowe rozważania, można sformułować następujące ogólne wnioski. Po pierwsze efektywność przedsiębiorstw rolnych odzwierciedla rezultaty zaspokajania potrzeb i oczekiwań interesariuszy – konsumentów, współpracowników, społeczności lokalnych. Jednocześnie przy odtwarzaniu pozytywnych wyników tych przedsiębiorstw należy wziąć pod uwagę specyfikę prawa wartości w sektorze rolno-spożywczym. Po drugie analizowana w artykule efektywność reprodukcji powinna być oceniana przez poziom osiągniętych wyników oraz ekonomiczność procesów ich uzyskiwania, jak również przez zastosowanie zasad organizacji funkcjonalnej. Do czynników odtwarzających efektywność przedsiębiorstw rolnych należy również zaliczyć następujące elementy: asortyment, liczbę i jakość produktów, koszty alternatywne przedsiębiorstw rolnych, stan zaplecza technicznego i technologicznego firm oraz stan zasobów naturalnych, pracę, kapitał ludzki i zasoby finansowe.

Prawo wartości jest przejawem wyniku wielu transakcji pomiędzy agentami w sieci rynków towarowych. Same transakcje, ich liczba i warunki realizacji są sytuacyjne i losowe, ze złożoną zależnością między rozkładem gęstości prawdopodobieństwa. Dlatego działanie prawa wartości ma charakter spontaniczny i przy ogólnym trendzie nie wyklucza się przypadków anomalii i dysfunkcji, w tym orientacji spekulatywnej. W przypadku przedsiębiorstw rolnych niepewność wprowadzają również czynniki naturalne. To komplikuje i zwiększa liczbę wymagań dotyczących jakości zarządzania, konkurencyjności i możliwości utrzymania pozytywnych wyników przez przedsiębiorstwa. Konieczne jest racjonalne łączenie dostępnych zasobów

w przestrzeni i czasie, aktualizacja całego dostępnego potencjału, koncentracja wysiłków zespołu na osiągnięciu wyznaczonych celów, neutralizacja lub kompensacja pojawiających się negatywnych wpływów zewnętrznych. Innymi słowy, niezbędne jest zapewnienie funkcjonalnej organizacji działalności gospodarczej.

Kierunkiem dalszych badań w zakresie efektywności przedsiębiorstw rolnych powinna być rola transferu technologii i wiedzy w tym procesie.

Bibliografia

- Alexandratos N., Bruinsma J. (2012). *World Agriculture Towards 2030/2050: The 2012 revision*. ESA Working paper No. 12-03. Rome: FAO. <https://www.fao.org/3/ap106e/ap106e.pdf> (dostęp: 07.07.2022).
- Artemova T.I. (2006). *Stoimost' i tsena: logiko-istoricheskiy protsess formoobrazovaniya* [Koszt i cena. Logiczno-historyczny proces kształtowania]. Kyiv: Osnova.
- Chavas J.-P., Aliber M. (1993). An analysis of economic efficiency in agriculture: A non-parametric approach. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 18 (1), 1–16. DOI:10.22004/ag.econ.30811.
- DSSU [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy] (2022). <http://www.ukrstat.gov.ua> (dostęp: 07.07.2022).
- EAA [European Environmental Agency] (2019). *The European Environment – State and Outlook 2020: Knowledge for Transition to a Sustainable Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EC [European Commission] (2020). Farm to Fork Strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM/2020/381 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1590404602495&uri=CELEX%3A52020DC0381> (dostęp: 07.07.2022).
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO (2019). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2019. Safeguarding Against Economic Slowdowns and Downturns*. Rome: FAO.
- Filippini R., Lardon S., Bonari E., Marraccini E. (2018). Unraveling the contribution of periurban farming systems to urban food security in developed countries. *Agronomy for Sustainable Development*, 38, 21. DOI:10.1007/s13593-018-0499-1.
- Gaviglio A., Filippini R., Madau F.A., Marescotti M.E., Demartini E. (2021). Technical efficiency and productivity of farms: A periurban case study analysis. *Agricultural and Food Economics*, 9, 11. DOI:10.1186/s40100-021-00181-9.
- Global Food Security Index (2020). <https://nonews.co/wp-content/uploads/2021/03/GFSI2020.pdf> (dostęp: 07.07.2022).
- Krivorak A., Demyanenko S. (2011). Rodovoy priznak kategorii «stoimost'» [Charakterystyka ogólna kategorii „koszt”]. *Ekonomist*, 9, 65–67.

- Magarey R.D., Klammer S.S., Chappell T.M., Trexler C.M., Pallipparambil G.R., Hain E.F. (2019). Eco-efficiency as a strategy for optimizing the sustainability of pest management. *Pest Management Science*, 75 (12), 3129–3134. DOI:10.1002/ps.5560.
- Malorgio G., Marangon F. (2021). Agricultural business economics: The challenge of sustainability. *Agricultural and Food Economics*, 9 (1), 6. DOI:10.1186/s40100-021-00179-3.
- Ponomarenko V.S., Gontareva I.V. (2015). *Metodolohiya kompleksnoho otsynuyannya efektyvnosti rozvytku promyslovykh pidpryyemstv* [Metodyka kompleksowej oceny efektywności przedsiębiorstw przemysłowych]. Kharkiv: KHNEU.
- Ponomarenko V.S., Gontareva I.V. (2011). Konkurentospromozhnist' u kompleksnomu otsynuyanni efektyvnosti rozvytku promyslovoho pidpryyemstva [Konkurencyjność w kompleksowej ocenie efektywności rozwoju przedsiębiorstwa przemysłowego]. W: V. Ponomarenko, M. Kyzym, Y. Ivanov (red.). *Konkurentospromozhnist': Problemy nauky ta praktyky: Monohrafiya*. Kharkiv: FOP Pavlenko O.H., VD „INZHEK”.
- Stenmarck Å., Jensen C., Quested T., Moates G. (2016). *Estimates of European food waste levels*. FUSIONS: Reducing food waste through social innovation. Stockholm: IVL Swedish Environmental Research Institute. DOI:10.13140/RG.2.1.4658.4721. <https://www.eu-fusions.org/phocadownload/Publications/Estimates%20of%20European%20food%20waste%20levels.pdf> (dostęp: 07.07.2022).
- Stiglitz J., Sen A., Fitoussi J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf> (dostęp: 07.07.2022).
- Wang G., Mi L., Hu J., Qian Z. (2022). Spatial analysis of agricultural eco-efficiency and high-quality development in China. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 847719. DOI:10.3389/fenvs.2022.847719.
- World Bank (2022). <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators#> (dostęp: 07.07.2022).
- World Bank (2021). <http://wdi.worldbank.org/table/4.4> (dostęp: 07.07.2022).
- World Bank (2019). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> (dostęp: 07.07.2022).

Efficiency of Agricultural Enterprises in Ukraine and the European Union: Assessment and Factors of Reproduction

Abstract: The aim of the article is to examine the evaluation of the efficiency of agricultural enterprises in Ukraine and the European Union using the determinants of effectiveness, economy and functional organisation, which reflect the need for extended reproduction of final consumption and food security. Efficiency is assessed on the basis of the ratio of the required and achieved results, the economy and the processes of obtaining them, and the degree of use of the principles of functional organisation as a potential for sustainable reproduction and improvement of results. In this case, the systemic efficiency of agricultural enterprises reflects the results of meeting the needs and expectations of stakeholders – consumers, co-workers and local communities. When reproducing positive results, the specificity of the law of value in the agricultural sector should be considered; consistency and compliance of different types of capital and assets is achieved through the application of the principles of functional organization. This allows for the identification of factors of regulatory influence on the reproduction of the efficiency of agricultural enterprises.

Keywords: efficiency, reproductive factors, effectiveness, economy, functional organisation, agricultural enterprises.

Adrianna Czarnecka, Wioleta Krupowicz

Nowe podejście do aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich w procesie scalenia gruntów – doświadczenia z wykorzystania zogniskowanych wywiadów grupowych i crowdsourcingu*

Streszczenie: Jednym z działań związanych z przeobrażaniem struktury przestrzennej obszarów wiejskich są scalenia i wymiany gruntów, realizowane w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Przy realizacji współczesnych scaleń gruntów istotne jest podejmowanie działań promujących twórcze postawy wśród mieszkańców obszarów wiejskich i angażujących ich w przedsięwzięcia związane z tworzeniem koncepcji rozwoju całego obszaru. W artykule zaproponowano nowe sposoby podejmowania dialogu z uczestnikami scaleń gruntów na wczesnych etapach prac scaleniowych poprzez wykorzystanie jakościowych badań społecznych (techniki Zogniskowanych Wywiadów Grupowych – ZWG). Zaprezentowano możliwości wymiany informacji (dotyczących obszaru scalenia) między mieszkańcami a geodetami-projektantami scaleń za pomocą aplikacji na urządzenia mobilne LC-Capp (Land Consolidation Crowdsourcing Application), opartej na idei crowdsourcingu. W artykule zaprezentowano wyniki badań projektu pt. „Aktywizacja społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich”.

Słowa kluczowe: scalenie gruntów, rozwój obszarów wiejskich, aktywizacja mieszkańców, wywiad grupowy, crowdsourcing.

Dr hab. inż. Adrianna Czarnecka, prof. ucz.: Politechnika Warszawska, Wydział Geodezji i Kartografii, Zakład Gospodarki Przestrzennej i Nauk o Środowisku Przyrodniczym, pl. Politechniki 1, 00-661 Warszawa, e-mail: adrianna.czarnecka@pw.edu.pl, ORCID: 0000-0001-9136-0623; **dr inż. Wioleta Krupowicz,** Politechnika Warszawska, Wydział Geodezji i Kartografii, Zakład Gospodarki Przestrzennej i Nauk o Środowisku Przyrodniczym, pl. Politechniki 1, 00-661 Warszawa, e-mail: wioleta.krupowicz@pw.edu.pl, ORCID: 0000-0003-0696-8859.

* W artykule przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych w ramach realizacji projektu pt. „Aktywizacja społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich”, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej „Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Strona internetowa projektu: <https://www.gik.pw.edu.pl/zgpinp/2020-2021-Projekt-KSOW-w-ramach-priorytetu-6-PROW-2014-2020> (dostęp: 06.11.2022).

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Obszary wiejskie w Polsce stoją przed wieloma wyzwaniami w zakresie rozwoju zrównoważonego rolnictwa i gospodarki leśnej, kształtowania struktury przestrzennej gospodarstw czy zachowania wartości krajobrazu kulturowego i środowiska przyrodniczego. W nowych dokumentach Unii Europejskiej (UE), takich jak nowa Wspólna Polityka Rolna (WPR 2021) czy Europejski Zielony Ład (EZŁ 2019), zwrócono uwagę na potrzebę aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjałów endogenicznych w ramach prac związanych z rozwojem tych obszarów.

Działaniami dotyczącymi przeobrażenia struktury przestrzennej obszarów wiejskich są m.in. scalenia i wymiany gruntów, przedsięwzięte w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Dotychczas realizowane prace scaleniowe nie wykorzystywały w pełni zasobów wiedzy społeczności lokalnej o zamieszkiwanym obszarze (w zakresie zasobów lokalnego dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego, lokalnych uwarunkowań przyrodniczych mających wpływ na uprawę ziemi, funkcjonalności i jakości dróg dojazdowych do gruntów rolnych i leśnych, obszarów problemowych itp.). Przyczynia się to, obok uwarunkowań finansowych, do wąskiego zakresu rozwiązań proponowanych w projektach scaleń gruntów, w których podejmowane są głównie kwestie dotyczące poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych i układu komunikacyjnego. Z tego powodu przy realizacji współczesnych scaleń gruntów istotne jest podejmowanie działań promujących twórcze postawy wśród mieszkańców obszarów wiejskich i angażujących ich w przedsięwzięcia związane z tworzeniem koncepcji rozwoju całego obszaru.

Celem badań przedstawionych w artykule była poprawa wykorzystania potencjału społeczności lokalnej w procesie przygotowawczym do scalenia gruntów, poprzez pozyskiwanie informacji od mieszkańców wsi na temat uwarunkowań przestrzennych, przyrodniczych i kulturowych obszaru, przy użyciu innowacyjnych rozwiązań.

Osiągnięcie takiego celu było możliwe dzięki wykorzystaniu techniki Zogniskowanych Wywiadów Grupowych (ZWG), która jest stosunkowo szybka, prosta i skutecznie pozwala pozyskać informacje na temat społecznych preferencji dotyczących potrzeb i oczekiwań w zakresie zagospodarowania przestrzeni.

Takie podejście, wykorzystujące wiedzę społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich, odmienne od dotychczas stosowanych w procesie scaleniowym, zastosowano w projekcie pt. „Aktywizacja społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich”. Projekt ten realizowany był w okresie od maja do października 2021 r.

W ramach realizacji projektu przeprowadzone zostały warsztaty pod nazwą „Wykorzystanie potencjału społeczności lokalnej w scaleniach gruntów”, z udziałem mieszkańców obszarów wiejskich. Warsztaty te zrealizowano w czterech województwach (dolnośląskim, podlaskim, małopolskim i podkarpackim) na obiektach, na których przeprowadzane były prace scaleniowe. Uczestnicy warsztatów wzięli udział w ZWG, ponadto zapoznali się z obsługą mobilnej aplikacji LC-CApp (Land Consolidation Crowdsourcing Application) opartej na idei crowdsourcingu, a następnie przy jej użyciu wprowadzili na mapę cyfrową szczegółowe informacje o obszarze, mające istotne znaczenie dla przyszłych prac projektowych.

Warsztaty pokazały nowe możliwości wymiany informacji na temat obszaru scalenia pomiędzy mieszkańcami a geodetami-projektantami scaleń. W ramach przeprowadzonych badań zaproponowano nowe rozwiązania przybliżające społeczność lokalną do współdecydowania i brania odpowiedzialności za przyszły kształt przestrzeni zamieszkania.

2. Zakres i efekty współczesnych prac scaleniowych w Polsce

W Polsce – po akcesji do UE – kontekst scalania gruntów uległ znacznej zmianie (Janus, Markuszewska 2017). Obecnie odchodzi się od traktowania scaleń gruntów jedynie w aspektach technicznym i ekonomicznym na rzecz kompleksowego rozwoju obszarów wiejskich z uwzględnieniem wymiarów społecznych (Czarnecka, Krupowicz 2022; Pijanowski [red.] 2021; Krupowicz, Czarnecka, Grus 2020) i środowiskowych (Krupowicz, Sobolewska-Mikulska 2019; Stańczuk-Gałwiaczek i in. 2018; Wójcik-Leń i in. 2018; Kupidura i in. 2014; Sobolewska-Mikulska 2009).

Podstawą prawną przeprowadzania scalenia gruntów, a także zagospodarowania poscaleniowego – jest ustawa o scalaniu i wymianie gruntów (Ustawa 1982). W dokumencie tym cel scalenia jest następująco określony w art. 1 ust. 1: „Celem scalenia gruntów jest tworzenie korzystniejszych warunków gospodarowania w rolnictwie i leśnictwie poprzez poprawę struktury obszarowej gospodarstw rolnych, lasów i gruntów leśnych, racjonalne ukształtowanie rozłogów gruntów, dostosowanie granic nieruchomości do systemu urządzeń melioracji wodnych, dróg oraz rzeźby terenu”. Aktualnie w ramach scaleń gruntów realizuje się:

- 1) prace geodezyjne (art. 1 ust. 2, pkt 8) rozumiane jako „prace i czynności niezbędne do:
  - a) wszczęcia postępowania scaleniowego;
  - b) prowadzenia postępowania scaleniowego;
  - c) ujawnienia w księgach wieczystych decyzji o zatwierdzeniu projektu scalenia”;

- 2) zagospodarowanie poscaleniowe (art. 1 ust. 2, pkt 9), czyli „określone w decyzji o zatwierdzeniu projektu scalenia gruntów prace umożliwiające objęcie w posiadanie przez uczestników scalenia wydzielonych im w ramach postępowania scaleniowego gruntów, polegające na:
- a) budowie lub przebudowie dróg dojazdowych do gruntów rolnych i leśnych oraz dojazdów do zabudowań poszczególnych uczestników scalenia;
  - b) korekcie przebiegu oraz poprawie parametrów technicznych urządzeń melioracji wodnych lub innych urządzeń wodnych;
  - c) likwidacji zbędnych miedz i dróg oraz wykonywaniu zabiegów rekultywacyjnych umożliwiających uprawę mechaniczną gruntów”.

Bardzo ważnym etapem prac koncepcyjnych, poprzedzającym wystąpienie o wydanie decyzji w sprawie wszczęcia postępowania scaleniowego, jest przygotowanie „Założeń do projektu scalenia gruntów”. Jest to opracowanie określające m.in. granicę obszaru scalenia gruntów, zawierające diagnozę stanu istniejącego, opis planowanych prac oraz wskazanie, czy dla planowanych przedsięwzięć należy dokonać oceny oddziaływania na środowisko.

Następstwem scaleń gruntów jest gospodarcze pobudzenie rozwoju wsi m.in. poprzez (Taszakowski, Korta 2018):

- poprawę struktury agrarnej będącej efektem likwidacji szachownicy gruntów, poprawy kształtu rozłogów gospodarstw rolnych i dokonania zmian w wielkości posiadania i użytkowania ziemi;
- restrukturyzację i modernizację gospodarstw:
  - racjonalne prowadzenie produkcji rolnej i ograniczenie kosztów ponoszonych w gospodarstwie, co prowadzi do podniesienia konkurencyjności i zarazem dochodowości producentów rolnych,
  - wdrażanie nowych technologii poprawiających produktywność i jakość produktów rolnych oraz pozytywnie wpływających na stan środowiska;
- utworzenie gospodarstw wielkoobszarowych o niewielkim rozdrobnieniu, co stworzy odpowiednie warunki do rozwoju rolnictwa towarowego o wyspecjalizowanej produkcji;
- racjonalne wykorzystanie zasobów ziemi uprawnej dzięki dostosowaniu rozłogu gruntów i istniejącej infrastruktury do potrzeb gospodarstw;
- podniesienie produktywności gleb przez przeprowadzenie zabiegów przeciwozrynych, poprawę stosunków wodnych zabiegami melioracyjnymi i rekultywację gruntów zdegradowanych i zdewastowanych;
- budowę, przebudowę, modernizację układu komunikacyjnego, systemu wodnego i innych elementów infrastruktury technicznej.

Realizacja scaleń gruntów może również wpływać na jakość życia mieszkańców obszarów wiejskich, czego przejawem są takie aspekty, jak (Pijanowski [red.] 2021):

- pobudzenie aktywności społecznej i wzrost akceptacji społeczności lokalnej do przeprowadzania prac urządzeniowo-rolnych oraz przemian wsi, które bezsprzecznie wpływają na poprawę warunków gospodarowania – zakończenie postępowania scaleniowego staje się podstawą do podjęcia dalszych wspólnych działań związanych z rozpoczęciem szeroko rozumianej przebudowy wsi, z uwzględnieniem możliwości pozyskania środków finansowych i znalezienia rozwiązań problemów gospodarczo-inwestycyjnych;
- pozyskanie terenów do realizacji celów publicznych bez konieczności wszczęcia postępowania wywłaszczeniowego;
- wzrost zainteresowania obszarami wiejskimi jako miejscem zamieszkania i odpoczynku dzięki poprawie warunków życia i zwiększeniu atrakcyjności inwestycyjnej obszarów wiejskich (głównie poprzez rozwój infrastruktury technicznej i społecznej – w tym turystycznej);
- odnowa wsi – poprawa przestrzennych, technicznych i estetycznych warunków zabudowy m.in. przez wykorzystanie i promowanie dziedzictwa kulturowego obszarów wiejskich;
- transfer wiedzy na skutek rozwoju technik informacyjnych i metod komunikacji – coraz większy dostęp do informacji rynkowej wśród rolników i mieszkańców obszarów wiejskich;
- wzrost świadomości ekologicznej i wiedzy rolników, a w konsekwencji dokonywanie przez nich takich zmian sposobów gospodarowania, które sprzyjają zachowaniu różnorodności biologicznej, chronią zasoby glebowe i wodne oraz przeciwdziałają zmianom klimatu (np. rolnictwo ekologiczne).

pozytywne rezultaty prac scaleniowych mogą być widoczne również w aspekcie ochrony środowiska i kształtowania krajobrazu wiejskiego poprzez (Taszkowski, Korta 2019):

- regulację stosunków wodnych, czyli m.in.: zakładanie zbiorników małej retencji wodnej, renaturyzację rowów i cieków, ochronę i utrzymanie istniejących użytków ekologicznych (torfowisk, mokradeł), kształtowanie sieci zadrzewień fitomelioracyjnych;
- ochronę wód przed zanieczyszczeniami na skutek wprowadzania stref buforowych;
- uzupełnienie, przebudowę i wzbogacenie elementów środowiska i krajobrazu, m.in.: zalesianie gruntów mało przydatnych do produkcji rolnej, wprowadzenie zadrzewień i zakrzewień w rolniczą przestrzeń produkcyjną w celu przeciwdziałania erozji wietrznej gleb oraz ochrony różnorodności biologicznej, ochronę obszarów cennych przyrodniczo, ustalenie granicy rolno-leśnej;
- ochronę gleb i zapobieganie erozji dzięki zakładaniu miedz, żywopłotów, tarasowaniu zboczy;

- wkomponowanie nowego układu dróg rolniczych w krajobraz wsi;
- rekultywację gruntów nieprodukcyjnych.

Przedstawiony powyżej szeroki zakres wieloaspektowych korzyści wynikających ze scaleń może przyczynić się do wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i szerszego wdrażania różnych działań prośrodowiskowych na polskich wsiach, w tym inicjatyw zapobiegających skutkom zmian klimatu. Należy zauważyć, że potrzeby prac scaleniovych w Polsce są bardzo duże. Szacuje się je na poziomie ok. 7,1 mln ha, co stanowi 69,1% powierzchni użytków rolnych (Pijanowski [red.] 2019). Scalenia gruntów rolnych są procesem skomplikowanym, trudnym i czasochłonnym, a zadowolenie rolników nie następuje bezpośrednio po zakończeniu projektu, co przekłada się na niezadowalający poziom realizacji scaleń (Pijanowski [red.] 2021; Taszakowski, Korta 2018). Od 2004 r. scaleniami objęto zaledwie ponad 8% powierzchni kraju. Jednakże, jak zauważa wielu wykonawców prac scaleniovych, prace te są w Polsce zabiegami niezbędnymi i coraz bardziej popularnymi w społecznościach wiejskich, zwłaszcza tych, które poznały efekty prac zrealizowanych w innych wsiach, gminach lub powiatach.

Ważne jest wprowadzanie nowoczesnych metod partycypacji społecznej w pracach scaleniovych, które zapewniłyby zarówno wzrost zainteresowania inicjowaniem tego rodzaju prac wśród rolników i samorządów, jak i akceptację dla przebiegu całego postępowania.

3. Rola partycypacji społecznej w planowaniu przestrzeni obszarów wiejskich

Partycypacja jest istotnym elementem wielu procesów planowania przestrzeni. Wśród płynących z niej deklarowanych korzyści można wskazać wzmocnienie potencjału poparcia społecznego i zaangażowania w podejmowanie decyzji publicznych.

Niestety uruchomienie partycypacji społecznej nie jest łatwe i może napotkać na liczne przeszkody, z których część leży po stronie przedstawicieli władz, a część po stronie samych mieszkańców (Olech, Sobiesiak-Penszko 2013). Jacek Kwiatkowski (2003) wymienia liczne czynniki determinujące poziom partycypacji. Są to:

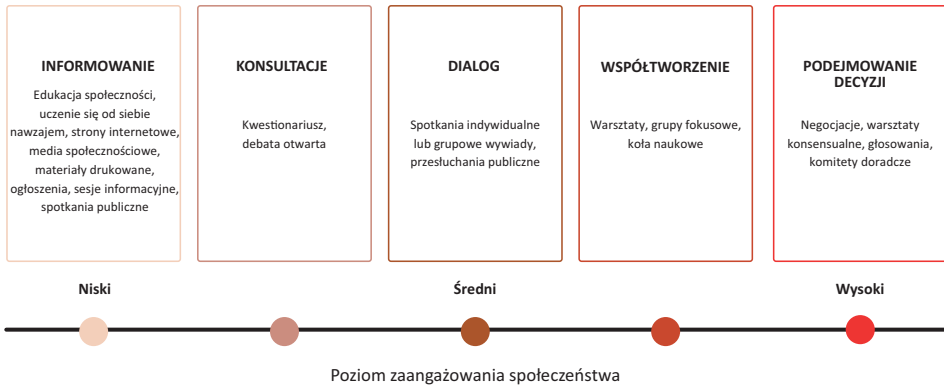
- przeszłość historyczna społeczności, np. obszary popegeerowskie, które charakteryzuje niska skłonność do współpracy, niski poziom kapitału społecznego oraz bardzo niski poziom integracji lokalnej społeczności;
- charakterystyka powiązań społecznych, np. powojenne migracje przesiedleńcze;
- tradycje kulturowe;
- konflikty;
- przywództwo;
- jasna i akceptowalna wizja rozwoju.

Zainteresowanie społeczne współpracą na rzecz rozwoju lokalnego nie jest na ogół zjawiskiem samoistnym. Dlatego, aby zaangażować mieszkańców w sprawy lokalne – a do takich należą prace scaleniowe – należy doprowadzić do (Pawlewicz, Pawlewicz 2010):

- identyfikacji najistotniejszych problemów, z jakimi borykają się mieszkańcy obiektu typowanego do scalenia;
- poznania preferencji mieszkańców obiektu odnośnie do sposobów rozwiązania problemów i gotowości ich osobistego zaangażowania się w te działania;
- identyfikacji liderów opinii gotowych przekonać do idei współdziałania pozostałych mieszkańców;
- wyjaśnienia mieszkańcom przyczyn, skutków i możliwych sposobów rozwiązania problemów wsi poprzez realizację scaleń gruntów;
- zyskania przychylności mieszkańców dla działań zmierzających do osiągnięcia celów uznanych w ramach scalenia za ważne;
- włączenia mieszkańców w rozwiązywanie konkretnych problemów.

W warunkach polskich wysoki poziom partycypacji społecznej jest na obszarach wiejskich jeszcze raczej wyjątkiem niż regułą (zob. Krupowicz, Czarnecka, Grus 2020). W miarę możliwości należy stosować podejście partycypacyjne, zgodnie z którym mieszkańcy (ich przedstawiciele) powinni być włączani w analizy stanu istniejącego, prace koncepcyjne i projektowe. Istnieje wiele dostępnych technik wykorzystywanych w działaniach partycypacyjnych, które to umożliwiają (Dobosz-Mucha i in. 2018). Każda z nich ma odmienne zastosowanie i pozwala na osiągnięcie różnych celów, takich jak: diagnoza potrzeb, wymiana wiedzy i doświadczeń, rozwiązywanie problemów, podejmowanie decyzji, tworzenie planów działania, tworzenie innowacyjnych rozwiązań, ocena projektów, rozwiązywanie konfliktów, edukacja. Odpowiedni dobór techniki zależy od docelowego poziomu zaangażowania społeczeństwa. Propozycję technik z zakresu angażowania mieszkańców w proces rozwoju obszarów wiejskich przedstawiono na rysunku 1.

Postanowiono zbadać możliwości aktywizacji mieszkańców wsi i wykorzystania potencjałów endogenicznych na rzecz rozwoju lokalnego obszarów wiejskich, stosując nowe podejście do pozyskiwania wiedzy na etapie tworzenia założeń do projektu scalenia gruntów oraz wykorzystując technikę ZWG (tzw. grupę fokusową). Dodatkowo stworzono aplikację mobilną LC-CApp opartą na idei crowdsourcingu, umożliwiającą wprowadzenie na mapę cyfrową szczegółowych informacji o obszarze, mających istotne znaczenie dla przyszłych prac projektowych.

Rysunek 1. Poziomy zaangażowania społecznego, spektrum uczestnictwa i zestaw technik w procesach rozwoju obszarów wiejskich

Figure 1. Public involvement, spectrum of participation and the set of techniques in rural development processes

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dobosz-Mucha i in. 2018; Arnstein 1969.
Source: own study based on Dobosz-Mucha et al. 2018; Arnstein 1969.

4. Nowe sposoby aktywizacji mieszkańców wsi na etapie prac przygotowawczych w procesie scalenia gruntów

Cechą charakterystyczną procesów rozwoju obszarów wiejskich w wielu krajach Europy Zachodniej jest czynne włączanie w fazie decyzyjno-projektowej społeczności lokalnych (Veršinskas i in. 2020). Mieszkańcy terenów, na których przeprowadzane są prace związane z rozwojem obszaru wiejskiego, w tym scalenia gruntów, są włączani w proces kształtowania przestrzeni. Jest to podejście oddolne (*bottom-up*) (Kupidura, Łuczewski, Kupidura 2011) do planowania przestrzeni, w którym należy brać pod uwagę zdanie różnych grup społecznych zaangażowanych w ten proces. W badaniach poszczególnych grup społecznych można wykorzystać zarówno metody ilościowe, jak i jakościowe.

Opierając się na wcześniejszych doświadczeniach badawczych (zob. Kupidura i in. 2014; Kupidura 2013; Kupidura, Łuczewski, Kupidura 2011) związanych z zagadnieniem partycypacji społecznej w procesie kształtowania krajobrazu obszarów wiejskich, postanowiono wykorzystać technikę ZWG. Jest ona stosunkowo szybka i ekonomiczna, charakteryzuje się też swobodnym sposobem pozyskiwania informacji i celowym doбором badanych osób (zob. Maison 2010). Wywiad grupowy należy do grupy metod jakościowych cechujących się dużą trafnością, co ma znaczenie, gdy celem jest poznanie opinii mieszkańców wsi na temat scalenia

gruntów i lokalnych uwarunkowań przestrzennych, przyrodniczych czy kulturowych. Dodatkowo wykorzystanie tej techniki pozwala symulować rzeczywisty proces decyzyjny (Maison 2010).

4.1. Nawiązanie dialogu ze społecznością lokalną z wykorzystaniem techniki ZWG

Badania wykorzystujące technikę ZWG przeprowadzono podczas warsztatów zatytułowanych „Wykorzystanie potencjału społeczności lokalnej w scaleniach gruntów”, w dniach od 21 czerwca do 20 lipca 2021 r. Badania zrealizowano na obiektach scaleniovych położonych w czterech województwach: podlaskim (obiekt „Szpakowo i inne”), podkarpackim (obiekt „Grodzisko Dolne”), małopolskim (obiekty „Przeginia” i „Czubrowice”) oraz dolnośląskim (obiekt „Niedźwiedzice”). Taki dobór lokalizacji obiektów badań miał na celu uwzględnienie specyfiki regionalnej obszarów wiejskich w Polsce, wynikającej z uwarunkowań przyrodniczo-krajobrazowych i historycznych oraz związanej z nimi zróżnicowanej struktury agrarnej.

Wywiady zostały przeprowadzone z czterema dziesięcioosobowymi grupami „lokalnych liderów” wybranych spośród osób zainteresowanych problematyką zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i budowaniem poczucia lokalnej tożsamości i przynależności do miejsca zamieszkania¹.

Badania prowadził zespół ekspertów, w tym moderator socjolog – do zadań którego należała organizacja dyskusji, wprowadzanie do tematów, zadawanie pytań, dbanie o to, by każdy uczestnik mógł się wypowiedzieć, ograniczanie aktywności uczestników „dominujących”, stymulowanie uczestników „milczących”. Po zakończeniu wywiadów moderator sporządził sprawozdania z ich przebiegu.

Wywiad grupowy powinien przypominać naturalną rozmowę, ma on jednak określoną strukturę. Schemat wywiadu grupowego przeprowadzonego w ramach badań przedstawiono na rysunku 2.

Wywiad składał się z trzech części (Czarnecka [red.] i in. 2021):

Część pierwsza – wprowadzająca

Część pierwsza dotyczyła emocjonalnego stosunku uczestników wywiadów do miejscowości, w których mieszkają, oraz określenia motywów wpływających na ten stosunek, a także chęci wpływania na to, jak ich miejscowości będą się zmieniać,

---

¹ Byli to mieszkańcy wsi objętych scaleniami gruntów, w tym uczestnicy scaleń, a także przedstawiciele organizacji pozarządowych działających na tym obszarze, których działalność wiąże się z zagadnieniami zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Rysunek 2. Schemat badań społecznych techniką ZWG realizowanych wśród uczestników scalenia gruntów

Figure 2. Diagram of the focus survey conducted among land consolidation participants

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

jakie będą w przyszłości. Ponadto w części pierwszej uczestnicy wypowiadali się na temat sposobów osobistego zaangażowania w proces skaleń.

Uczestnicy badania w zdecydowanej większości zadeklarowali, że łączy ich z miejscem zamieszkania emocjonalny pozytywny związek i często byli zaangażowani w przekonywanie właścicieli gruntów do skaleń. Pomimo zaangażowania większości mieszkańców byli tacy, którzy nie chcieli się włączyć w proces skaleń. Opornych trudno było przekonać, wskazując korzyści wynikające z tego procesu.

Część druga – zasadnicza

Część druga składała się z czterech tematów, do opracowania których wykorzystano formę debaty (wraz z pytaniami naprowadzającymi) lub kwestionariusza ankiety.

Pierwszy temat dotyczył opinii uczestników ZWG na temat znaczenia (dla nich samych) takich aspektów planowania rozwoju ich przestrzeni zamieszkania, jak:

- lokalne uwarunkowania przyrodnicze i ich wpływ na uprawę ziemi;
- funkcjonalność i jakość dróg transportu rolnego;
- występowanie obszarów problemowych rolnictwa;
- występowanie zasobów lokalnego dziedzictwa kulturowego materialnego;
- występowanie zasobów lokalnego dziedzictwa kulturowego niematerialnego.

Wymienione kategorie stanowiły zakres tematyczny aplikacji na urządzenia mobilne LC-CApp. W opracowaniu tematu pierwszego wykorzystano formę debaty. Poniżej przytoczono wybrane wypowiedzi uczestników badania.

Zdaniem niektórych rolników: „*Całe rolnictwo to jest przyroda. Kiedyś były ukwiecone miedze, zadrzewienia śródpolne, ale dziś, kiedy mamy do czynienia z nowoczesnym rolnictwem, to nie mają znaczenia takie elementy*” (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 57). Rolnictwo (w tym scalenia), w opinii uczestników ZWG, może mieć również negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze. Jednocześnie podkreślano, że rolnictwo powinno współistnieć z przyrodą, bo są sobie wzajemnie potrzebne:

Jak po scaleniach powstaną duże działki, to może nie być już miejsca dla zwierząt. Nie będzie miedz, nie będzie drzew, kęp, to gdzie te zwierzęta mają się podziewać? Jak się będzie dużymi maszynami pracować, to się zlikwiduje naturalne siedliska ptaków i zabraknie miejsca dla drobnej zwierzyny (Czarnecka i in. [red.] 2021, s. 60).

Były kiedyś oczka wodne. Teraz można powiedzieć, że są oczka ziemne. Wody tam już nie ma (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 59).

Dla rolników problemem jest aktywność dzikich zwierząt, które niszczą uprawy.

Uczestnicy wyrazili swoją opinię na temat elementów lokalnego dziedzictwa kulturowego zarówno materialnego, jak i niematerialnego. Niematerialne dziedzictwo kulturowe to krajobraz, który jest wizytówką miejscowości, a także lokalne nazwy, miejsca po dawnych budowlach (np. młynach, wiatrakach). Uczestnicy ZWG wskazali na takie elementy, ale nie bardzo byli zdecydowani odnośnie do sposobów ich wykorzystania w polepszaniu warunków życia czy też w rozwoju funkcji turystycznej wsi.

Były dwa młyny, ale już po nich śladu nie ma (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 71).

Dla nas takim charakterystycznym widokiem są bociany (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 73).

A ja myślę, że to stawy są czymś takim charakterystycznym. Tradycja hodowli karpie w naszej wiosce sięga XIII wieku, te karpie rozstawiały wieś (...) w całej Polsce (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 74).

Drugi temat dotyczył opinii uczestników badania fokusowego na temat scaleń gruntów, a także ich efektów w zakresie poprawy: struktury własnościowo-przestrzennej wsi, jakości układu komunikacyjnego, wpływu na stan środowiska przyrodniczego i kulturowego oraz warunków do prowadzenia działalności gospodarczej. Tu również wykorzystano formę debaty. W trakcie procesu scaleniowego jego uczestnicy poszerzają lub nabywają nową wiedzę o swojej miejscowości. Również ich wiedza może być wartościowym źródłem informacji przydatnym nie tylko w procesie scalenia gruntów, lecz także w innych procesach związanych z zarządzaniem przestrzenią gminy i miejscowości. Poniżej przytoczono przykładowe wypowiedzi uczestników warsztatów:

Ważne, żeby jeszcze było komu słuchać tego, co mamy do powiedzenia (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 81).

To, czego mi brakuje, to właśnie przekazania przez liderów lokalnych tej wiedzy, którą można wykorzystać było w przygotowaniu założeń do scalania. Ludzie nie chcą przychodzić na zebrania, a my nikogo na siłę nie przyciągniemy. Próbowaliśmy zainteresować ludzi poprzez artykuły w prasie lokalnej, na początku było pewne zainteresowanie. Niestety ludzie nie są aktywni, nie dzielą się swoją wiedzą i nie włączają się w planowanie zmian [wypowiedź geodety-projektanta] (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 81–82).

Gdyby przepływ informacji był dobry, to ludzie mogliby więcej skorzystać na scaleniach (Czarnecka [red.] i in. 2021, s. 82).

Trzeci i czwarty temat został zaplanowany w formie badania ankietowego polegającego na dokonaniu, przez respondentów ZWG, oceny sposobów przekazywania informacji oraz upowszechniania wiedzy. Ocena wskazuje na sposoby preferowane przez uczestników scaleń.

W ocenie sposobów przekazywania informacji do przedstawicieli podmiotów realizujących scalenia chodziło o informacje, które mają uczestnicy procesu scaleń o obszarze objętym tymże procesem. Uczestnicy uznali za najbardziej skuteczne przekazywanie wiedzy podczas: indywidualnego kontaktu z geodetą, wizji terenowej na scalanym obszarze oraz zebrań wiejskich.

Natomiast w ocenie sposobów upowszechniania wiedzy chodziło o wiedzę przekazywaną uczestnikom scaleń przez lokalne władze i projektantów scaleń, dotyczącą wykorzystania przez mieszkańców obszarów wiejskich zasobów środowiska naturalnego oraz promocji wsi jako miejsca do życia i rozwoju zawodowego. Tu uczestnicy również wskazali jako najbardziej skuteczne sposoby indywidualny kontakt z geodetą oraz zebrania wiejskie.

Część trzecia – zamykająca

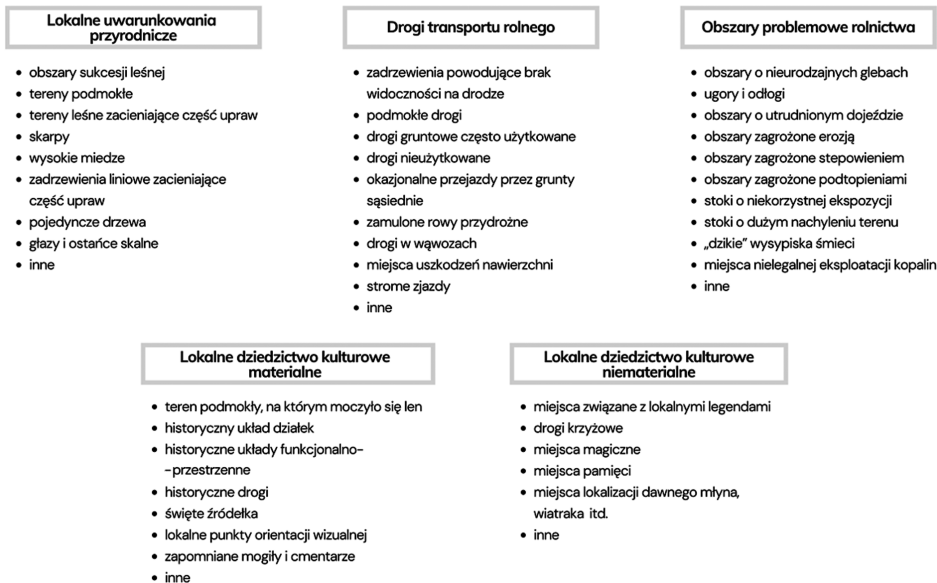
Ostatnia część składała się z debaty obejmującej dwa zagadnienia i dotyczyła sposobów komunikowania się lokalnych władz oraz podmiotów zaangażowanych w proces scalania z lokalną społecznością, aby uzyskać zrozumienie i poparcie dla tych działań. Odnosiła się również do innych niż już omawiane sposobów udziału lokalnej społeczności w kształtowaniu przestrzeni obszarów wiejskich uważanych przez uczestników ZWG za godne zastosowania.

4.2. Crowdsourcing – wykorzystanie wiedzy mieszkańców w założeniach do projektu scalenia gruntów

Rozwój systemów informacji geograficznej (Zwoliński [red.] 2009) sprzyja nowym możliwościom prowadzenia prac badawczych z udziałem społeczeństwa w rozwoju obszarów wiejskich. Obecnie obserwować można duży wzrost zainteresowania partycypacyjnymi systemami informacji geograficznej (Public Participation Geographic Information Systems – PPGIS) z punktu widzenia nauki (Sieber 2006) oraz praktyki społecznej i planistycznej (Jankowski i in. 2018; Kingston 2011). Instrumentami partycypacyjnych systemów informacji geograficznej są m.in. geoankiety zapisane w formie aplikacji internetowych, które z powodzeniem stosuje się do zbierania informacji na temat społecznych preferencji dotyczących potrzeb i oczekiwań w zakresie zagospodarowania i oceny jakości przestrzeni rolniczej (Czarnecka, Krupowicz 2022). Podejście wykorzystujące potencjał społeczności lokalnej określane jest w literaturze przedmiotu jako crowdsourcing (Estellés-Arolas, González-Ladrón-de-Guevara 2012). Polega on na skutecznym dotarciu do zainteresowanych grup społecznych oraz wykorzystaniu ich wiedzy na temat obszaru zamieszkania. Pozwala to włączyć społeczności w decydowanie m.in. o tym, jakiego typu aspekty przestrzeni powinny być brane pod uwagę przy realizacji prac związanych z jej przekształcaniem, a także pozyskać szczegółowe informacje o obszarze badań, niewystępujące w istniejących bazach danych przestrzennych.

W ramach projektu pt. „Aktywizacja społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich” wykorzystano to stosunkowo nowe podejście do pozyskiwania wiedzy, rozpowszechniania informacji, wymiany myśli i poglądów między decydentami, ekspertami i mieszkańcami obszarów wiejskich. W tym celu opracowano aplikację mobilną LC-CApp w programie ArcGIS Survey123 firmy ESRI. Aplikacja dostępna jest zarówno dla środowiska iOS, Android, jak i Windows. Wyświetlana jest na smartfonach, tabletach oraz desktopach. Warunkiem działania aplikacji jest dostęp do Internetu, następnie wymaga się podania w pasku przeglądarki odpowiedniego adresu URL.

ZBIÓR OBIEKTÓW WPROWADZANYCH W RAMACH KATEGORII TEMATYCZNYCH DO BAZY DANYCH LC-CAPP

Rysunek 3. Propozycja zbioru obiektów wprowadzanych do bazy danych za pomocą aplikacji LC-CApp w celu wykorzystania przy opracowywaniu założeń do projektu scalenia gruntów

Figure 3. Proposal for a set of objects entered in the database with the LC-CApp to be used for planning land consolidation projects

Źródło: Czarnecka, Krupowicz 2022.

Source: Czarnecka, Krupowicz 2022.

Prezentacja i testowanie aplikacji LC-CApp w terenie odbyło się w ramach warsztatów i składało z trzech etapów: wprowadzenia, testu praktycznego i informacji zwrotnej. Na etapie wprowadzenia wyjaśniono cel testu, przedstawiono interfejs oraz funkcjonalność aplikacji. Na drugim etapie uczestnicy zostali poproszeni o wprowadzenie na mapę cyfrową szczegółowych informacji o obszarze, mających istotne znaczenie dla przyszłych prac projektowych. Ideą aplikacji jest umożliwienie zebrania danych przestrzennych, które nie są elementem istniejących baz danych, i wykorzystanie ich podczas opracowywania założeń do projektu scalenia gruntów w postaci gotowych warstw tematycznych w środowisku GIS. W wersji testowej aplikacji umożliwiono wprowadzanie obiektów w pięciu kategoriach tematycznych (rysunek 3), istotnych w projektach wielofunkcyjnego

rozwoju obszarów wiejskich. Jest to zbiór otwarty, który można uzupełniać w zależności od lokalnych uwarunkowań i potrzeb projektowych.

Architekturę aplikacji i wyniki z jej testowania szczegółowo przedstawiono w pracach (Czarnecka, Krupowicz 2022) i (Czarnecka [red.] i in. 2021).

5. Podsumowanie

W artykule przedstawiono wyniki badań projektu pt. „Aktywizacja społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich”.

Autorzy wskazali na potrzebę aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich w ramach prac związanych z rozwojem tych obszarów. Przeprowadzone badania odnosiły się do procesu scalenia i wymiany gruntów, realizowanego w obrębie PROW. W ramach projektu przedstawiono propozycje sposobów angażowania mieszkańców w prace projektowe scalenia gruntów – przy opracowywaniu założeń do projektu scalenia.

Dzięki warsztatom zrealizowanym na obiektach scaleniowych położonych w czterech województwach, z dziesięcioosobowymi grupami „lokalnych liderów” (mieszkańcami wsi objętych scaleniami gruntów, w tym uczestnikami scaleń i przedstawicielami organizacji pozarządowych działających na tych obszarach), stwierdzono, że wykorzystanie jakościowych badań społecznych, techniki ZWG, jest skuteczną formą nawiązania dialogu ze społecznością lokalną w procesie scaleniowym. Ważny jest właściwy dobór grupy do wywiadów fokusowych. Najlepiej, jeśli jest przeprowadzony przy wsparciu zaangażowanych w scalenie geodetów-projektantów i władz lokalnych. Istotny jest również czas przeprowadzenia wywiadów – dobrze, by nie kolidował z okresami intensywnych prac polowych.

Również rozwój i powszechne zastosowanie Internetu i narzędzi geoinformacyjnych wprowadza nowe możliwości uczestnictwa mieszkańców obszarów wiejskich w procesach planistycznych. Crowdsourcing umożliwia skuteczne dotarcie do zainteresowanych grup społecznych oraz pozyskanie i wykorzystanie wiedzy mieszkańców na temat projektowanego obszaru. Utrudnieniem w przeprowadzeniu tego typu badań może być ograniczony dostęp do szybkiego Internetu na niektórych obszarach oraz brak niezbędnych kompetencji cyfrowych wśród uczestników.

Wykorzystanie autorskiej aplikacji na urządzenia mobilne (LC-CApp) spotkało się z zainteresowaniem zarówno geodetów-projektantów scaleń gruntów, jak i mieszkańców obszarów wiejskich – uczestników przeprowadzonych warsztatów. Obecnie trwają prace nad udostępnieniem aplikacji zainteresowanym biurom zajmującym się rozwojem obszarów wiejskich.

Bibliografia

- Arnstein S.R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35 (4), 216–224. DOI:10.1080/01944366908977225.
- Czarnecka A., Krupowicz W. (2022). Partycypacja społeczna w scaleniach gruntów oparta na idei crowdsourcingu – doświadczenia z wykorzystania aplikacji na urządzenia mobilne LC-CApp. *Przegląd Geodezyjny*, 4, 9–15. DOI:10.15199/50.2022.4.1.
- Czarnecka A. (red.), Krupowicz W. (red.), Leśniak L., Białobrzeski B. (2021). *Aktywizacja społeczności lokalnej w projektach rozwoju obszarów wiejskich*. Ekspertyza. <https://www.gik.pw.edu.pl/zgpinsp/2020-2021-Projekt-KSOW-w-ramach-priorytetu-6-PROW-2014-2020/Ekspertyza> (dostęp: 11.05.2022).
- Dobosz-Mucha A., Goras E., Jadach-Sepioło A., Janas K., Kudłacz K., Matuszko A., Mikołajczyk D., Nowak K., Ogrodowski J., Spadło K., Tylka M., Ziółkowska M. (2018). *Przestrzeń do dialogu. Praktyczny podręcznik o tym, jak prowadzić partycypację społeczną w planowaniu przestrzennym*. Warszawa: Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju. https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2018/07/Przestrzen_do_dialogu_publicacja.pdf (dostęp: 2.06.2022).
- Estellés-Arolas E., González-Ladrón-de-Guevara F. (2012). Towards an integrated crowdsourcing definition. *Journal of Information Science*, 38 (2), 189–200. DOI:10.1177/0165551512437638.
- EZŁ [Europejski Zielony Ład] (2019). Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. COM(2019) 640 final. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF (dostęp: 11.05.2022).
- Jankowski P., Kaczmarek T., Zwoliński Z., Bąkowska-Waldmann B., Brudka C., Czepkiewicz M., Miłkuła Ł., Młodkowski M. (2018). *Zastosowanie aplikacji geoankiety i geodyskusji w partycypacyjnym planowaniu przestrzennym – dobre praktyki*. Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 32. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe. Pobrano z: <http://cbm.amu.edu.pl/zeszyt-32-zastosowanie-aplikacji-geoankiety-i-geodyskusji-w-partycypacyjnym-planowaniu-przestrzennym-dobre-praktyki/> (dostęp: 2.06.2022).
- Janus J., Markuszewska I. (2017). Land consolidation – A great need to improve effectiveness. A case study from Poland. *Land Use Policy*, 65, 143–153. DOI:10.1016/j.landusepol.2017.03.028.
- Kingston R. (2011). Online public participation GIS for spatial planning. W: T. Nyerges, H. Couclelis, R. McMaster (red.). *The SAGE Handbook of GIS and Society* (s. 361–380). London: Sage Publications. DOI:10.4135/9781446201046.n19.
- Krupowicz W., Czarnecka A., Grus M. (2020). Implementing crowdsourcing initiatives in land consolidation procedures in Poland. *Land Use Policy*, 99, 105015. DOI:10.1016/j.landusepol.2020.105015.
- Krupowicz W., Sobolewska-Mikulska K. (2019). *Kształtowanie sieci dróg na obszarach wiejskich w Polsce w aspekcie zasad zrównoważonego rozwoju*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

- Kupidura A. (2013). *Dziedzictwo krajobrazowe w gospodarowaniu przestrzenią*. Seria: Prace naukowe Politechniki Warszawskiej. Geodezja, z. 53. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Kupidura A., Łuczewski M., Home R., Kupidura P. (2014). Public perceptions of rural landscapes in land consolidation procedures in Poland. *Land Use Policy*, 39, 313–319. DOI:10.1016/j.landusepol.2014.02.005.
- Kupidura A., Łuczewski M., Kupidura P. (2011). *Wartość krajobrazu. Rozwój przestrzeni obszarów wiejskich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kwiatkowski J. (2003). *Partycypacja społeczna i rozwój społeczny*. Warszawa: Fundacja Rozwoju i Demokracji Lokalnej.
- Maison D. (2010). *Jakościowe metody badań marketingowych. Jak zrozumieć konsumenta*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Olech A., Sobiesiak-Penszko P. (2013). *Partycypacja publiczna w Polsce. Diagnoza i rekomendacje*. Seria: Analizy i Opinie Instytutu Spraw Publicznych, 3. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Pawlewicz K., Pawlewicz A. (2010). Rola partycypacji społecznej na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 83, 71–80. https://sj.wne.sggw.pl/pdf/EIOGZ_2010_n83_s71.pdf (dostęp: 11.05.2022).
- Pijanowski J.M. (red.) (2021). *Środowiskowe i społeczne efekty scalenia gruntów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie. DOI:10.15576/978-83-66602-22-9.
- Pijanowski J.M. (red.) (2019). *Efektywność ekonomiczna scalenia gruntów w Polsce*. Kraków: Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie. https://scalenia.urk.edu.pl/zasoby/207/Efektywnosc_ekonomiczna_scalen_gruntow_w_Polsce.pdf (dostęp: 11.05.2022).
- Sieber R. (2006). Public participation and geographic information systems: A literature review and framework. *Annals of the American Association of Geographers*, 96 (3), 491–507. DOI:10.1111/j.1467-8306.2006.00702.x.
- Sobolewska-Mikulska K. (2009). *Metodyka rozwoju obszarów wiejskich z uwzględnieniem wybranych procedur geodezyjnych w aspekcie integracji z Unią Europejską*. Seria: Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Geodezja, z. 44. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Stańczuk-Gałwiazek M., Sobolewska-Mikulska K., Ritzema H., van Loon-Steensma J.M. (2018). Integration of water management and land consolidation in rural areas to adapt to climate change: Experiences from Poland and the Netherlands. *Land Use Policy*, 77, 498–511. DOI:10.1016/j.landusepol.2018.06.005.
- Taszakowski J., Korta G. (2019). Uwarunkowania środowiskowe realizacji procesu scalenia gruntów. Ocena wpływu scalenia gruntów na środowisko. *Przegląd Geodezyjny*, 4, 22–24. DOI:10.15199/50.2019.4.3.
- Taszakowski J., Korta G. (2018). Vademecum scalania gruntów – czyli nie taki diabeł straszny, jak go malują. *Przegląd Geodezyjny*, 11, 13–16. DOI:10.15199/50.2018.11.2.

- Ustawa (1982). Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o scalaniu i wymianie gruntów (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1912 ze zm.).
- Veršinskas T., Vidar M., Hartvigsen M., Mitic Arsova K., van Holst F., Gorgan M. (2020). *Legal Guide on Land Consolidation: Based on Regulatory Practices in Europe*. FAO Legal Guide, 3. Rome: FAO. DOI:10.4060/ca9520en.
- Wójcik-Leń J., Sobolewska-Mikulska K., Sajnog N., Leń P. (2018). The idea of rational management of problematic agricultural areas in the course of land consolidation. *Land Use Policy*, 78, 36–45. DOI:10.1016/j.landusepol.2018.06.044.
- WPR [Wspólna Polityka Rolna] (2021). Polski projekt Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (wersja 4.0). <https://www.gov.pl/web/wprpo2020/plan-strategiczny-dla-wpr-na-lata-2023-2027-wersja-40--przyjety-przez-rade-mini-strow> (dostęp: 11.05.2022).
- Zwoliński Z. (red.) (2009). *GIS – platforma integracyjna geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

A Novel Approach for Activating Rural Inhabitants in Land Consolidation Process: Experiences from Focus Group Interviews and Crowdsourcing

Abstract: One of the most important processes related to the transformation of the spatial structure of rural areas is land consolidation and parcel exchange, carried out under the Rural Development Programme. At present, when undertaking land consolidation, it is important to foresee activities to promote creative attitudes among rural inhabitants and engage them in conceptual work on the development of the entire area. In this paper, new methods are proposed for engaging in dialogue with land consolidation participants at early stages of consolidation works by using qualitative social research techniques (Focus Group Interviews). The possibilities are presented for exchanging information on the consolidation area between residents and land surveyors, the consolidation planners, using the Land Consolidation Crowdsourcing Application (LC-CApp), an app for mobile devices based on the idea of crowdsourcing. The article presents the results of research carried out as part of the project entitled “Activation of the local community in rural development projects”.

Keywords: land consolidation, rural areas development, local community activation, focus group, crowdsourcing.

Julia Wojciechowska-Solis, Magdalena Śmiglak-Krajewska,
Sławomir Kalinowski

Atrakcyjność i preferowanie wybranych form turystyki na obszarach wiejskich Polski Wschodniej – w badaniu opinii i wyborów turystów

Streszczenie: Turystyka wiejska może stanowić jedną z form turystyki alternatywnej, a wypoczynek „bliżej natury” przysporzyć najwięcej korzyści miejscowej ludności i przedsiębiorcom turystycznym. Celem niniejszego artykułu była ocena atrakcyjności wybranych elementów turystyki na obszarach wiejskich Polski Wschodniej. W realizacji postawionego celu posłużono się wynikami badań ankietowych przeprowadzonych od czerwca do września 2020 r. wśród 570 respondentów. Ze względu na ograniczenia epidemiologiczne obowiązujące w okresie realizacji badania ankietowa była przeprowadzona za pomocą narzędzi teleinformatycznych, część kwestionariuszy została zaś uzyskana metodą wywiadu bezpośredniego. Najczęściej wybieraną przez respondentów formą uprawianej turystyki na terenach wiejskich okazała się agroturystyka oraz turystyka emocji polegająca na odwiedzaniu wiosek tematycznych, natomiast najrzadziej turystyka kulinarna. Ankietowani najbardziej cenili możliwość kontaktu ze zwierzętami, bliski kontakt z przyrodą, ciszę i spokój, aktywny wypoczynek oraz poznanie kultury lokalnej. Wśród elementów atrakcyjności turystycznej badanego obszaru respondenci najwyżej ocenili walory przyrodnicze, bazę gastronomiczną Polski Wschodniej, a także walory kulturowe.

Słowa kluczowe: turystyka wiejska, agroturystyka, turystyka transgraniczna, turystyka uzdrowskowa, turystyka emocji, atrakcyjność turystyczna, preferencje.

Dr Julia Wojciechowska-Solis, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Wydział Agrobiotechnologii, Zakład Agroturystyki i Rozwoju Obszarów Wiejskich, ul. Akademicka 13, 20-950 Lublin, e-mail: julia.wojciechowska@up.lublin.pl, ORCID: 0000-0002-4634-0241; **dr inż. Magdalena Śmiglak-Krajewska**, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ekonomiczny, Katedra Finansów i Rachunkowości, ul. Wojska Polskiego 28, 60-637 Poznań, e-mail: smiglak@up.poznan.pl, ORCID: 0000-0001-9984-6599; **dr hab. Sławomir Kalinowski**, **prof. IRWiR PAN**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Ekonomii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: skalinowski@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-8068-4312.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Turystyka jest jedną z najszybciej rozwijających się gałęzi gospodarki na świecie w ostatnich latach (Saha i in. 2021; Uğur, Akbıyık 2020; Park, Jeong 2019). Jest ona również źródłem bogactwa, sprzyja wzrostowi miejsc pracy w regionie i rozwojowi drobnej przedsiębiorczości. Dzięki turystyce następuje transfer dochodów z terenów bogatszych do biedniejszych.

Badania wskazują, że współcześni turyści są coraz bardziej świadomą grupą usługobiorców (Valeri, Baggio 2022; Gralak, Kacprzak 2021; Wojciechowska-Solis, Śmiglak-Krajewska, Kalinowski 2021; Arintoko i in. 2020; Niezgoda 2017). Szukają oni wyjątkowych doświadczeń, które angażują ich emocjonalnie, łączą z odwiedzanymi miejscami i interesującymi ludźmi. Wakacje są tym, co kupują, doświadczenie zaś tym, co pamiętają. Turyści szukają „doświadczenia” – uczucia lub osobistego osiągnięcia, jakie daje angażowanie się w niezapomniane i inspirujące zajęcia, które poruszają ich emocjonalnie i łączą z wyjątkowymi miejscami, ludźmi oraz doświadczeniami (Stasiak 2019). Na produkt turystyczny składa się kilka usług, obejmujących m.in. zakwaterowanie, wyżywienie, transport i atrakcje turystyczne. Dzięki usługom tym turyści przeżywają różnorodne doświadczenia, które przekształcają się we wspomnienia. Im bardziej intensywne i długotrwałe są wspomnienia, tym wyższa jest ich wartość ekonomiczna (Sieczko 2018). Wysoką jakość obsługi klienta można zagwarantować tylko wtedy, gdy wszystkie wspomniane składowe usługi turystycznej współlistnieją w tym produkcie. Głównym zadaniem usługodawców turystycznych jest angażowanie swoich klientów we wspólne tworzenie (współkreowanie) ich wrażeń i doświadczenia turystycznego. Oznacza to zaproponowanie takich form aktywności, w których turyści uczestniczą, zamiast być biernym obserwatorem (Stasiak 2015).

Społeczne środowisko wiejskie od lat jest miejscem edukacji w zakresie rolnictwa, kultury ludowej i ekologii. Wieś ma duży potencjał zasobów kulturowych, które powinny być zarządzane i promowane w taki sposób, aby zachęcić turystów do odkrywania tego, co nieznanne i niedoceniane. Turystyka wiejska daje szansę na porównanie kultury miejsca zamieszkania turysty z kulturą wsi. Z jednej strony pokazuje ona różnorodność tych kultur, a z drugiej uczy tolerancji i dialogu między poszczególnymi kulturami. We współczesnym konsumencie zainteresowanie budzą m.in. lokalnie produkowana żywność, sposób jej wytwarzania i otaczające ją elementy szeroko pojętej kultury.

Z potrzebą wyjazdu na wieś wiąże się również wymiar estetyczny (wizualny) doświadczenia agroturystycznego. Krajobraz wiejski tworzą elementy przestrzeni ukształtowane przez przyrodę oraz wkomponowane w nią zabudowania. Cechuje go niewielka ingerencja człowieka oraz otwarta przestrzeń wraz z mozaiką pól

Edukacja	Estetyka	Eskapizm	Rozrywka
<ul style="list-style-type: none"> • tradycyjny wypiek chleba; • pieczenie ciast i ciasteczek – na święta lub rytuały; • przetwórstwo mięsne – produkcja wędlin, salcesonów, kiełbasy czarnej, galaretek, wędlin; • wędzenie i przetwórstwo ryb słodkowodnych i morskich; • przetwórstwo owocowo-warzywne, tj. kiszona kapusta, kiszone ogórki, suszenie owoców; • wyrabianie soków, konfitur, marmolad, dżemów i powideł; • suszenie ziół i grzybów; • produkcja napojów niskoalkoholowych z buraka lub chleba, brzozy, klonu, mięty lub czarnego bzu; • przygotowanie napojów kwiatowych, a także domowych naparów i kawy ziołowej; • przygotowywanie napojów alkoholowych – nalewek owocowych i ziołowych, miodów pitnych, piw jasnych i ciemnych; • przyrządzanie potraw regionalnych; • warsztaty (ceramiczne, rzemiosła i inne); • warsztaty, np. rzemiosła ludowego lub kulturowe 	<ul style="list-style-type: none"> • atrakcyjna sceneria; • infrastruktura lokalna; • architektura krajobrazu; • mała architektura; • otoczenie gospodarstwa; • projekt i wyposażenie wnętrza; • projekt ogrodu; • projekt przestrzeni wspólnej (krzesła, hamak, piec opalany drewnem lub dekoracje związane z gospodarstwem); • wykorzystanie lokalnych materiałów budowlanych; • rozwiązania ekologiczne 	<ul style="list-style-type: none"> • cisza i spokój; • relaks; • sklepy; • restauracje; • zakwaterowanie; • muzea na wsi; • architektura wiejska, krajobraz; • spacer; • szlaki rowerowe; • loty balonem; • udział w rekonstrukcjach (np. wydarzeń historycznych, które odbywały się w miejscu pobytu); • poznanie miejscowej gwary, kultury poprzez aktywny udział w lokalnych wydarzeniach 	<ul style="list-style-type: none"> • festyny lokalne; • koncerty lub wydarzenia specjalne; • festiwale lub targi; • minizoo; • gry i zabawy; • jazda konna; • oglądanie i fotografowanie dzikiej przyrody; • wędkowanie; • przejazdka wozem/saniami; • biegi narciarskie; • pojazdy terenowe

Rysunek 1. Sposoby intensyfikacji wrażeń i emocji turystów na obszarach wiejskich
Figure 1. Ways of intensifying impressions and emotions of tourists in rural areas

Źródło: opracowanie własne na podstawie Gralak, Kacprzak 2021; Wiśniewska, Szymańska 2020.
 Source: own study based on Gralak, Kacprzak 2021; Wiśniewska, Szymańska 2020.

uprawnych, łąk i sadów (zwłaszcza tych starych i tradycyjnych), ograniczona często przez ścianę lasu (Gralak, Kacprzak 2021). Towarzyszący obszarom wiejskim krajobraz rolniczy jest związany ze sferą produkcyjną rolnictwa oraz wsią i zajmuje ok. 60% powierzchni Polski. Struktura krajobrazu wiejskiego decyduje o jego cechach estetycznych i przydatności dla poszczególnych form turystyki (Kulczyk 2013).

Produkt turystyki wiejskiej, ujmowany holistycznie jako całość doświadczeń od momentu planowania ich przedsięwzięcia, aż do powrotu do domu, można wzbogacać na wiele sposobów. Najważniejsze formy intensyfikacji wrażeń i emocji turystów przedstawiono na rysunku 1.

Z turystyką wiejską wiąże się zjawisko eskapizmu (*escapism*), które oznacza psychologiczną ucieczkę od codzienności (Rogerson, Rogerson 2022; Rosalina, Dupre, Wang 2021). Jedną z jego form jest turystyka przygodowa. Od lat ucieczka od codzienności w poszukiwaniu nowych doświadczeń stanowi ważny element motywacji turystycznej. Potwierdzają to badania prowadzone w Polsce (zob. m.in. Zawadka 2014). Doświadczenia eskapistyczne wymagają od turysty aktywnego uczestnictwa w lokalnych wydarzeniach (fizycznego lub wirtualnego).

Zainteresowanie agroturystyką wzrosło w trakcie pandemii COVID-19 ze względu na możliwość podróżowania z równoczesnym zachowaniem dystansu społecznego, minimalizując tym samym ryzyko zakażenia. Ludzie coraz częściej zaczęli zmieniać kierunek podróży z wybieranych masowo popularnych destynacji na obszary wiejskie, z dala od zgiełku, a także szybkiego tempa życia.

Celem badania zaprezentowanego w niniejszym artykule była ocena atrakcyjności wybranych elementów turystyki na obszarach wiejskich Polski Wschodniej (w województwach podlaskim, lubelskim oraz podkarpackim). Te celowo wybrane do badań województwa znajdują się na obszarze przygranicznym. Pomocne w osiągnięciu postawionego celu było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- PB1: Z jaką częstotliwością badani respondenci wyjeżdżają w celach turystycznych na tereny wiejskie województw należących do obszarów Polski Wschodniej?
- PB2: Jakie formy turystyki na obszarach wiejskich są preferowane wśród badanych respondentów?
- PB3: Jakie formy zakwaterowania są preferowane wśród badanych respondentów?
- PB4: Jakie są powody wyboru odpoczynku na terenach wiejskich?
- PB5: Czy turyści korzystają ze szlaków turystycznych i jakie są to szlaki?
- PB6: Jak respondenci oceniają atrakcyjność turystyczną terenów wiejskich, na których przebywali podczas swojego pobytu?

2. Wybrane formy turystyki na terenach wiejskich

Na obszarach położonych peryferyjnie o niekorzystnej strukturze gospodarczej oraz niskim poziomie infrastruktury technicznej dużą rolę w aktywizowaniu społeczności lokalnych może odegrać turystyka wiejska (Goryńska-Goldmann, Wojcieszak 2017). Jak wskazują Barbara Roszkowska-Mądra i Michał Roman (2015), działalność turystyczna na obszarach wiejskich może być rozwijana tylko wtedy, gdy dany obszar charakteryzuje się dużą atrakcyjnością pod względem środowiskowym. Należy podkreślić, że wiele form i rodzajów turystyki wzajemnie się na siebie nakłada lub w znacznej części uzupełnia (Gaworecki 2007). W turystyce za jeden z najważniejszych motywów wyboru miejsca wypoczynku uznawane są walory przyrodnicze, które wpływają na koncentrację elementów infrastruktury turystycznej na obszarach najbardziej atrakcyjnych pod względem przyrodniczym (Bednarek-Szczepańska, Bański 2014).

Wśród wielu form turystyki można wymienić: turystykę uzdrowiskową, turystykę kulturową na obszarach przygranicznych, agroturystykę, turystykę kulinarną i turystykę emocji (rysunek 2).

Rysunek 2. Formy turystyki wiejskiej objęte badaniem

Figure 2. Forms of rural tourism included in the survey

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

2.1. Agroturystyka

Integralną częścią turystyki na terenach rolniczych, która wyewoluowała z turystyki wiejskiej, jest agroturystyka (Wojciechowska 2010). Ma ona duże znaczenie w środowisku wiejskim, gdyż tworzy miejsca pracy, promuje lokalne produkty, przyczynia się do zróżnicowania dochodów w gospodarstwie oraz jednoczy społeczeństwo (Haven-Tang, Jones 2012). Agroturystyka zajmuje coraz ważniejsze miejsce w rozwoju obszarów wiejskich (Mahmoodi, Roman, Prus 2022; Xie i in. 2022; Działułych i in. 2021; Wojciechowska-Solis, Śmiglak-Krajewska, Kalinowski 2021; Kuźnicka, Zdrojkowska, Balcerak 2016). Agroturystyka to część turystyki wiejskiej dotycząca wypoczynku (w tym aktywnego) osób w czynnym gospodarstwie rolnym, które oferuje różnego rodzaju usługi rekreacyjno-turystyczne na swoim obszarze i poza nim, w sezonie turystycznym lub w ciągu całego roku kalendarzowego (Roman 2018). Prowadzenie usług turystycznych na wsi umożliwia rozwój polskiej gospodarki przez zmianę struktury rolnictwa i zatrudnienia na obszarach wiejskich (Wiatrak 1996). Turystyka wiejska jest jedną z form aktywizacji środowiska lokalnego i elementem rozwoju obszarów wiejskich (Kalinowski 2004).

Wysoka jakość środowiska przyrodniczego, lecznictwo uzdrowiskowe i produkcje ekologiczne w gospodarstwach rolnych są szansą na rozwój agroturystyki. Ta forma turystyki jest bardzo ważna dla wsi regionu Polski Wschodniej, gdyż przyczynia się do wzrostu dochodowości gospodarstw rolnych świadczących usługi turystyczne oraz rozwoju miejscowej infrastruktury, prowadzi też do aktywizacji lokalnego rynku pracy (Domański, Kwiatkowski 2016). Obok kwater agroturystycznych powstają zakłady usługowe, restauracje i sklepy. Ludzie młodzi mogą znaleźć zatrudnienie w rodzinnych wsiach, nie muszą migrować do miast. W miarę rozwoju turystyki rolnictwo włącza się do obsługi ruchu turystycznego, następuje większy zbyty płodów rolnych. Rolnicy mają większe dochody oraz motywację do rozbudowy i modernizacji własnych domów i ogrodów. Dzięki agroturystyce rozwija się także cała gmina, do budżetów lokalnych wpływają większe dochody podatkowe (Gralak, Kacprzak 2021). Gminy mają więcej środków finansowych na rozwój poziomu kulturalnego wsi, ochronę środowiska, budowę infrastruktury. Natomiast turyści, decydując się na turystykę na obszarach wiejskich, poszukują możliwości wypoczynku z dala od obszarów zurbanizowanych, kontaktu ze zdrowym środowiskiem wolnym od spalin i korków ulicznych, kontaktu z życiem wiejskim, poznania kultury wsi, pracy rolników, korzystania ze zdrowej żywności, z ciszy i spokoju (Sikora 1999).

2.2. Turystyka uzdrowiskowa

Trend związany z dbaniem o własne zdrowie i dobre samopoczucie stał się kierunkiem ogólnoswiatowym i idealnie wpisał się w branżę turystyczną, propagując łączenie leczenia z wypoczynkiem. Z roku na rok coraz większa liczba turystów wybiera wyjazdy, które z jednej strony zapewniają wypoczynek, a z drugiej wpływają na poprawę zdrowia czy urody. Postrzeganie turystyki w aspekcie zdrowia rodziny to zwrócenie szczególnej uwagi na jej rolę i znaczenie w ograniczaniu negatywnych wpływów współczesnego stylu życia. Wiele aspektów życia codziennego, stres, ciągłe napięcie itp. działają niekorzystnie na stan zdrowia człowieka (Kwiatkowski, Harasim, Hawlena 2018; Mruk-Tomczak 2014).

Jak wskazuje Krystyna Krzyżanowska (2016), turystyka uzdrowiskowa staje się w szybkim tempie wyspecjalizowaną, odrębną formą turystyki zdrowotnej. Jej specyfika polega przede wszystkim na celu i motywie wyjazdu do miejscowości uzdrowiskowej. Do najważniejszych powodów wyjazdów zalicza się tu m.in. poprawę zdrowia, odzyskanie sił witalnych, polepszenie samopoczucia, czyli ogólnie regenerację całego organizmu.

Obszar Polski ma bogate walory naturalne z dominacją właściwości leczniczych, szczególnie mikroklimatem, także ze źródłami wód mineralnych, zatem można go zaliczyć do jednego z atrakcyjniejszych w Europie. W ostatnich latach Polska staje się coraz bardziej konkurencyjna na tle europejskich miejscowości uzdrowiskowych (Makala 2016). W Polsce znajduje się 45 miejscowości, które mają status uzdrowiska. Uzdrowiska występują we wszystkich strefach krajobrazowych Polski, jednak zdecydowana większość usytuowana jest w południowej części kraju. W obrębie województwa podlaskiego położone są dwa uzdrowiska, tj. Sanatorium Uzdrowiskowe Augustów oraz Sanatorium Supraśl. Na obszarze województwa lubelskiego również znajdują się dwie miejscowości uzdrowiskowe, tj. Nałęczów oraz Krasnobród. Zakład Lecznicy „Uzdrowisko Nałęczów” jest jedynym w Polsce jednoprofilowym uzdrowiskiem kardiologicznym (Tucki, Hadzik 2014). Natomiast na terenie województwa podkarpackiego znajduje się aż pięć uzdrowisk: Horyniec-Zdrój, Iwonicz-Zdrój, Polańczyk, Rymanów-Zdrój oraz Latoszyn.

W Polsce przeważają uzdrowiska, w których zabiegi z użyciem wody i/lub borowiny należą do podstawowych w działalności leczniczej. Zaledwie trzy uzdrowiska: Augustów, Krasnobród i Supraśl to uzdrowiska klimatyczno-borowinowe. Natomiast Nałęczów jako jedyne uzdrowisko statutowe w Polsce ma charakter zdrojowiska klimatycznego (Krupa 2010).

Wraz z procesem starzenia się społeczeństwa, ale też wzrostu zamożności, ta forma turystyki będzie przybierała na znaczeniu (Królak 2021).

2.3. Turystyka kulturowa na obszarach przygranicznych

Przestrzeń turystyczna obszarów przygranicznych od lat stanowi przedmiot zainteresowania badaczy z całego świata. Liczne publikacje wskazują na specyfikę i ogromną różnorodność tego typu regionów, w których turystyka stanowi jeden z dominujących czynników warunkujących ich rozwój społeczny, gospodarczy i turystyczny (Weidenfeld 2013; Więckowski 2010; Teague, Henderson 2006; Timothy 2006; Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002). Migracje turystyczne do obszarów sąsiadujących z granicami (przestrzenie przygraniczne), jak również wszelki ruch przekraczający te granice (przestrzeń transgraniczna), mogą wynikać nie tylko z różnych motywacji, lecz także być wyraźnie zróżnicowane przestrzennie. Coraz częściej jednak ważnym motywem ruchu przygranicznego staje się wspólnota dziejów, kultury i dziedzictwa, przyczyniając się do popularyzacji i rozwoju turystyki kulturowej, rozrywkowej i wydarzeń w jej szerokim multidyscyplinarnym ujęciu.

Przy omawianiu relacji między charakterem pogranicza i stopniem formalizacji granicy a rozwojem turystyki kluczowym pojęciem wymagającym na wstępie uściślenia jest turystyka transgraniczna. Termin ten dość często pojawia się w publikacjach (Studzeniecki 2010; Dębicki 2006; Klimkiewicz 2001), jednak jego znaczenie rzadko bywa przedmiotem głębszego zastanowienia. Często określa się nim wszystkie działania w dziedzinie turystyki wiążące się ze współpracą transgraniczną. Takie ujęcie wydaje się jednak zbyt szerokie, nie wyjaśnia bowiem miejsca turystyki transgranicznej w turystyce międzynarodowej i relacji z ruchem przyjazdowym i wyjazdowym. Próbę zdefiniowania turystyki transgranicznej podjął Tomasz Studzeniecki (2004), formułując jej definicję na dwa sposoby. W ujęciu terytorialnym turystykę transgraniczną określił on jako „turystykę wewnątrz regionu, który wchodzi w skład dwóch lub więcej państw położonych po obu stronach granicy państwowej”. Z kolei w ujęciu funkcjonalnym jest to – według tego badacza – „turystyka wewnątrz regionu, który wchodzi w skład dwóch lub więcej państw położonych po obu stronach granicy państwowej, której motywację stanowi produkt turystyczny tego regionu”. Jednym z najlepszych przykładów turystyki transgranicznej były organizowane „Europejskie Dni Dobrosąsiedztwa”: Zbereże (Polska) i Adamczuky (Ukraina). Wśród propozycji przygotowanych przez organizatorów tego wydarzenia znalazły się m.in. imprezy sportowe, koncerty, zawody wędkarskie i Jarmark Nadbużański w Adamczukach. Impreza propagująca turystykę odbywała się do 2019 r. (obecnie jest zawieszona). Wydaje się przy tym, że nie należy zakładać ścisłej zależności turystyki transgranicznej od transgranicznego produktu turystycznego. Jego istnienie nie jest bowiem warunkiem koniecznym dla pojawienia się turystyki transgranicznej. Równie dobrze może wystąpić proces

odwrotny – podejmowanie przez turystów przebywających na niezintegrowanym pograniczu wycieczek do sąsiedniego kraju może skłonić organizatorów turystyki do wykreowania transgranicznego produktu (Potocki 2009).

2.4. Turystyka emocji – wioski tematyczne

Wioski tematyczne stanowią obecnie coraz popularniejszą formę ożywienia gospodarczego terenów wiejskich (Sala 2016). Wioski tego rodzaju istniały na terenie Polski już w X w. jako wsie służebne. Specjalizowały się one w hodowlach, uprawach i rzemiośle. Do dzisiaj ich nazwy związane są z tradycją działalności ich mieszkańców, np.: Piekary – piekarze, Świniary – hodowla świń, Koniaków – hodowla koni czy Zduny – budowa pieców. Po długiej przerwie dopiero w latach 60. XX w. we Francji zaczęto wykorzystywać zasoby wsi do zarabiania na usługach związanych z turystyką i rozrywką. Ruch ten szybko rozwinął się prawie w całej Europie, a wraz z nim powstały wioski tematyczne (Idziak 2008).

Obecnie wioski tematyczne to rozwiązanie, które ułatwić może powrót na rynek pracy mieszkańcom wsi, szczególnie tym dotkniętym bezrobociem. Może być świetnym sposobem na promocję regionu i miejscowych tradycji. Wioski te stają się ważnym elementem *rural smart development* (Kalinowski, Komorowski, Rosa 2022). W konkursach realizowanych w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN wiele zgłoszeń dotyczyło właśnie wiosek tematycznych, w tym m.in. Górniczej Wioski z Piły.

Wioska tematyczna to inaczej wieś z „przewodnym motywem”, która zapewnia alternatywne dochody swoim mieszkańcom. Ma za zadanie podkreślać swój indywidualizm oraz ukazać własną tożsamość, jak również poprawić jakość życia mieszkańców, tworząc warunki do współpracy podmiotów w środowisku lokalnym (Wacięga 2011).

Ponadto wioska tematyczna to rodzaj specjalizacji wsi, oparta jest często na istniejącej hodowli świń, bydła opasowego, uprawy warzyw czy owoców. Są w Polsce wsie, w których większość mieszkańców zajmuje się rzemiosłem bądź uprawą roli. Każda wioska ma swoją przeszłość historyczną. Daje to możliwość stworzenia wioski tematycznej z wykorzystaniem tego, z czego wioska była lub jest już znana. Dotyczyć to może tradycyjnych hodowli i upraw (wioska: owiec, mleka, sera, kapusty, ogórków) oraz rzemiosła (wioska: pieczenia chleba, kowalska, szklarska, ceramiczna, wikliniarska, stolarska, zielarska), ale też wydarzeń historycznych (wioska: średniowieczna, szachowa, muzyczna, wędkarska). Jak pokazują badania Anny Kłoczko-Gajewskiej, Ruty Śpiewak i Patrycjusza Zarebskiego (2015), ok. 20% wsi tematycznych w Polsce buduje swoją ofertę na podstawie produktów żywnościowych, co wpisuje się w szeroki nurt turystyki kulinarnej.

Podczas tworzenia wiosek wykorzystuje się materialne i niematerialne zasoby dziedzictwa kulturowego, które wcześniej nie były w żaden sposób eksploatowane gospodarczo. Najbardziej istotne jest to, że wioski tematyczne powstają według pomysłu wypracowanego wspólnie przez mieszkańców. Jest to bardzo istotne, ponieważ mieszkańcy utożsamiają się z pomysłem i działaniami na rzecz wioski-wspólnoty.

Funkcjonujące w województwie lubelskim wioski tematyczne oparte są na lokalnej historii (Wioska Gotów, Wioska Tatarska), tradycji rzemieślniczej (Wioska Garncarstwa, Wioska Kowalstwa) oraz dominujących produktach rolnych (Wioska Rumianku, Wioska Mleka), które zostały stworzone jako inicjatywy oddolne przez lokalnych liderów będących miłośnikami swojej miejscowości i jednocześnie pasjonatami danej dziedziny. Dzięki temu wykreowane przez nich produkty turystyczne są wysokiej jakości, cechują się oryginalnością oraz niepowtarzalnością. Ukazują zaangażowanie miejscowej ludności w promocję swojej niewielkiej ojczyzny, jaką jest dana wieś. Swoje pasje, wiedzę i doświadczenie pragną przekazać turystom. Mieszkańcy tych miejscowości oparli swoje idee stworzenia wioski na walorach przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych. W ofercie prezentowanych atrakcji dominują warsztaty, szlaki i ścieżki edukacyjne oraz zabawy i animacje, konkursy, zawody, gry terenowe oraz pokazy (Mazurek-Kusiak 2020).

Podlaskie wioski tematyczne również bazują na lokalnym dziedzictwie kulturowym, historycznym oraz na lokalnych tradycjach. Każda wioska ma swój temat przewodni, wokół którego tworzona jest oferta edukacyjno-turystyczna. W Nowoberezowie, wsi pod Kopułami, oferowane są warsztaty z samodzielnego wyrobu świeczek woskowych oraz zajęcia z tworzenia ikonki (nawiązują do lokalnych tradycji związanych z wiarą prawosławną). Lipiny – Wieś Bulwy oferuje warsztaty kulinarne i artystyczne związane z ziemniakiem. Dubiny – Wioska Małego Osoczniaka odwołuje się do dawnych białowieskich zawodów. Natomiast w Borysówce – Wsi Drewnianej – można zgłębić tajniki regionalnej kuchni (Region Puszczy Białowieskiej LOT 2022).

Funkcjonujące wioski tematyczne na Podkarpaciu nawiązują zaś do lokalnych tradycji oraz prezentują kulturę regionu. Kresowa Osada to tematyczna wioska odwołująca się do zwyczajów i historii dawnych Kresów Rzeczypospolitej. W Rudzie znajduje się wioska „Chleb z Przygodą”, w Górze „Rybia Góra”, w Obrubnikach „Kraina Słowian”, w Czarnej Wsi Kościelnej „Wieś Ducha Puszczy” oraz w Krypnie „Przysiółek Pacowa Chata”. W Kuńkowcach pod Przemyślem znajduje się z kolei Wioska Fantasy, w której zbudowano replikę średniowiecznej osady obronnej, otoczonej z jednej strony palisadą i dwiema bramami, wieżami i fosą zwodzonoą (Płazińska, Wójtowicz 2018).

2.5. Turystyka kulinarna

Wiele regionów turystycznych postrzega obecnie zasoby kulinarne, kuchnię regionalną czy narodową jako niszę rynkową. Na obszarach wiejskich opiera się ona na tradycyjnych formach pozyskiwania płodów rolnych, przetwarzania żywności i przygotowywania potraw, podczas gdy atrakcyjność miast pod tym względem może wynikać ze zróżnicowania ich oferty gastronomicznej, związanej albo z tradycjami kulinarnymi regionu, albo z kosmopolitycznym charakterem metropolii (Kowalczyk 2016). Piotr Dominik uważa, że „turystyka kulinarna to nie tylko nowe doświadczenie, nowe smaki, poznawanie kultur i tradycji. To przede wszystkim łączenie kultury, przyrody, sposobu życia, rękodzieła i lokalnych przysmaków wytwarzanych według tradycyjnych receptur w sieć innowacyjnych ofert zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju” (Dominik 2014, s. 23). Magdalena Woźniczko i Dominik Orłowski definiują zaś turystykę kulinarną jako „podróżowanie pod kątem smakowania potraw i produktów żywnościowych danego regionu, które może być połączone ze zwiedzaniem, poznawaniem kultury i przyrody w miejscu destynacji turystycznej” (Woźniczko, Orłowski 2014, s. 19). Do głównych czynników wpływających na atrakcyjność kulinarną kraju, regionu lub miejscowości należą więc przede wszystkim: odmienność danej kuchni względem innych, jej zróżnicowanie, jak również trzymanie się tradycyjnych receptur (Kowalczyk 2005).

Polskie regiony szyczą się swoimi tradycjami kulinarnymi i charakterystyczną kuchnią, które wyrosły na gruncie specyficznych warunków geograficznych, zwyczajów, lokalnej historii, wpływu sąsiednich kultur. Lokalne przysmaki powstałe z pieczołowicie strzeżonych receptur, obrzędy pamiętające odległe epoki, tradycyjne sposoby produkcji żywności i przedmioty do jej wytwarzania – wszystko to składa się na skarbiec narodowej kultury kulinarnej, a zarazem wzbogaca atrakcyjność turystyczną kraju. Przecinające kraj szlaki kulinarne powstały z potrzeby podkreślenia odrębności lokalnych kuchni, niezwykłych tradycji, specyfiki wytwarzania żywności. Nie bez znaczenia są autentyczne techniki produkcji, a pozostałości dawnych warsztatów czy urządzeń, takich jak młyny, suszarnie, tłocznie i wędzarnie, pobudzają wyobraźnię i inspirują do odtwarzania klimatów dawnej kuchni (Kowalczyk 2005). Poznajemy te klimaty głównie w placówkach muzealnych, skansenach, izbach regionalnych. Coraz częściej jednak są one przywracane w dbających o zachowanie tradycji gospodarstwach wiejskich, które przyciągają turystów ceniących sobie wartościowe jedzenie naszych babć i prababć. Ten trend przyczynił się do powstania szlaków kulinarnych, których obecnie mamy w Polsce 24 (Teraz Polska 2022).

Z inicjatywy Polskiej Organizacji Turystycznej (POT) w 2014 r. powstało konsorcjum produktowe w obszarze rozwoju i promocji kuchni polskiej. Jest ono dobrowolnym i nieformalnym zrzeszeniem podmiotów zajmujących się promocją

tradycji kulinarnych oraz produktów regionalnych. Konsorcjum działa samodzielnie przy wsparciu POT. Jego cele to (Krzyżanowska, Wawrzyniak 2021):

- działanie na rzecz efektywniejszego wykorzystania potencjału w regionie z uwzględnieniem walorów środowiska przyrodniczego, dziedzictwa kulturowego i kulinarnego;
- zbudowanie – w skali ponadregionalnej i krajowej – markowych kulinarnych produktów turystycznych opartych na kuchni regionalnej i produktach tradycyjnych;
- promocja i zdobywanie nowych rynków zbytu dla kulinarnych produktów turystycznych opartych na kuchni regionalnej i produktach tradycyjnych w kraju i poza jego granicami;
- wzrost udziału produktów innowacyjnych w polskiej ofercie turystycznej;
- wzrost zainteresowania produktami tradycyjnymi i zwiększenie popytu na te produkty.

W terminie wrześniowym Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie corocznie organizuje festiwal produktów tradycyjnych i regionalnych „Na kulinarnym szlaku wschodniej Polski”, którego celem jest prezentacja bogactwa kulinarnego, rękodzielniczego oraz innych form aktywności kulturalnej promujących tradycje województw: lubelskiego, podkarpackiego oraz podlaskiego. Jednym z celów tego wydarzenia jest identyfikacja produktów i potraw wywodzących się z kuchni lubelskiej, podlaskiej i podkarpackiej, które mogą służyć do wykreowania produktu turystycznego i marki regionu (Urząd Marszałkowski w Lublinie 2021).

Szlak Kulinarny Podkarpackie Smaki – to jedna z najdłuższych kulinarnych tras w Polsce, na której znajduje się 50 obiektów gastronomicznych – w tym 41 restauracji, trzy winnice, trzy cukiernie i trzy gospodarstwa agroturystyczne oferujące proziaki, hreczanyki, fuczki, klepak czy zalewajkę. Trasa szlaku składa się z trzech odcinków: bieszczadzkiego, beskidzko-pogórzańskiego i północnego.

Z kolei „Zasmakuj w Tradycji – Lubelski Szlak Kulinarny” jest dopiero w przygotowaniu. Do współpracy przy jego powstaniu zaproszono podmioty, które prowadzą działalność związaną z wytwarzaniem oraz wprowadzaniem na rynek wysokiej jakości produktów żywnościowych charakterystycznych dla regionu lubelskiego. W ramach powyższego projektu współpracy na obszarze Lokalnej Grupy Działania (LGD) „Kraina wokół Lublina”, LGD „Zapiecek”, LGD „Krasnystaw Plus”, LGD „Ziemi Biłgorajskiej” oraz LGD „Ziemi Kraśnickiej” powstanie szlak kulinarny, który tworzyć będą podmioty oferujące turystom oraz mieszkańcom wysokiej jakości produkty żywnościowe charakterystyczne dla Lubelszczyzny.

Podlaski Szlak Kulinarny został zaś zarejestrowany w 2017 r. Składa się on z dziewięciu szlaków regionalnych (białostockiej, białowieskiej, biebrzańskiej,

korycińskiej, litewskiej, nadbużańskiej, suwalskiej, szlacheckiej i tatarskiej), w których można skosztować tego, z czego słynie region podlaski.

Inspiracją dla podróży kulinarnych są niejednokrotnie programy telewizyjne, treści zamieszczone na YouTube i platformach streamingowych, gdzie przedstawiane są interesujące miejsca wraz z ich tradycją kulinarną, a także restauracje, które przygotowały ofertę związaną z daną miejscowością, jej zwyczajami czy też tradycjami ludowymi. Motywacją do odwiedzenia takich miejsc niejednokrotnie jest ich rekomendacja przez celebrytę realizującego dany program.

3. Metody badań i materiał badawczy

Niniejsze badanie zostało przeprowadzone w okresie od czerwca do września 2020 r. z pewnymi ograniczeniami związanymi z pandemią COVID-19. Ograniczenia te dotyczyły dostępności do próby badawczej oraz narzędzi wykorzystywanych podczas badania. Próbę badawczą stanowiło 570 osób. Udział w badaniu był dobrowolny i w pełni anonimowy. Wykorzystano metody CAWI (Computer Assisted Web Interview; wspomagany komputerowo wywiad przy pomocy strony www), CATI (Computer Assisted Telephone Interview; wywiad oparty na połączeniach telefonicznych) oraz PAPI (Paper and Pencil Interview; bezpośredni indywidualny wywiad kwestionariuszowy). Dobór próby do badań był celowy. W badaniu wzięły udział osoby, które zadeklarowały swój pobyt w ośrodkach turystycznych na terenie województw Polski Wschodniej (w województwach podlaskim, lubelskim oraz podkarpackim) w okresie pandemii COVID-19. Ten celowo wybrany makroregion jest obszarem przygranicznym. Województwa wybrane do badań są zaś terenami o dużym potencjale turystycznym (Tracz, Bajgier-Kowalska, Uliszak 2018; Zakrzewski, Nowacki, Kopczeński 2018; Zielińska-Szczepkowska, Sawulska-Kamińska 2018). Obszary te mają dobrze zachowane środowisko naturalne, wiele zabytków, pomników przyrody, a na ich terenie położone są liczne parki narodowe, jeziora oraz kompleksy leśne o bogatej faunie. Liczba gospodarstw agroturystycznych w tym rejonie jest jedną z wyższych w Polsce – sumarycznie z trzech województw objętych badaniem wynosi ona prawie 30% ogółu (BDL GUS 2021).

Kwestionariusz ankiety zawierał 20 pytań badawczych oraz dodatkowe pytania określające cechy socjodemograficzne respondentów. Informacje, które mogłyby określić profil społeczno-demograficzny respondenta, opisywały: płeć, wykształcenie, wiek i miejsce stałego zamieszkania. W próbie badawczej uczestników turystyki na obszarach wiejskich 60,9% stanowiły kobiety, a 39,1% – mężczyźni. Większość respondentów była w wieku od 26 do 40 lat – 41,9%, podczas gdy osoby w wieku 40–60 lat stanowiły 22,1%, do 25 lat – 19,1%, a w wieku 61 lat i powyżej – 16,9%. Wśród respondentów dominowały osoby posiadające wykształcenie wyższe – 48,4%.

Średnim wykształceniem legitymowało się 38,1%, zawodowym – 12,1% ankietowanych, a podstawowym – 1,4%. Osoby z dużych miast (powyżej 100 tys. mieszkańców) stanowiły 56,1% próby badawczej, a z miast do 100 tys. – 29,5%, z kolei respondenci z małych miast (do 30 tys. mieszkańców) stanowili 14,4% badanej próby.

Do analizy i interpretacji wyników przeprowadzonych badań zostały wykorzystane statystyki opisowe (średnia arytmetyczna). Do sprawdzenia istotności różnic pomiędzy badanymi grupami respondentów (zostali oni podzieleni na grupy według płci) wykorzystano testy statystyczne programu Statistica 13.1 PL: Manna-Whitneya oraz chi-kwadrat Pearsona.

4. Wyniki badań

Przytoczone w opracowaniu wyniki badań są częścią projektu dotyczącego analizy uprawiania turystyki na obszarach wiejskich regionu Polski Wschodniej prowadzonego przez Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie i Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

Polska Wschodnia ma atrakcyjne tereny przyrodnicze, które przyciągają liczne grupy turystów. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić (tabela 1), że respondenci preferują wyjazdy odbywające się „kilka razy w roku” – 33,16% (kobiety – 35,73%, mężczyźni – 29,15%), niemal co czwarty respondent takie podróże odbywa „raz na kilka miesięcy” (kobiety – 17,86%, mężczyźni – 26,91%), a co dziesiąty nawet „raz w miesiącu” (kobiety – 9,51%, mężczyźni – 9,87%). Uzyskane częstości odpowiedzi w obu grupach respondentów nie różniły się istotnie statystycznie.

Pandemia COVID-19 otworzyła szanse dla szybszego rozwoju mikroturystyki – podróży krótkich, często weekendowych, organizowanych indywidualnie i zazwyczaj mających charakter lokalny bądź regionalny, co pozwalało zwiększyć częstotliwość podróży.

Podróżowanie do mniej zatłoczonych miejsc stało się nowym trendem (Chebli, Foued 2020). Związane z nim pragnienie przebywania z dala od tłumów, w nieznanym dotychczas miejscu może być szansą na pojawienie się nowych destynacji. Warunek ten można również interpretować jako chęć zerwania przez turystów z praktykami turystyki masowej. Współcześni turyści oczekują doświadczeń, które ściśle odpowiadają ich osobistym preferencjom, od miejsc docelowych po zakwaterowanie i rodzaje aktywności, w których będą uczestniczyć (Wojcieszak i in. 2020). Każda z zaproponowanych do oceny form turystyki w prowadzonym badaniu proponuje odrębne autentyczne doświadczenia. Wśród respondentów obu płci najwyższe noty uzyskała „agroturystyka”, następnie w grupie kobiet uznanie zyskały takie formy, jak „turystyka uzdrowiskowa” i „turystyka innowacyjna” (średnia dla

Tabela 1. Częstotliwość wyjazdów turystycznych na obszarach wiejskich**Table 1.** The frequency of tourist trips to rural areas

Częstotliwość wyjazdów	Ogółem N = 570		Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya	
	%	N	%	N	%	N	Z	p
Raz w miesiącu	9,65	33	9,51	22	9,87			
Raz na kilka miesięcy	21,40	62	17,86	60	26,91			
Kilka razy na rok	33,16	124	35,73	65	29,15			
Raz na rok	15,79	58	16,71	32	14,35	1,21	0,118	
Raz na kilka lat / lub rzadziej	17,72	63	18,15	38	17,04			
Nigdy, ale planuję	2,28	7	2,01	6	2,68			

N razem = 570; Z – wartość testu Manna-Whitneya brana pod uwagę, gdy liczebność obu grup jest większa od 20; p – poziom istotności wyliczony dla powyższej wartości testu. Wynik istotny statystycznie przy $p < 0,05$. N total = 570; Z – the value of the Mann-Whitney test considered when the size of both groups is greater than 20; p – the significance level calculated for the above test value. Result statistically significant at $p < 0,05$.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.
Source: own study based on the survey results.

obydwu form wśród kobiet badanej populacji wynosi 4,08). U mężczyzn preferencje w wyborze form turystyki są podobne, choć oceny są niższe (tabela 2). W ostatnim czasie wśród turystów zyskuje na popularności „turystyka emocji”. Stworzone produkty turystyczne przez społeczność lokalną – wioski tematyczne – cieszą się dużym zainteresowaniem wśród osób w każdym wieku. Ich tematykę cechuje dość duża różnorodność, dzięki czemu jest ona w stanie zaspokoić zapotrzebowania odwiedzających. Otrzymując wysokie oceny u respondentów, wśród zaproponowanych form najgorzej wypadła „turystyka kulinarna”. Kobiety (3,18), jednak częściej niż mężczyźni (2,84), brały udział w podróżach szlakiem kulinarnym. Różnice częstości istotne statystycznie zaobserwowano pomiędzy badanymi grupami przy ocenie „turystyki uzdrowskiej” ($p = 0,045$) oraz „agroturystyki” ($p = 0,017$).

Najczęstszym wyborem formy zakwaterowania było „aktywne gospodarstwo rolne”, którą wskazało 85,26% respondentów, nieco rzadziej „nieaktywne gospodarstwo rolne” (63,86%) i „pensjonat” (60,35%) (tabela 3). Warto zauważyć brak znaczących różnic pomiędzy wyborami kobiet i mężczyzn. Różnice istotne statystycznie widać tylko przy wyborze „domków turystycznych” jako zakwaterowania ($p = 0,008$). Zarówno kobiety, jak i mężczyźni najczęściej wybierali aktywne gospodarstwa rolne (K – 86,46%, M – 83,41%), nieaktywne gospodarstwa rolne nastawione wyłącznie na udzielanie noclegów (K – 66,57%, M – 59,64%), pensjonaty

Tabela 2. Preferowane formy uprawianej turystyki na obszarach wiejskich Polski Wschodniej

Table 2. Preferred forms of tourism practices in rural areas of Eastern Poland

Preferowana forma turystyki	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
Turystyka uzdrowiskowa	1	14	4,03	35	15,70	2,33	0,045*
	2	15	4,32	32	14,35		
	3	65	18,73	63	28,25		
	4	89	25,65	29	13,00		
	5	164	47,27	64	28,70		
	$\bar{x}$	4,08		3,25			
Ogółem			3,75				
Turystyka kulturowa na obszarach przygranicznych	1	51	14,70	45	20,18	-0,18	0,852
	2	47	13,54	50	22,42		
	3	75	21,61	58	26,00		
	4	99	28,54	35	15,70		
	5	75	21,61	35	15,70		
	$\bar{x}$	3,29		2,84			
Ogółem			3,11				
Agroturystyka	1	–	0,0	8	3,59	1,35	0,017*
	2	9	2,59	19	8,52		
	3	58	16,71	29	13,00		
	4	84	24,22	50	22,42		
	5	196	56,48	117	52,47		
	$\bar{x}$	4,35		4,12			
Ogółem			4,26				
Turystyka emocji – wioski tematyczne	1	9	2,59	10	4,48	0,26	0,782
	2	14	4,03	14	6,28		
	3	75	21,61	50	22,42		
	4	90	25,94	42	18,84		
	5	159	45,83	107	47,98		
	$\bar{x}$	4,08		4,00			
Ogółem			4,05				

Tabela 2. – cd.**Table 2.** – cont.

Preferowana forma turystyki	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
	1	56	16,14	45	20,18		
	2	56	16,14	50	22,41		
	3	84	24,21	58	26,01	0,09	0,916
Turystyka kulinarna	4	70	20,17	35	15,70		
	5	81	23,34	35	15,70		
	$\bar{x}$	3,18		2,84			
	Ogółem			3,05			

$\bar{x}$ – średnia arytmetyczna; N razem = 570. Z – wartość testu Manna-Whitneya brana pod uwagę, gdy liczebność obu grup jest większa od 20; p – poziom istotności wyliczony dla powyższej wartości testu. * Wynik istotny statystycznie przy $p < 0,05$ (1 – słabe zainteresowanie, ..., 5 – mocne zainteresowanie).

$\bar{x}$ – arithmetic mean; N total = 570. Z – the value of the Mann-Whitney test considered when the size of both groups is greater than 20; p – the significance level calculated for the above test value. * Result statistically significant at $p < 0.05$ (1 – weak interest, ..., 5 – strong interest).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own study based on the survey results.

(K – 59,37%, M – 61,88%) oraz schroniska (K – 56,77%, M – 59,64%). Pozostałe formy zakwaterowania cieszyły się mniejszym uznaniem wśród badanej grupy respondentów odwiedzających Polskę Wschodnią.

Badania pozwoliły również określić powody, dla których respondenci wybierali tereny wiejskie jako destynację turystyczną (tabela 4). Odwiedzając obszary wiejskie, badani respondenci najbardziej cenią „możliwość kontaktu ze zwierzętami” (K – 4,09, M – 3,99, $p = 0,785$), „bliski kontakt z przyrodą” (K – 3,84, M – 4,01, $p = 0,321$), „ciszę i spokój” (K – 3,86, M – 3,92, $p = 0,749$), „możliwość aktywnego wypoczynku” (K – 3,76, M – 3,91, $p = 0,239$) oraz „możliwość poznania kultury lokalnej” (K – 3,63, M – 3,49, $p = 0,117$). Pozostałe zaproponowane zmienne uzyskały wśród respondentów niższą ocenę. Ze względu na pandemię COVID-19 należy się spodziewać, że turystyka wiejska i turystyka aktywna realizowane poza obszarami zurbanizowanymi będą przeżywać w nadchodzących latach rozkwit. Czas spędzony w izolacji wpłynął na zwiększenie chęci uczestniczenia w lokalnej kulturze, delektowania się lokalną kuchnią, brania udziału w lokalnych festiwalach i świętach (np. w Maliniakach – święcie malin, dożynkach i innych). W okresie pandemii ze względu na ograniczenia w ruchu lotniczym turystyka wewnętrzna

Tabela 3. Preferowane formy zakwaterowania na obszarach wiejskich**Table 3.** Preferred forms of accommodation in rural areas

Formy zakwaterowania na terenach wiejskich		Ogółem N = 570	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test chi-kwadrat Pearsona	
		%	N	%	N	%	chi-kwadrat	p
Aktywne gospodarstwo rolne	tak	85,26	300	86,46	186	83,41	0,3	0,583
	nie	14,74	47	13,54	37	16,59		
Nieaktywne gospodarstwo rolne (nastawione wyłącznie na udzielanie noclegów)	tak	63,86	231	66,57	133	59,64	0,87	0,349
	nie	36,14	116	33,43	90	40,36		
Pensjonat	tak	60,35	206	59,37	138	61,88	0,10	0,753
	nie	39,65	141	40,63	85	38,12		
Hotel	tak	40,70	136	39,19	96	43,05	0,22	0,639
	nie	59,30	211	60,81	127	56,95		
Domki turystyczne	tak	34,21	145	41,79	50	22,42	6,76	0,008*
	nie	65,79	202	58,21	173	77,58		
Obiekty zabytkowe (np. dworek, zmodernizowany młyn, inne)	tak	39,30	131	37,75	93	41,70	0,11	0,735
	nie	60,70	216	62,25	130	58,30		
Leśniczówka	tak	24,74	75	21,61	66	29,60	1,36	0,244
	nie	75,26	272	78,39	157	70,40		
Schronisko turystyczne	tak	57,89	197	56,77	133	59,64	0,12	0,725
	nie	42,11	150	43,23	90	40,36		
Kemping	tak	36,67	108	31,12	101	45,29	3,32	0,067
	nie	63,33	239	68,88	122	54,71		

N razem = 570; p – poziom istotności. * Wynik istotny statystycznie przy $p < 0,05$.

N total = 570; p – the significance level. * Result statistically significant at $p < 0.05$.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own study based on the survey results.

na terenach wiejskich przeżyła ponowne odkrycie przez turystów. Z powodu ograniczeń w przemieszczaniu się nałożonych przez państwo była jedyną możliwością wyjazdu z zatłoczonych miast oraz dawała możliwość kontaktu z naturą. Czas pandemii uwidoczniał chęć kontaktu z naturą i przyrodą dla zdrowia i redukcji poziomu stresu, przy równoczesnym unikaniu dużych skupisk ludzkich.

Tabela 4. Powody, dla których turyści wybierają obszary wiejskie jako destynację turystyczną

Table 4. Reasons, why tourists choose rural areas as tourist destinations

Cechy wyróżniające turystykę na terenach wiejskich	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
Cisza i spokój	1	5	1,44	3	1,35	-0,31	0,749
	2	47	13,54	16	7,17		
	3	75	21,61	72	32,28		
	4	84	24,22	36	16,15		
	5	136	39,19	96	43,05		
	$\bar{x}$	3,86		3,92			
Ogółem	3,89						
Bliski kontakt z przyrodą	1	–	0,00	–	0,00	-1,02	0,321
	2	19	5,48	8	3,59		
	3	98	28,24	66	29,60		
	4	150	43,23	66	29,60		
	5	80	23,05	83	37,21		
	$\bar{x}$	3,84		4,01			
Ogółem	3,90						
Możliwość aktywnego odpoczynku (wypożyczenie rowerów, kajaków, inne)	1	–	0,0	3	1,35	-1,18	0,239
	2	42	12,10	21	9,42		
	3	84	24,20	61	27,35		
	4	136	39,19	45	20,18		
	5	85	24,51	93	41,70		
	$\bar{x}$	3,76		3,91			
Ogółem	3,82						
Rodzinna atmosfera podczas pobytu	1	28	8,07	16	7,17	0,60	0,550
	2	61	17,58	48	21,52		
	3	108	31,12	80	35,87		
	4	99	28,53	45	20,18		
	5	51	14,70	34	15,26		
	$\bar{x}$	3,24		3,15			
Ogółem	3,21						

Tabela 4. – cd.

Table 4. – cont.

Cechy wyróżniające turystykę na terenach wiejskich	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
Wysoki standard obiektów noclegowych	1	24	6,92	3	1,35	1,11	0,266
	2	42	12,10	24	10,76		
	3	150	43,23	105	47,09		
	4	103	29,68	56	25,11		
	5	28	8,07	35	15,69		
	$\bar{x}$	3,20		3,43			
Ogółem	3,29						
Wiejska sceneria przypominająca wspomnienia z dzieciństwa	1	9	2,59	11	4,93	1,44	0,149
	2	52	14,99	19	8,52		
	3	164	47,26	93	41,70		
	4	94	27,09	66	29,60		
	5	28	8,07	34	15,25		
	$\bar{x}$	3,23		3,42			
Ogółem	3,30						
Konkurencyjna oferta cenowa	1	56	16,14	21	9,42	0,57	0,559
	2	56	16,14	29	13,00		
	3	84	24,21	66	29,60		
	4	70	20,17	61	27,35		
	5	81	23,34	46	20,63		
	$\bar{x}$	3,18		3,37			
Ogółem	3,26						
Możliwość kontaktu ze zwierzętami (np. minizoo)	1	9	2,59	11	4,93	0,27	0,785
	2	14	4,03	13	5,83		
	3	75	21,61	50	22,42		
	4	89	25,65	43	19,28		
	5	160	46,12	106	47,54		
	$\bar{x}$	4,09		3,99			
Ogółem	4,05						

Tabela 4. – cd.**Table 4.** – cont.

Cechy wyróżniające turystykę na terenach wiejskich	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
Możliwość poznania kultury lokalnej	1	13	3,75	22	9,87	-2,37	0,117
	2	43	12,39	34	15,25		
	3	99	28,53	46	20,63		
	4	98	28,24	55	24,66		
	5	94	27,09	66	29,59		
	$\bar{x}$		3,63		3,49		
Ogółem				3,57			

$\bar{x}$ – średnia arytmetyczna; N razem = 570. Z – wartość testu Manna-Whitneya brana pod uwagę, gdy liczebność obu grup jest większa od 20; p – poziom istotności wyliczony dla powyższej wartości testu. * Wynik istotny statystycznie przy $p < 0,05$; (1 – absolutnie nie ważne, ..., 5 – bardzo ważne).

$\bar{x}$ – arithmetic mean; N total = 570. Z – the value of the Mann-Whitney test considered when the size of both groups is greater than 20; p – the significance level calculated for the above test value. * Result statistically significant at $p < 0.05$; (1 – absolutely not important, ..., 5 – very important).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own study based on the survey results.

Zdaniem Armina Mikosa von Rohrscheidta (2010) turysta, który przemieszcza się szlakami, odnosi wiele korzyści, a przede wszystkim zwiększa się atrakcyjność jego podróży. Szlaki turystyczne są wytyczone i oznakowane jednolitymi znakami (symbolami). Wyposażona w urządzenia i znaki informacyjne trasa wędrówki zapewnia bezpieczne jej przebycie nawet turyście o przeciętnym poziomie umiejętności i doświadczeniu bez względu na porę roku i poza ekstremalnymi warunkami pogodowymi. Od początku zorganizowanych form turystyki znakowaniem i konserwacją szlaków turystycznych zajmowały się stowarzyszenia turystyczne. Pierwsze szlaki turystyczne na ziemiach polskich oznaczyło w 1887 r. Towarzystwo Tatrzańskie. Następnie prace znakarskie były kontynuowane przez Polskie Towarzystwo Tatrzańskie i Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, a od roku 1950 – Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Znakowane szlaki turystyczne są jednym z najbardziej widocznych elementów zagospodarowania turystycznego. Jednolita sieć szlaków turystycznych stanowi o bezpieczeństwie turystów na określonym terenie (Śledzińska 2014).

Szlaki o tematyce kulinarnej powstały z potrzeby podkreślenia odrębności lokalnych kuchni, niezwykłych tradycji, specyfiki wytwarzania żywności. Nie bez

znaczenia są autentyczne techniki produkcji, a pozostałości dawnych warsztatów czy urządzeń, takich jak młyny, suszarnie, tłocznie i wędzarnie, pobudzają wyobraźnię i inspirują do odtwarzania klimatów dawnej kuchni. Lucy Long – twórczyni pojęcia „turystyka kulinarna” – twierdzi, że bez włączenia w konsumpcję emocji, wrażliwości na dziedzictwo historyczne i wyobraźni, jedzenie pozostanie tylko jedzeniem, a przecież w tworzeniu szlaków kulinarnych chodzi o coś więcej. „Jedzenie jest oknem na świat i zwierciadłem, w którym się przeglądamy” (Long [red.] 1998, s. 6).

Na terenie objętym badaniem znajdowała się sieć różnorodnych szlaków turystycznych. Respondentów poproszono o wymienienie szlaków, z których korzystali podczas swoich pobytów turystycznych na terenach wiejskich badanego obszaru (województw podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego). Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić (tabela 5), że respondenci najbardziej cenili i wykorzystywali szlaki piesze – 94,21% (K – 97,41%, M – 89,24%, $p = 0,047$). Porównywalnie cenione i często wykorzystywane przez respondentów były szlaki rowerowe (K – 80,98%, M – 83,41%, $p = 0,710$). Szlaki tematyczne (K – 47,26%, M – 43,50%, $p = 0,578$) i szlaki do uprawiania np. nordic walkingu (K – 53,03%, M – 43,50%, $p = 0,218$) także mają swoich zwolenników, choć są mniej popularne wśród respondentów oraz rzadziej przez nich wykorzystywane. Szlaki konne nie zdobyły dużego uznania wśród osób badanych (K – 14,99%, M – 16,59%, $p = 0,755$), ponieważ umiejętność jazdy konnej nie jest tak powszechna w społeczeństwie, jak np. jazda na rowerze.

Potencjał turystyczny składa się z wielu elementów związanych np. z walorami turystycznymi oraz z infrastrukturą turystyczną i paraturystyczną. W prowadzonym badaniu respondenci mieli także ocenić wybrane elementy potencjału turystycznego w kontekście własnych doświadczeń turystycznych na terenie Polski Wschodniej.

Wśród elementów potencjału turystycznego najwyższe oceny zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn uzyskały „walory przyrodnicze” (K – 4,42, M – 4,45, $p = 0,737$). Również baza gastronomiczna na badanym obszarze cieszyła się bardzo dobrą opinią. Uzyskane wyniki (tabela 6) potwierdzają trafność powstania szlaków kulinarnych, które urozmaicają i dostarczają pozytywnych doświadczeń odwiedzającym tereny wiejskie Polski Wschodniej. Gorsze oceny uzyskały pozostałe zmienne poddane opinii respondentów, aczkolwiek zmienne „walory kulturowe” i „baza noclegowa” zdobyły oceny dążące do oceny „dobre”. Słabsze oceny zbliżone do oceny „przeciętne” uzyskała zmienna „dostępność komunikacyjna”, co jednak świadczy o niedoinwestowaniu sieci komunikacyjnych na wschodzie Polski.

Tabela 5. Wykorzystanie szlaków turystycznych w miejscu pobytu na obszarach wiejskich**Table 5.** The use of tourist routes in the place of stay in rural areas

Szlaki turystyczne używane przez respondentów		Ogółem N = 570		Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test chi-kwadrat Pearsona	
		%	N	%	N	%	N	chi-kwadrat	p
Szlaki piesze	tak	94,21	338	97,41	199	89,24		3,89	0,047*
	nie	5,79	9	2,59	24	10,76			
Szlaki rowerowe	tak	81,93	281	80,98	186	83,41		0,16	0,710
	nie	18,07	66	19,02	37	16,59			
Szlaki konne	tak	15,61	52	14,99	37	16,59		0,09	0,755
	nie	84,39	295	85,01	186	83,41			
Szlaki kulinarne (np. Zasmakuj w Tradycji, Podkarpackie Smaki, Podlaski Smak Kulinarny itp.)	tak	45,61	164	47,26	96	43,05		0,30	0,578
	nie	54,39	183	52,74	127	56,95			
Szlaki do uprawiania nordic walkingu i inne	tak	49,30	184	53,03	97	43,50		1,53	0,218
	nie	50,70	163	46,97	126	56,50			

N razem = 570; p – poziom istotności. * Wynik istotny statystycznie przy $p < 0,05$.

N total = 570; p – the significance level. * Result statistically significant at $p < 0.05$.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own study based on the survey results.

Analiza poszczególnych elementów potencjału turystycznego Polski Wschodniej pozwala stwierdzić, że należałoby doinwestować składowe czynniki wpływające na dostępność komunikacyjną. Może to być np.: lepsze połączenie autobusowe bądź kolejowe do miejsc atrakcyjnych turystycznie; lepsza powierzchnia jezdni w małych miejscowościach (co niewątpliwie zostanie docenione przez turystów przemieszczających się własnym środkiem transportu); wytyczenie i lepsze oznakowanie przestrzeni przeznaczonej do przemieszczenia się rowerem i inne. Warto zaznaczyć, że dostępność komunikacyjna w większości zależy od decyzji podejmowanych przez jednostki rządowe i samorządowe w odróżnieniu od bazy noclegowej i bazy gastronomicznej, której rozwój w dużej mierze zależy od społeczeństwa lokalnego upatrującego w turystyce źródło dochodu.

Tabela 6. Ocena wybranych elementów atrakcyjności turystycznej obszarów wiejskich Polski Wschodniej**Table 6.** Evaluation of selected elements of tourist attractiveness in rural areas of Eastern Poland

Ocena elementów potencjału turystycznego	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
Walory przyrodnicze	1	–	0,00	3	1,35	–0,33	0,737
	2	9	2,59	5	2,24		
	3	75	21,61	40	17,94		
	4	24	6,92	16	7,17		
	5	239	68,88	159	71,30		
	$\bar{x}$	4,42		4,45			
Ogółem			4,43				
Walory kulturowe	1	8	2,31	3	1,35	–0,78	0,429
	2	45	12,97	39	17,49		
	3	70	20,17	48	21,52		
	4	95	27,38	63	28,25		
	5	129	37,17	70	31,39		
	$\bar{x}$	3,84		3,71			
Ogółem			3,79				
Baza noclegowa	1	–	0,00	3	1,35	–0,42	0,661
	2	66	19,02	23	10,31		
	3	84	24,21	69	30,94		
	4	103	29,68	64	28,70		
	5	94	27,09	64	28,70		
	$\bar{x}$	3,65		3,73			
Ogółem			3,68				
Baza gastronomiczna	1	–	0,00	–	0,00	–0,52	0,599
	2	28	8,07	5	2,24		
	3	75	21,61	53	23,77		
	4	61	17,58	38	17,04		
	5	183	52,74	127	56,95		
	$\bar{x}$	4,15		4,29			
Ogółem			4,20				

Tabela 6. – cd.

Table 6. – cont.

Ocena elementów potencjału turystycznego	Kobiety N = 347		Mężczyźni N = 223		Test Manna-Whitneya		
	N	%	N	%	Z	p	
	1	9	2,59	3	1,35		
	2	89	25,65	48	21,52		
	3	108	31,12	82	36,77	-0,59	0,558
Dostępność komunikacyjna	4	80	23,05	42	18,83		
	5	61	17,59	48	21,53		
	$\bar{x}$		3,27		3,38		
	Ogółem				3,31		

$\bar{x}$ – średnia arytmetyczna; N razem = 570. Z – wartość testu Manna-Whitneya brana pod uwagę, gdy liczebność obu grup jest większa od 20; p – poziom istotności wyliczony dla powyższej wartości testu. * Wynik istotny statystycznie przy $p < 0,05$; (1 – bardzo źle, ..., 5 – bardzo dobrze).

$\bar{x}$ – arithmetic mean; N total = 570. Z – the value of the Mann-Whitney test considered when the size of both groups is greater than 20; p – the significance level calculated for the above test value. * Result statistically significant at $p < 0.05$; (1 – very bad, ..., 5 – very good).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Source: own study based on the survey results.

5. Dyskusja

W literaturze przedmiotu dotyczącej roli turystyki w rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów słabo rozwiniętych, do których należy obszar Polski Wschodniej, wskazuje się na turystykę jako ważny potencjalnie czynnik wzmacniający powiązania w gospodarce lokalnej (Jóźwik 2019; Matczak 2015). Wypoczynek na wsi nie jest zupełnie nowym zjawiskiem. Turystyka na terenach wiejskich utożsamiana jest z czystym i ekonomicznym sposobem uzyskiwania przychodów. Z jednej strony, ożywiając gospodarkę, stwarza możliwości zatrudnienia mieszkańcom wsi, a z drugiej modernizuje i przyczynia się do jej urbanizacji. W wielu krajach turystyka wiejska odgrywa coraz większą rolę i jest świadczona na coraz większą skalę. Wpływa m.in. na zaspokajanie potrzeb pojedynczych osób oraz całych społeczności. W przeciwieństwie do turystyki masowej turystyka wiejska nastawiona jest na bardziej świadome ekologicznie społeczeństwa, stwarza warunki do bliskiego kontaktu ze środowiskiem przyrodniczym, daje możliwości korzystania z produktów regionalnych i ekologicznej żywności, pozwala na poznawanie tradycji, kultury i lokalnych zwyczajów.

Zdaniem Moniki Wojcieszak i współautorów (2020) konsumenci sektora turystycznego podróżują bliżej, częściej niż wcześniej na terenie własnego kraju, również w formie tzw. *staycations* (czyli wakacji bez dalekich wyjazdów, często z noclegami we własnym domu, wpływających na odkrywaniu najbliższej okolicy), zwracając uwagę na kwestie związane ze zdrowiem i bezpieczeństwem (zwłaszcza zdrowotno-epidemiologicznym). Podobne wyniki uzyskali autorzy badania prezentowanego w tym artykule, gdzie respondenci odpowiadali w większości, że wyjeżdżają turystycznie kilka razy w roku (PB1).

Andrzej Stasiak (2016) podkreśla w swoich badaniach perspektywizm rozwoju turystyki kulinarnej. Z kolei Piotr Gryszel (2017) oraz Alžbeta Kiráľová i Iveta Hamarneh (2017) twierdzą, że turystyka kulinarna jest obecnie jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się form turystyki. Beata Kolny (2020) w swoich badaniach wspomina o znaczeniu doświadczeń w innowacjach w sektorze turystyki, które odgrywają znaczącą rolę w jego rozwoju. Na wiodącą rolę agroturystyki w rozwoju obszarów wiejskich wskazywał już w 1996 r. Andrzej Wiatrak – podkreślając znaczenie wykorzystania wolnych zasobów, a wraz z tym stworzenia możliwości uzyskiwania dodatkowych dochodów (Wiatrak 1996). Też znaczenia agroturystyki w rozwoju obszarów wiejskich i ich atrakcyjności potwierdziła także Lucyna Przezbórska (2002) oraz Anna Sieczko (2012). Badania autorów potwierdziły, że agroturystyka jest wiodącą formą nie tylko zakwaterowania, lecz także uprawianej turystyki na obszarach wschodnich kraju, poświadczły też perspektywiczność rozwoju turystyki kulinarnej. Turystyka przygraniczna jest ciekawą formą spędzania czasu wolnego, aczkolwiek dopóki nie będzie uregulowany ruch graniczny z krajami, które nie wchodzą do strefy Schengen – ta forma turystyki nie będzie konkurencyjna w stosunku do innych form na badanym terenie (PB2 i PB3). Popularności obszarom przygranicznym badanego terenu nie przysporzył wprowadzony stan wyjątkowy w okresie 02.09.2021–30.06.2022 na terenach Lubelszczyzny i Podlasia graniczących z Białorusią (Sobczak 2022).

W badaniach prowadzonych przez Jarosława Uglisa (2018) wśród osób korzystających z agroturystyki jako motywy odwiedzania terenów wiejskich w celu odpoczynku najczęściej wskazywano: ciszę i spokój, możliwość kontaktu z przyrodą, atrakcyjną cenę. Możliwość poznania kultury lokalnej jako znaczący element pobytu na obszarach wiejskich podkreśliła Agata Balińska (2019). Podobnie respondenci wskazywali swoje preferencje odwiedzania terenów Polski Wschodniej w przedstawionej pracy (PB4).

Iwona Kiniorska i Janina Wrońska-Kiczor (2018) w swoich badaniach podkreślają znaczenie szlaków turystycznych dla rozwoju turystyki jako lokalnego produktu turystycznego. Marta Pisarek i Marta Gargała-Polar (2019) także kładą nacisk na znaczenie szlaków turystycznych w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich jako

niewątpliwą dodatkową zachętę do odwiedzania regionu. Z kolei Andrzej Kucner (2021) w swoich badaniach akcentuje potrzeby i doświadczenia użytkowników korzystających ze szlaków kulturowych i rowerowych, które bez wątpienia cieszą się dużą popularnością wśród turystów. Podobnie autorzy badania prezentowanego w niniejszym artykule podkreślają znaczenie szlaków turystycznych na obszarach wiejskich, zamieszczając to pytanie w swoim kwestionariuszu badawczym. Uzyskane odpowiedzi były bowiem zbieżne z wynikami wspomnianych badaczy (PB5).

Jolanta Józwick (2019) podkreśliła zaś w przeprowadzonych badaniach, że najważniejszymi elementami potencjału turystycznego wpływającymi na wielkość ruchu turystycznego są: walory przyrodnicze i kulturowe, odpowiednie zagospodarowanie turystyczne, dobra dostępność komunikacyjna oraz promocja i informacja turystyczna. Wśród przeanalizowanych elementów potencjału turystycznego respondenci omawianego tu badania również zwrócili uwagę na atrakcyjność walorów przyrodniczych, aczkolwiek w czasie pandemii COVID-19 uznanie zyskała baza gastronomiczna terenów Polski Wschodniej (PB6).

6. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że turystyka wiejska spełniła oczekiwania społeczeństwa w okresie pandemii COVID-19, oferując różnorodne możliwości spędzania czasu wolnego konsumentom danego sektora oraz przynosząc dodatkowy dochód osobom świadczącym usługi turystyczne. Ponadto ustalono, iż najczęściej wybieraną przez respondentów formą uprawianej turystyki na terenach wiejskich jest agroturystyka, natomiast najrzadziej turystyka kulinarna. Ankietowani najbardziej cenili sobie możliwość kontaktu ze zwierzętami, bliski kontakt z przyrodą, ciszę i spokój, możliwość aktywnego wypoczynku oraz poznania kultury lokalnej. Wśród elementów atrakcyjności turystycznej badanego obszaru respondenci najwyżej ocenili walory przyrodnicze, bazę gastronomiczną Polski Wschodniej oraz walory kulturowe.

W celu sprostania konkurencji oraz zwiększenia popytu na usługi oferowane przez tereny wiejskie Polski Wschodniej niezbędne jest podejmowanie następujących działań:

- należy podkreślać atuty turystyki wiejskiej w różnych komunikatach informacyjnych w celu przyciągnięcia turystów po zakończeniu pandemii, aby niszowe formy turystyki nadal były konkurencyjne w stosunku do turystyki masowej;
- należy doinwestować infrastrukturę komunikacyjną wiejskich obszarów Polski Wschodniej, żeby nie była ona barierą w dotarciu do miejsca destynacji turystycznej;

- trzeba rozszerzyć możliwości poznawania i maksymalnego wykorzystania walorów przyrodniczych oraz dziedzictwa kulturowego obszaru Polski Wschodniej. Jest to możliwe poprzez współpracę lokalnej ludności z władzami gminy, samorządu czy też placówkami kulturalnymi (np. w formie organizowania warsztatów lokalnego rękodzieła, przygotowywania potraw regionalnych, tworzenia lokalnych imprez prezentujących folklor czy lokalne zwyczaje itp.).

Bibliografia

- Arintoko A., Ahmad A.A., Gunawan D.S., Supadi S. (2020). Community-based tourism village development strategies: A case of Borobudur tourism village area, Indonesia. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 29 (2), 398–413. DOI:10.30892/gtg.2299220022-447777.
- Balińska A. (2019). Wiejska turystyka kulturowa w kontekście teorii rozwoju endogenicznego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 3 (97), 24–33.
- BDL GUS [Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego] (2021). https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/jednostka?fbclid=IwAR0VfO99sgDcJHwEf1z8Mk9_yxthGrWXx1Ie00ZKTDmQnLPnd_gIhY6n2yo (dostęp: 06.12.2021).
- Bednarek-Szczepańska M., Bański J. (2014). Lokalizacyjne uwarunkowania oferty gospodarstw agroturystycznych w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 86 (2), 683–703. DOI:10.7163/PrzG.2015.4.6.
- Chebli A., Foued B. (2020). The impact of COVID-19 on tourist consumption behaviour: A perspective. *Journal of Tourism Management Research*, 7 (2), 196–207. DOI:10.18488/journal.31.2020.72.196.207.
- Dębicki M. (2006). Turystyka transgraniczna jako element społecznego rozwoju pogranicza na obszarze Euroregionu Glacensis. *Kladský Sborník*, 7, 297–310.
- Domański R., Kwiatkowski C. (2016). *Ekonomiczno-środowiskowe uwarunkowania działalności agroturystycznej w rejonie Puszczy Białowieskiej*. Radom: Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”.
- Dominik P. (2014). Szlak kulinarny jako produkt turystyczny. W: P. Dominik (red.). *Szlaki kulinarne jako element turystycznej atrakcyjności regionu Mazowsze* (s. 11–30). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Dziamułych M., Shmatkovska T., Petrukha S., Zatssepina N., Rogach S., Petrukha N. (2021). Rural agritourism in the system of rural development: A case study of Ukraine. *Scientific Papers Series “Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development”*, 21 (3), 333–343.
- Gaworecki W. (2007). *Turystyka*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Goryńska-Goldmann E., Wojcieszak M. (2017). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020 jako źródło podnoszenia innowacyjności. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnych i Agrobiznesu*, 19 (1), 44–51. DOI:10.5604/01.3001.0009.8338.
- Gralak K., Kacprzak M. (2021). *Trendy i kierunki rozwoju agroturystyki w kontekście ekonomii doświadczeń*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

- Gryszel P. (2017). Tradycje kulinarne Karkonoszy a regionalny produkt turystyczny w dobie ekonomii doświadczeń. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 473, 203–215. DOI:10.15611/pn.2017.473.18.
- Haven-Tang C., Jones E. (2012). Local leadership for rural tourism development: A case study of Adventa, Monmouthshire, UK. *Tourism Management Perspectives*, 4, 28–35. DOI:10.1016/j.tmp.2012.04.006.
- Idziak W. (2008). *Wymyślić wieś od nowa. Wioski tematyczne*. Koszalin: Fundacja Wspomagania Wsi.
- Jóźwik J. (2019). Rozwój działalności turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio B – Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, 74, 257–279. DOI:10.17951/b.2019.74.0.257-279.
- Kalinowski S. (2004). Agroturystyka jako element aktywizacji mieszkańców wsi. *Poradnik Gospodarski*, 9, 28–30.
- Kalinowski S., Komorowski Ł., Rosa A. (2022). *The Smart Village Concept. Examples from Poland*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Warszawie. DOI:10.53098/978-83-961048-1-6.
- Kiniorska I., Wrońska-Kiczor J. (2018). Ocena wykorzystania zasobów lokalnych gmin regionu Gór Świętokrzyskich w kreowaniu i innowacyjności rozwoju turystyki. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 31 (31), 71–86. DOI:10.18778/1508-1117.31.05.
- Kirářlová A., Hamarneh I. (2017). Local gastronomy as a prerequisite of food tourism development in the Czech Republic. *Marketing and Management Innovations*, 2, 15–25. DOI:10.21272/mmi.2017.2-01.
- Klimkiewicz M. (2001). Rozwój turystyki transgranicznej w Karpatach na przykładzie Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. W: J. Wyrzykowski (red.). *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej. VI: Zmiany modelu turystyki w ostatnim dziesięcioleciu* (s. 53–68). Wrocław: MarMar.
- Kłoczko-Gajewska A., Śpiewak R., Zarębski P. (2015). Aktywizacja obszarów wiejskich w oparciu o produkty żywnościowe na przykładzie wsi tematycznych. *Turystyka Kulturowa*, 12, 37–50.
- Kolny B. (2020). Innowacje w usługach turystycznych w dobie marketingu doświadczeń. *Prace Naukowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, 97–110.
- Kowalczyk A. (2016). Turystyka kulinarna – podejścia „geograficzne” i „niegeograficzne”. *Turystyka Kulturowa*, 5, 29–59.
- Kowalczyk A. (2005). Turystyka kulinarna – ujęcie geograficzne. *Turyzm*, 15, 1/2, 163–186. DOI:10.18778/0867-5856.15.1-2.12.
- Królak S. (2021). Turystyka uzdrowiskowa w Polsce – rozważania nad istotą, determinantami i przyszłością. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 53, 125–146. DOI:10.14746/rpr.2021.53.09.
- Krupa J. (2010). Uzdrawiska Polski wschodniej wobec wyzwań rozwojowych – turystyka zrównoważona. W: J. Hermaniuk, J. Krupa (red.). *Współczesne trendy funkcjonowania uzdrowisk – klastering*. Rzeszów: Instytut Gospodarki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania.

- Krzyżanowska K. (2016). Turystyka uzdrowskowa i jej postrzeganie przez kuracjuszy. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, 6, 69–76.
- Krzyżanowska K., Wawrzyniak S. (2021). Motywy wyboru szlaków kulinarnych zrzeszonych w konsorcjum „Polskie Szlaki Kulinarne” i ich rozpoznawalność wśród turystów. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, 15, 81–91. DOI:10.22630/TIRR.2021.15.8.
- Kucner A. (2021). Praktyczne wykorzystanie myślenia projektowego oraz analizy trendów w tworzeniu rozwiązań dla Szlaku Kopernikowskiego oraz szlaku rowerowego Green Velo. *Turystyka Kulturowa*, 4 (121), 109–128.
- Kulczyk S. (2013). *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Kuźnicka E., Zdrojkowska K., Balcerak M. (2016). Walory turystyczne Podlasia oraz fundusze z Unii Europejskiej wspierające rozwój turystyki wiejskiej regionu. *Wiadomości Zootechniczne*, 54 (3), 119–126.
- Kwiatkowski C., Harasim E., Hawlena J. (2018). *Aktywność turystyczna: wybrane aspekty*. Radom: Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J. (2002). *Geografia turystyki Polski*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Long L. (red.) (1998). *Culinary Tourism*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Mahmoodi M., Roman M., Prus P. (2022). Features and challenges of agritourism: Evidence from Iran and Poland. *Sustainability*, 14 (8), 4555. DOI:10.3390/su14084555.
- Makała H. (2016). Turystyka uzdrowskowa w Polsce. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 2, 121–122. DOI:10.5604/01.3001.
- Matczak A. (2015). Ewolucja turystyki na obszarach wiejskich. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 162, 63–82.
- Mazurek-Kusiak A. (2020). Wioski tematyczne jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego. W: A. Kasztelan, J. Hawlena (red.). *Wybrane aspekty zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Radom: Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”.
- Mikos von Rohrscheidt A. (2010). *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*. Kraków: Wydawnictwo Proksenia.
- Mruk-Tomczak D. (2014). Wybrane formy turystyki i ich związki ze zdrowiem. *Pielęgniarstwo Polskie*, 1 (51), 66–71.
- Niezgoda A. (2017). Kształtowanie wizerunku miejsc poprzez relacje podróży – ujęcie historyczne i współczesne. *Prace i Studia Geograficzne*, 62 (2), 121–134.
- Park J., Jeong E. (2019). Service quality in tourism: A systematic literature review and keyword network analysis. *Sustainability*, 11 (13), 3665. DOI:10.3390/su11133665.
- Pisarek M., Gargała-Polar M. (2019). Przestrzeń kulturowa powiatu sanockiego i możliwość jej wykorzystania w turystyce wiejskiej. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 4 (98), 68–83.
- Płazińska K., Wójtowicz B.E. (2018). Dziedzictwo kulturowe Podkarpacia jako istotny element rozwoju przedsiębiorczości w regionie. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 14, 282–291. DOI:10.24917/20833296.14.21.

- Potocki J. (2009). *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*. Wrocław: Wydawnictwo WTN.
- Przezbórska L. (2002). Agroturystyka i turystyka wiejska w programach rozwoju terenów wiejskich Unii Europejskiej. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 4 (6), 150–155.
- Region Puszczy Białowieskiej LOT [Lokalna Organizacja Turystyczna] (2022). <https://lot.bialowieza.pl/wioski-tematyczne-w-gminie-hajnowka-nowa-atrakcja-turystyczna-w-regionie-puszczy-bialowieskiej/> (dostęp: 09.06.2022).
- Rogerson C.M., Rogerson J.M. (2022). The first round impacts of COVID-19 for rural tourism in South Africa. *Studia Periegetica*, 37 (1), 63–86. DOI:10.5604/01.3001.0015.857.
- Rosalina P.D., Dupre K., Wang Y. (2021). Rural tourism: A systematic literature review on definitions and challenges. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 47, 134–149. DOI:10.1016/j.jhtm.2021.03.001.
- Roszkowska-Mądra B., Roman M. (2015). Znaczenie turystyki wiejskiej w zrównoważonym rozwoju terenów peryferyjnych (na przykładzie gminy Płaska). *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 17 (4), 261–266. DOI:10.22004/ag.econ.233303.
- Saha J., Haldar S., Bhattacharya S., Paul S. (2021). Tourism in retrospect of COVID-19 on global perspective using analytical hierarchy process. *Spatial Information Research*, 29 (6), 981–995. DOI:10.1007/s41324-021-00407-4.
- Sala K. (2016). Wioski tematyczne jako przykład innowacyjności w turystyce wiejskiej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 30 (2), 117–126. DOI:10.25944/znmwse.2016.02.117126.
- Sieczko A. (2018). Okazja przedsiębiorcza w kontekście ekonomii doświadczeń na przykładzie Żywego Muzeum Piernika w Toruniu. *Intercathedra*, 3 (36), 299–306. DOI:10.17306/J.INTERCATHEDRA.2018.00025.
- Sieczko A. (2012). Turystyka wiejska i agroturystyka w świetle perspektyw rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 14 (3), 353–357.
- Sikora J. (1999). *Organizacja ruchu turystycznego na wsi. Podręcznik dla technikum rolniczego*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Sobczak K. (2022). Jest rozporządzenie – ograniczenia na granicy z Białorusią do końca czerwca. https://www.prawo.pl/samorzad/ograniczenia-na-granicy-z-bialorusia-do-30-czerwca-2022r,511733.html?fbclid=IwAR11k74CzoAmAn0R35RC090w5gleFM9126IqmLlpv2mqzZmZrZa6_H33Myw (dostęp: 09.07.2022).
- Stasiak A. (2019). Przestrzeń turystyczna jako przestrzeń doświadczeń. *Prace i Studia Geograficzne*, 64 (1), 61–87.
- Stasiak A. (2016). Turystyka kulinarna w gospodarce doświadczeń. *Turystyka Kulturowa*, 5, 6–28.
- Stasiak A. (2015). Triada doświadczeń turystycznych i efekt „wow!” podstawą kreowania nowoczesnej oferty turystycznej. W: A. Rapacz (red.). *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo, samorząd, współpraca* (s. 332–347). Seria: Prace

- Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 379. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Studzeniecki T. (2010). Euroregiony – potencjał turystyczny. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 590 (52), 229–239.
- Studzeniecki T. (2004). Turystyka transgraniczna – nowa forma turystyki międzynarodowej w Europie. W: M. Adamowicz, J. Bergier (red.). *Rozwój obszarów przygranicznych w kontekście funkcjonowania Euroregionów* (s. 173–182). Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II.
- Śledzińska J. [koordynator projektu] (2014). Instrukcja znakowania szlaków turystycznych zatwierdzona uchwałą nr 33A/18/2014 Prezydium Zarządu Głównego PTTK. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Teague P., Henderson J. (2006). The Belfast agreement and cross-border economic cooperation in the tourism industry. *Regional Studies*, 40 (9), 1083–1096. DOI:10.1080/00343400600740417.
- Teraz Polska (2022). <https://magazynterazpolska.pl/pl/a/polskie-szlaki-kulinarne> (dostęp: 30.07.2022).
- Timothy D.J. (2006). Relationship between tourism and international boundaries. W: H. Wachowiak (red.). *Tourism and Borders: Contemporary Issues, Policies and International Research* (s. 9–18). Hampshire, UK: Ashgate Publishing.
- Tracz M., Bajgier-Kowalska M., Uliszak R. (2018). Rozwój agroturystyki w południowo-wschodniej Polsce – ujęcie modelowe. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 14, 329–344. DOI:10.24917/20833296.14.24.
- Tucki A., Hadzik A. (2014). Programowanie rozwoju regionu lubelskiego: usługi i turystyka zdrowotna. *Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu*, 46, 197–203.
- Ugls J. (2018). Oczekiwania turystów względem oferty agroturystycznej. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 6 (10), 137–148. DOI:10.18559/SOEP.2018.10.9.
- Uğur N.G., Akbıyık A. (2020). Impacts of COVID-19 on global tourism industry: A cross-regional comparison. *Tourism Management Perspectives*, 36, 100744. DOI:10.1016/j.tmp.2020.100744.
- Urząd Marszałkowski w Lublinie (2021). <https://www.lubelskie.pl/aktualnosci/na-kulinarnym-szlaku-wschodniej-polski/> (dostęp: 10.06.2022).
- Valeri M., Baggio R. (2022). Increasing the efficiency of knowledge transfer in an Italian tourism system: A network approach. *Current Issues in Tourism*, 25 (13), 2127–2142. DOI:10.1080/13683500.2021.1937960.
- Wacęga S. (2011). Przedsiębiorczość obywatelska w działalności wioski tematycznej. *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica*, 288 (64), 81–90.
- Weidenfeld A. (2013). Tourism and cross border regional innovation systems. *Annals of Tourism Research*, 42, 191–213. DOI:10.1016/j.annals.2013.01.003.
- Wiatrak A.P. (1996). Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 34–46.
- Więckowski M. (2010). *Turystyka na obszarach przygranicznych Polski*. Seria: Prace Geograficzne, 224. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

- Wiśniewska A., Szymańska W. (2020). Educational activity of agritourism farms in Poland on examples from the Pomeranian Region. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, XII, 28 (1), 140–150. DOI:10.30892/gtg.28111-458.
- Wojciechowska J. (2010). Agroturystyka – signum polskiej turystyki. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 9 (4), 597–606.
- Wojciechowska-Solis J., Śmiglak-Krajewska M., Kalinowski S. (2021). Ocena jakości usług gospodarstw agroturystycznych przy wykorzystaniu metody Servqual. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (192), 99–123. DOI:10.53098/wir032021/04.
- Wojcieszak-Zbierska M., Jęczyk A., Zawadka J., Uglis J. (2020). Agritourism in the era of the coronavirus (COVID-19): A rapid assessment from Poland. *Agriculture*, 10 (9), 397. DOI:10.3390/agriculture10090397.
- Woźniczko M., Orłowski D. (2014). Funkcjonowanie szlaków kulinarnych na Mazowszu. W: P. Dominik (red.). *Szlaki kulinarne jako element turystycznej atrakcyjności regionu Mazowsze* (s. 133–150). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Xie Y., Meng X., Cenci J., Zhang J. (2022). Spatial pattern and formation mechanism of rural tourism resources in China: Evidence from 1470 National Leisure Villages. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 11 (8), 455. DOI:10.3390/ijgi11080455.
- Zakrzewski B., Nowacki G., Kopczewski R. (2018). Via Carpathia kluczowym elementem rozwoju Polski Wschodniej. *Autobusy – Technika, Eksploatacja, Systemy Transportowe*, 19 (10), 41–47. DOI:10.24136/atest.2018.332.
- Zawadka J. (2014). Preferencje osób starszych dotyczące wypoczynku w gospodarstwach agroturystycznych w okolicach Kampinoskiego Parku Narodowego. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 16 (1), 244–249. DOI: 10.22004/ag.econ.201518.
- Zielińska-Szczepkowska J., Sawulska-Kamińska D. (2018). Turystyka w inteligentnych specjalizacjach województw Polski Wschodniej. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 6 (10), 37–59. DOI:10.18559/SOEP.2018.10.3.

Attractiveness and Preference of Selected Forms of Tourism in Rural Areas of Eastern Poland: In a Survey of Tourists' Opinions and Choices

Abstract: Rural tourism is one form of alternative tourism. Recreation “closer to nature”, can bring the most benefits to local people and tourism entrepreneurs. The purpose of this article was to assess the attractiveness of selected elements of tourism in rural areas of Eastern Poland. In order to achieve the stated goal, the results of a survey conducted from June to September 2020 among 570 respondents were used. Due to epidemiological constraints in effect during the survey period, the survey was conducted using ICT tools, and some questionnaires were obtained by face-to-face interview. The most common form of tourism practiced in rural areas by respondents is agritourism, while the least common is culinary tourism. Respondents most value the possibility of contact with animals, close contact with nature, peace and quiet, the possibility of active recreation, and the opportunity to learn about local culture. Among the elements of tourism potential in the surveyed area, respondents gave the highest ratings to the natural amenities and catering base of Eastern Poland.

Keywords: rural tourism, agrotourism, cross-border tourism, spa tourism, emotion tourism, tourism products.

Stanisław Kowalczyk

Czy gospodarstwa rolne zainteresowane są maksymalizacją dochodów, czy swoich aktywów? Recenzja książki Aleksandra Grzelaka, *Dochody a aktywa w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej**

*Are Agricultural Holdings Interested in Maximizing Their Income or Their Assets? Review of the Book by Aleksander Grzelak, *Income and Assets in Agricultural Holdings in Poland in Comparison with European Union Countries**

W ekonomii – podobnie jak i w innych naukach – istnieją zagadnienia o charakterze przejściowym, by nie powiedzieć sezonowym, a także te bardziej trwałe, wręcz o naturze ponadczasowej. Do tej drugiej grupy spraw wymagających rozpoznania, dyskusji oraz przesądzenia o ich znaczeniu dziejowym, należy bogactwo oraz mechanizm jego tworzenia. W opisywanym tu przypadku bogactwo powstałe w gospodarstwach rolnych, a ogólnie w rolnictwie jako sektorze gospodarki.

W ciągu dziejów oraz zmieniających się teorii źródła bogactwa były bardzo różnie argumentowane. W wielkim skrócie była nim ziemia (fizjokraci), handel (merkantyliści), kapitał i praca produkcyjna (klasy liberalizmu), redystrybucja,

---

Prof. dr hab. Stanisław Kowalczyk, Szkoła Główna Handlowa, Instytut Rynków i Konkurencji, Zakład Rynku i Bezpieczeństwa Żywnościowego, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa, e-mail: skowal1@sgh.waw.pl, ORCID: 0000-0002-5052-3462.

* A. Grzelak, *Dochody a aktywa w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2022, ss. 252. DOI:10.18559/978-83-8211-087-6. Do tej edycji odnoszą się odwołania w tekście.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

czyli zawłaszczanie wartości wytworzonej przez robotników przez właścicieli kapitału (marksści), wreszcie krańcowa użyteczność dla konsumenta (marginaliści), by wymienić tylko „powszechne” szkoły myślenia. Jednak bogactwo powstaje nie tylko w procesie tworzenia, ale w globalnej gospodarce coraz bardziej też – jak pisze Mariana Mazzucato – w procesie jego zawłaszczania (Mazzucato 2021). Zmienia to w sposób zasadniczy rozumienie roli poszczególnych czynników produkcji w tworzeniu bogactwa.

W tym zmieniającym się świecie teorii ewolucji podlegała także rola ziemi i rolnictwa jako źródła bogactwa. W odniesieniu do rolnictwa zachodzące zmiany obejmują w pierwszej kolejności takie zagadnienia, jak skala zasobów i produkcji, w tym względne przewagi małej i dużej własności ziemskiej, produktywność zasobów czy dochody oraz ich relacje do zasobów (aktywów), wreszcie problem parytetu dochodowego właścicieli gospodarstw rolnych i ludności nierolniczej. Problemom tym poświęcona jest najnowsza praca Aleksandra Grzelaka, *Dochody a aktywa w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej*. Jak stwierdza sam Autor, jej głównym celem jest ukazanie mechanizmów kształtujących związki pomiędzy dochodami a aktywami gospodarstw rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej (UE) z uwzględnieniem kontekstu rozwoju zrównoważonego. Ponadto w pracy sformułowane zostały cztery cele szczegółowe (w tym w obszarze rozpoznania akumulacji gospodarstw rolnych, ich sytuacji majątkowej i dochodowej oraz oceny środowiskowego wymiaru funkcjonowania gospodarstw), główna hipoteza badawcza oraz trzy problemy badawcze (w zakresie oddziaływania zrównoważenia ekonomicznego oraz środowiskowego na związki pomiędzy dochodami a aktywami, relacji wartości ziemi jako składnika majątku z siłą zależności pomiędzy dochodami a aktywami oraz związku tych relacji z modelem funkcjonowania gospodarstwa rolnego). Hipoteza główna zakłada, że wraz z rozwojem gospodarstw rolnych i rosnącym znaczeniem funkcji środowiskowych i społecznych w rolnictwie związki pomiędzy dochodami a aktywami ulegają osłabieniu.

W warstwie utylitarnej praca zawiera odniesienia do takich zagadnień, jak ograniczenie budżetu Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) w ramach UE, potrzeba modyfikacji unijnego systemu wsparcia gospodarstw rolnych czy konieczność uwzględnienia kontekstu rozwoju zrównoważonego. Tak więc zarówno w warstwie badawczej, jak i praktycznej monografia Grzelaka stanowi niezwykle rozległy obszar rozważań. Można nawet odnieść wrażenie, że zbyt rozległy w odniesieniu do jednej monografii.

Badane oraz rozważane zagadnienia odnoszą się wprost do teorii ekonomiki rolnictwa, a w części także do zrównoważonego rozwoju. Tym samym praca nawiązuje do klasycznego nurtu ekonomii rolnej reprezentowanej przez takich badaczy,

jak Friedrich Aereboe, Earl O. Heady czy Georg Blohm, a z polskich – Ryszard Manteuffel i Franciszek Tomczak.

Zgodnie z tytułem pracy zasadniczą osią rozważań są relacje, jakie w procesie produkcyjnym zachodzą pomiędzy dochodami a aktywami gospodarstwa rolnego. Grzelak do tego zagadnienia podchodzi jednak w sposób niekonwencjonalny. Mianowicie za zmienną objaśnianą przyjmuje aktywa, natomiast za zmienną objaśniającą dochód. Wskazuje to na pierwotny, wręcz inicjalny charakter dochodów w stosunku do poziomu zasobów (aktywów) gospodarstwa rolnego. Jest to bez wątpienia interesujący punkt w postrzeganiu charakteru procesów (re)produkcyjnych zachodzących w gospodarstwach rolnych.

Praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, aneksu metodycznego i załącznika empirycznego (w badaniach wykorzystano informacje z bazy gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną w systemie FADN [Farm Accountancy Data Network] oraz autorskie badania ankietowe oparte na próbie 120 gospodarstw rolnych z Wielkopolski, także z bazy FADN). Łącznie ma 252 strony.

Rozdział pierwszy stanowi klasyczne wprowadzenie do prowadzonych badań przez stosowne ich ugruntowanie teoretyczne. Znajdują się tu więc rozważania wsparte poglądami innych autorów, przede wszystkim w zakresie akumulacji majątku jako procesu ekonomicznego, lecz także odnoszące się do kapitalizacji subsydiów w rolnictwie, roli poszczególnych czynników produkcji w procesie tworzenia majątku oraz kreacji dochodów, wreszcie umiejscowienie prowadzonych badań w teorii ekonomii.

W pracy wyróżnia się cztery zasadnicze sposoby akumulacji majątku w rolnictwie: dochodowy, kredytowo-instytucjonalny, pozarolniczy i związany z ponadprzeciętnym wzrostem cen ziemi rolniczej. Podstawowe znaczenie autor przypisuje dwóm pierwszym sposobom, albowiem jak stwierdza „uruchamiają one sekwencję działań umożliwiającą rozwój gospodarstw rolnych” (s. 20).

Najbardziej powszechną, pierwszą podaną w książce formą akumulacji jest jej wzrost dzięki dochodom rolniczym. Pozwalają one bowiem na stabilizację wysokiej zmienności opłacalności produkcji rolniczej, ograniczanie ryzyka i stymulowanie inwestycji. Przy czym w omawianej pracy duże znaczenie przypisywane jest subwencjom wywodzącym się z WPR, trochę umniejszając rolę dochodów z produkcji rolniczej. Ta transformacja dochodów gospodarstw rolnych w aktywa, czyli akumulacja, pozostaje zdeterminowana przede wszystkim czynnikami egzogenicznymi, pozostającymi poza możliwościami oddziaływania na nie przez rolnika, tj. opłacalnością produkcji, cenami ziemi oraz wysokością czynszów dzierżawnych.

Druga podstawowa forma akumulacji to „kanał” kredytowo-instytucjonalny. Konstrukcja ten odnosi się do sfery kredytów oraz wsparcia rolników przez instrumenty WPR. Jak powszechnie wiadomo, rolnicy należą do grupy społecznej

i zawodowej wykazującej wyjątkową wstrzeźliwość w odniesieniu do korzystania z takiego źródła finansowania inwestycji, jak kredyty. Tym samym od początku akcesji Polski do struktur UE rośnie znaczenie finansowego wsparcia instrumentów unijnych. Tym, co może budzić pewne wątpliwości, jest ujęcie we wspólnej kategorii tak w sumie odmiennych źródeł finansowania, jak kredyty i fundusze unijne. Jak powszechnie wiadomo, korzystanie z kredytu wymaga wykazania się tzw. zdolnością kredytową, co nie odnosi się do wszystkich osób fizycznych, jak i prawnych. Natomiast skorzystanie z wielu subwencji unijnych zależy wyłącznie od złożenia stosownej aplikacji (wniosku).

Trzeci sposób akumulacji to wykorzystanie dochodów spoza gospodarstwa rolnego na finansowanie inwestycji rolnych. Ten sposób w recenzowanej pracy jest traktowany wyjątkowo marginalnie. Przytacza się tu nawet badania oparte na doświadczeniach meksykańskich, które wykazują, że dochody spoza rolnictwa mają negatywny wpływ na produkcję rolniczą. Tymczasem według Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) główne dochody z działalności rolniczej wykazuje zaledwie 1/3 gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego.

Czwartym kanałem akumulacji jest wzrost cen ziemi rolniczej ponad poziom inflacji, a nawet stopy wzrostu z alternatywnych inwestycji kapitałowych. Ten sposób akumulacji w pracy określa się jako akumulację samoistną, tj. niezależną od rolnika, a poprzez wzrost cen czynnika ziemi nawet negatywnie oddziałującą na koszty produkcji rolniczej. Prowadzi to także do zjawiska tzw. papierowych milionerów, czyli wykazywania zamożności rolników w odniesieniu do posiadanego majątku i stosunkowo ubogich z perspektywy dochodowej. Grzelak wyjaśnia to tym, że gospodarstwom rolnym „łatwiej jest zgromadzić większe aktywa, niż generować z tego adekwatnie większe dochody” (s. 28).

Zjawisko to nie odnosi się jednak wyłącznie do rolników i rolnictwa, jest bowiem powszechne we współczesnych społeczeństwach. W sposób wyraźny wskazują na to badania prowadzone przez Thomasa Piketty'ego. Przykładowo w pierwszych dwóch dekadach XXI w. udział górnego centyla (1% najbogatszych obywateli) w zasobach majątkowych w USA kształtował się na poziomie ok. 40%, natomiast w uzyskiwanych dochodach już tylko na poziomie 20%. Wielkości te dla krajów europejskich (Wielka Brytania, Francja, Szwecja) kształtowały się na poziomie 20–25% udziału w majątku i 10–15% udziału w dochodach (Piketty 2022, s. 487 i n.). Jest to konsekwencją procesu egalitaryzacji płac (powiększania progresji podatkowej), do której doszło w latach 1940–1980. Po tym okresie nierówności dochodowe zaczęły ponownie rosnąć.

O tym, jak złożony problem poruszany jest przez Grzelaka, świadczy chociażby spektrum teorii oraz ekonomicznych szkół myślenia, w których osadzona jest omawiana praca. Mamy tu bowiem odniesienia praktycznie do większości szkół,

poczynając od fizjokratów, przez klasyków nurtu liberalnego i neoliberalnego, marksizm, ekonomię instytucjonalną i behawioralną, na ekonomii zrównoważonego rozwoju kończąc. Takie teoretyczne osadzenie może się wydać czytelnikowi nadmierne w stosunku do rzeczywistości, niemniej jednak są w ekonomii takie zagadnienia i problemy, przed podejmowaniem których nie mogą się ustrzec przedstawiciele żadnej szkoły, a do takich należy badany w pracy problem dochodu i akumulacji (zasobów).

W rozdziale drugim wyróżniono oraz omówiono podstawowe modele rozwoju gospodarstw rolnych. Wskazano tu cztery modele: tradycyjny, industrialny, zrównoważony i ekologiczny. Autor nie definiuje jednak *ex ante* kryteriów takiego wyodrębnienia, lecz stosuje opis podstawowych cech i właściwości kolejnych modeli.

Najbardziej pierwotny i powszechny jest model gospodarstwa tradycyjnego opartego na własnych zasobach pracy, stosunkowo ograniczonym wykorzystaniu czynników zewnętrznych i relatywnie niskiej kapitałochłonności i towarowości. Ponieważ funkcją takiego gospodarstwa jest wytwarzanie głównie na własne potrzeby, to cel jego działania stanowi jak najdłuższe trwanie. Sprawia to, że cechą charakterystyczną tego modelu jest wyjątkowa żywotność. W pracy podkreśla się marginalny charakter tego typu gospodarstw, chociaż nie definiuje wprost, o jaki rodzaj marginalizacji chodzi, a gospodarstw tego typu jest w Polsce ok. 3/4 ogółu – natomiast w całej UE ok. 60%.

Następny model to gospodarstwa industrialne. Model ten jest dobrze opisany w literaturze, gdyż to właśnie tego rodzaju gospodarstwa dostarczają gros produkcji rolnej na rynek. Z perspektywy ekonomicznej gospodarstwa te oceniane są zazwyczaj pozytywnie, chociaż – pomimo zaawansowania procesów koncentracji i specjalizacji – bez wsparcia ze strony WPR wiele z tych gospodarstw odnotowałoby straty. Zdecydowanie negatywnie ocenia się natomiast wpływ tego modelu gospodarstw na środowisko. Nawet szerzenie się epidemii chorób zwierzęcych przypisuje się właśnie temu modelowi gospodarowania, jak gdyby choroby te „omijały” gospodarstwa tradycyjne czy ekologiczne. Należy jednak podkreślić, że Grzelak stara się wszechstronnie analizować ten problem i zaznacza, iż degradacja środowiska to nie wyłącznie rolnictwo industrialne, lecz także rozwój infrastruktury, transportu, wzrost ilości odpadów, a przede wszystkim model rozwoju przemysłu i dopiero wtórnie model rozwoju gospodarstw rolnych i rolnictwa.

Kolejny model to gospodarstwa zrównoważone. Ponownie możemy w pracy zapoznać się zarówno z pozytywami, jak i z elementami krytyki wobec tego modelu rozwoju, co w literaturze poświęconej procesowi zrównoważenia nie zdarza się tak często. Z reguły zrównoważenie rozwoju, czy to rolnictwa, czy działalności w innym sektorze gospodarki, utożsamiane jest ze zgodnym łączeniem tzw. ładu ekonomicznego, środowiskowego i społecznego. Pod te ogólne określenia podkłada

się jednak różne zdarzenia, fakty i procesy, które w części niewiele mają wspólnego z rzeczywistością, a przynajmniej mogą budzić wątpliwości. Przykładowo na płaszczyźnie ładu ekonomicznego gospodarstwa zrównoważone mają zapewniać członkom rodziny rolnika dochody parytetowe, ładu społecznego – kreować wartości kulturowe, tworzyć nowe miejsca pracy itd. Tymczasem, jak wykazują liczne badania, model gospodarstwa zrównoważonego jest pożądanym społecznie, lecz niekoniecznie na poziomie samych gospodarstw rolnych i przez samych rolników (s. 66). Praktyki zrównoważonego gospodarowania, jeżeli są stosowane, to przede wszystkim jako konieczny wymóg otrzymania finansowego wsparcia ze strony WPR. A zatem godzenie co najmniej wymogów ładu ekonomicznego i środowiskowego przez gospodarstwa rolne nie jest możliwe bez zachęty i to zachęty finansowej dla podejmujących takie wyzwania rolników. Ta świadomość jest od pewnego czasu wpisana wprost w unijne dokumenty programowe. Biorąc pod uwagę skalę degradacji środowiska oraz postępujące zmiany klimatyczne, postępowanie takie w pełni znajduje swoje uzasadnienie. Warto jednak być może zrezygnować z eksponowania takich modeli rozwojowych poprzez przypisywanie im zalet, możliwości oraz pozytywów w części lub w całości nierzeczywistych. Trudnych do zaakceptowania szczególnie w sytuacji, gdy pojawiają się w opracowaniach naukowych. Z tego punktu widzenia praca Grzelaka ukazująca zarówno możliwe zalety, jak i niedomagania zrównoważenia gospodarstw rolnych, zasługuje na ocenę ze wszech miar pozytywną.

Ostatni wyróżniony model to rolnictwo ekologiczne. Zainteresowanie tą formą produkcji rolniczej jest wyjątkowo zróżnicowane regionalnie. W Polsce jest ono raczej słabe, chociaż był okres, kiedy budziło spore zainteresowanie (w latach 2004–2013). Model ten bezsprzecznie zasługuje na wsparcie i to zarówno z uwagi na stosunkowo niską presję środowiskową, jak i walory zdrowotne produktów ekologicznych. Niemniej jednak wiele wskazuje, że będzie to jeszcze przez stosunkowo dłuższy okres model marginalny z punktu widzenia bezpieczeństwa żywnościowego oraz wymagający ciągłego wsparcia ze środków publicznych. Głównie z uwagi na jego niższą efektywność ekonomiczną.

W tej interesującej analizie przedstawionej przez Grzelaka brakuje jednak odniesienia roli poszczególnych modeli do ich pozycji rynkowej oraz udziału w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego tak Polski, jak i Europy, a nawet układu globalnego. Przyszłe kierunki rozwoju rolnictwa i całego agrobiznesu muszą bowiem uwzględniać kompromis zachodzący pomiędzy potrzebami konsumentów w zakresie podaży żywności oraz potrzebami środowiska w odniesieniu do skali eksploatacji jego zasobów.

Będąc zasadniczym przedmiotem badań recenzowanej pracy relacje między dochodami a aktywami gospodarstwa w zauważalnej formie zachodzą jedynie

w modelu industrialnym oraz w formie „wyraźnych związków” w modelu zrównoważonym oraz trudnym do jednoznacznej identyfikacji w modelu ekologicznym.

Rozdział trzeci oraz kolejne zawierają analityczne oraz empiryczne badania Autora. W trzecim rozdziale poddano analizie takie zagadnienia, jak relacja aktywa–akumulacja, inwestycje oraz dochody gospodarstw rolnych.

Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych jest zdeterminowana wieloma czynnikami. W efekcie zarówno poziom aktywów, jak i akumulacji pozostaje zróżnicowany w zależności od wielkości obszarowej gospodarstwa, jego siły ekonomicznej oraz typu produkcyjnego. Akcesja Polski do struktur UE zwiększyła możliwości inwestycyjne gospodarstw rolnych dzięki dostępowi do funduszy unijnych. Ponadto powiązane z obszarem UR płatności obszarowe istotnie wpłynęły na ceny ziemi rolnej. Wzrósł poziom aktywów oraz akumulacja gospodarstw rolnych. Proces ten nie przebiegał jednak identycznie we wszystkich gospodarstwach rolnych. Integracja z UE zwiększyła wprawdzie aktywność inwestycyjną polskich gospodarstw, jednak dekapitalizacja majątku pomimo to wzrosła z 67% w 2000 r. do 77% w 2018 r. Najwyższy poziom akumulacji w przeliczeniu na 1 ha UR wykazały gospodarstwa duże grupy ES5 o wartości standardowej produkcji w przedziale 100–500 tys. EUR. Z kolei w układzie typów produkcyjnych przodowały gospodarstwa specjalizujące się w chowie zwierząt ziarnożernych (trzoda, drób) oraz w produkcji mleka, najniższy natomiast poziom akumulacji odnotowano w gospodarstwach wielostronnych, bez specjalizacji. Eliminacja z rachunku wzrostu cen ziemi, jaki nastąpił po akcesji do UE, wykazuje wręcz ujemną wartość akumulacji.

Jednym z zasadniczych czynników akumulacji – poza wzrostem cen ziemi rolnej – są inwestycje. Jednak aktywność inwestycyjna polskich gospodarstw rolnych jest jedną z niższych wśród państw unijnych. Z poziomem inwestycji w średniej wysokości 222 EUR/1 ha w latach 2004–2018 Polska zajmowała 11. miejsce od końca w UE.

Wysokie zróżnicowanie – i to zarówno w układzie przestrzennym, jak i czasowym oraz strukturalnym – wykazują dochody rolników pochodzące z gospodarstwa rolnego. Ponadto, co niezmiernie istotne w przypadku gospodarstw unijnych, istotnym czynnikiem determinującym poziom uzyskiwanego przez nie dochodu są subwencje. Stanowią one ok. 60% dochodów, w tym same płatności bezpośrednie w latach 2004–2013 stanowiły 47% dochodów gospodarstw rolnych. Gdyby nie transfery finansowe z WPR, w wielu krajach unijnych gospodarstwa odnotowywałyby straty. W okresie 2004–2018 dotyczyło to aż 10 krajów, w tym Danii, Finlandii, Szwecji, Czech czy Słowenii. W Polsce udział subsydiów w dochodach rolnych od 2004 do 2018 r. wyniósł 59,3%. Jak stwierdza Grzelak, oznacza to, że pomimo względnie długiego okresu funkcjonowania rolnictwa wspólnotowego, a potem unijnego w ramach WPR, intensywnych procesów koncentracji i specjalizacji oraz

postępu technicznego, gospodarstwa rolne wielu krajów unijnych nie są w stanie funkcjonować bez subsydiów. Jednak nie jest to właściwe podejście do tego zjawiska. Otóż właśnie dlatego, że gospodarstwa te od wielu lat funkcjonują w ramach WPR gwarantującej im korzystne warunki finansowe i rynkowe, to zatraciły wiele zachowań typowych dla podmiotów gospodarczych działających w ramach mechanizmu rynkowego. Szerokie wsparcie dla cen rolnych, a od reformy Raya MacSharry'ego z 1992 r. dochodów rolniczych, wręcz „uśpiło” rolników. Instrumenty WPR odgrodziły rolników i gospodarstwa rolne szerokim kordonem subwencji oraz funduszy od skutków działania mechanizmu rynkowego. W efekcie wytworzyło to swoisty model „gospodarstwa unijnego” – sprawnego pod względem technicznym i niewydolnego pod względem ekonomicznym. Z tego powodu nie mogą zaskakiwać takie zjawiska, jak rosnąca majątkochłonność dochodów rolnych i tym samym rozdzwięk pomiędzy dochodami a aktywami. Obecnie przyrost majątku w mniejszym stopniu kreuje dochody (s. 107). Ten „ubyttek” jest wszak od dziesięcioleci rekompensowany subwencjami w ramach WPR.

Rozdział czwarty jest poświęcony, jak to określono, „celom funkcjonowania gospodarstw rolnych w relacjach pomiędzy dochodami a aktywami” (s. 14). Z poznawczego punktu widzenia to jeden z najciekawszych fragmentów pracy. Zawiera dwa dodatkowe zagadnienia badawcze: problematykę hierarchii celów gospodarstw rolnych oraz problem ich zrównoważenia. Rozdział ten oparto na badaniach ankietowych zrealizowanych na terenie Wielkopolski.

Problematyka celów realizowanych przez rolników należy do zagadnień złożonych. Wynika to z faktu, że rolnicy z reguły realizują wiązki celów będące konsekwencją wielofunkcyjnego charakteru gospodarstw rolnych. Jak stwierdza trochę metafizycznie Anna Bisaga, pytanie o cele realizowane przez rolników w gospodarstwach rodzinnych staje się w istocie motorem transformacji klasycznej ekonomiki rolnictwa w ekonomię agrarną bądź agroekonomię (Bisaga 2011, s. 9). Zróżnicowanie celów sprawia bowiem, że można o nich mówić wyłącznie w kategorii zjawiska „tu i teraz”. Potwierdzają to badania prezentowane w recenzowanej pracy. Zmienność hierarchii celów wynikająca z badań różnych autorów prowadzi Grzelaka do trafnej konkluzji, że odmienności te powodowane są co najmniej trzema przyczynami: 1) koncentracji na celach gospodarstw rolnych i celach rolników, które nie są w istocie tożsame, 2) odmiennych typach grupowania celów oraz 3) zmiennością uwarunkowań, w jakich działają gospodarstwa, czy tym, co określamy kwestią „tu i teraz”.

Wyniki badań zawarte w pracy są niezwykle interesujące, tak dla hipotez w niej weryfikowanych, jak i rozumienia badanych zagadnień w ogóle. Przede wszystkim związki pomiędzy celami realizowanymi przez gospodarstwa rolne okazują się statystycznie istotne, chociaż siła tych związków jest w zdecydowanej większości

niska i bardzo niska. Szczególnie ważne dla założeń pracy są relacje, jakie kształtują się między tytułowymi celami w zakresie dochodów i aktywów, określanych w pracy jako powiększanie majątku. Otóż Autor konkluduje z pewną rezerwą, że mimo dość oczywistych związków między dochodami a aktywami przyjmowanymi powszechnie w warstwie teoretycznej, w praktyce nie są one już tak jednoznaczne. Współczynnik korelacji rang Spearmana celu „dostarczanie dochodów” i „powiększanie wartości majątku” wyniósł tylko (+)0,32, natomiast współczynnik Pearsona (+)0,48 (związek klasyfikowany jako dodatni słaby). W pracy znajduje się dość niejednoznaczne wytłumaczenie takiej sytuacji. Za jej przyczynę traktuje się osobliwości czynnika produkcji, jakim jest ziemia. Dotyczy to według Autora takich zagadnień, jak rosnące znaczenie funkcji środowiskowych i społecznych gospodarstw rolnych, motyw spekulacyjny czy tezauryzacja. Potwierdzenie tych hipotez wymaga jednak pogłębionych badań. Pewnych wskazówek mogących prowadzić do wyjaśnienia tego stanu mogą dostarczyć te same badania, gdyż analiza preferencji kierowników badanych gospodarstw wyraźnie wskazuje na dominację jednego celu, jakim jest dostarczanie przez gospodarstwo dochodów, nad wszystkimi innymi.

Badania zawarte w omawianej pracy dostarczają jeszcze jednego ważnego wniosku. Otóż wynika z nich jasno, że rolnicy nie są praktycznie zupełnie zainteresowani dbałością o środowisko, czyli realizacją tak często opisywanych w literaturze oraz wielu dokumentach programowych, zarówno krajowych, jak i unijnych, funkcji środowiskowych. Korelacja pomiędzy celem głównym (dostarczanie dochodów) a dbałością o środowisko kształtuje się na poziomie nieistotnym statystycznie (współczynnik Spearmana [+] $0,1$). Można przyjąć, że wytłumaczeniem takiej sytuacji jest ponownie uwarunkowanie zawarte w „tu i teraz”. Cele środowiskowe jako cele wyższego rzędu przyjmowane są przez rolników po ustabilizowaniu warunków w zakresie realizacji celów podstawowych, do jakich zalicza się zapewnienie dochodu na akceptowanym poziomie. Cele środowiskowe, jak wykazują badania, potwierdzone są przez rolników w krajach o zdecydowanie wyższym poziomie rozwoju rolnictwa i jego dochodowości niż w Polsce¹.

Drugie zagadnienie badane w tym rozdziale to zrównoważenie gospodarstw rolnych w wymiarze ekonomicznym (osiąganie dochodu parytetowego) oraz środowiskowym (według wskaźnika presji materiałowej na środowisko).

Zrównoważenie ekonomiczne gospodarstw rolnych mierzone poziomem parytetu dochodowego jest – jak wiadomo – istotnie zróżnicowane wielokryterialnie. Zdecydowanie wzrasta wraz z siłą ekonomiczną gospodarstw, co wynika z wyższych dochodów. Innym kryterium jest typ produkcyjny gospodarstwa. Tu

---

¹ Pomijając nawet to, że badane przez Grzelaka gospodarstwa rolne z Wielkopolski prezentują jeden z najwyższych poziomów rozwoju ekonomicznego w rolnictwie polskim.

z kolei najniższy poziom zrównoważenia osiągały gospodarstwa ziarnożerne, co spowodowane było jednak czynnikami egzogenicznymi, takimi jak ujemne oddziaływanie ASF (African Swine Fever) na wyniki gospodarstw specjalizujących się w produkcji trzody chlewnej.

Badania potwierdzają istnienie wyraźnego konfliktu celów ekonomicznych i środowiskowych gospodarstw rolnych, ale paradoksalnie także możliwości równoczesnego osiągnięcia zrównoważenia ekonomicznego i środowiskowego. Presja środowiskowa wyraźnie bowiem wzrasta wraz z wielkością ekonomiczną gospodarstw rolnych. Jest ona także konsekwencją typu produkcyjnego gospodarstwa. Najwyższa występuje w przypadku gospodarstw z chowem zwierząt ziarnożernych (wysoka presja materiałowa, duża obsada zwierząt na jednostkę powierzchni), najniższa zaś w gospodarstwach z chowem zwierząt trawożernych.

Presja środowiskowa gospodarstw rolnych w Polsce jest przeciętnie nieco korzystniejsza niż średnio w UE, co jest następstwem niższej intensywności produkcji. Polskie gospodarstwa rolne cechuje niższa obsada zwierząt na jednostkę powierzchni i wyższy udział powierzchni zalesionej.

Generalnie badania potwierdziły słaby związek celów ekonomicznych gospodarstw rolnych z celami środowiskowymi. Korzystniejsza sytuacja pod tym względem w jednych gospodarstwach niż w innych jest w większym stopniu spletem różnokierunkowych zależności technicznych, materiałowych i produkcyjnych, a nie świadomego kształtowania przez rolników procesu wytwórczego minimalizującego negatywny wpływ na środowisko. I stanowisko takie nie powinno dziwić. Wszak nadrzędnym celem gospodarstwa rolnego, podobnie jak każdego podmiotu gospodarczego, jest zapewnienie jego właścicielowi dochodu/zysku z zainwestowanego kapitału. Zatem wszelkie rozważania o coraz wyższej skłonności rolników do realizacji celów środowiskowych mają w dużym stopniu charakter życzeniowy. Dlatego należy zgodzić się z konkluzją zawartą w pracy, że godzenie celów ekonomicznych i środowiskowych, tak na poziomie gospodarstwa rolnego, jak i całego rolnictwa, musi zachodzić z udziałem i zaangażowaniem państwa czy instytucji ponadpaństwowych, np. unijnych.

Z punktu widzenia analizy tytułowych zależności między dochodami i aktywami gospodarstw rolnych główne ustalenia zawarte są w rozdziale piątym. Analiza rozrzutu związków występujących pomiędzy dochodami a aktywami w krajach unijnych w latach 2004–2018 skłoniła Autora do wykorzystania w badaniach funkcji typu wykładniczego. Jednak i w tym przypadku poziom dopasowania, aczkolwiek istotny statystycznie, kształtował się raczej w dolnej części zakresu zależności silnych (przedział 0,5–1,0).

Z ustaleń wynika, że zmianom wartości dochodu w gospodarstwach unijnych towarzyszą coraz większe zmiany wartości majątku, co jest konsekwencją istnienia

efektów marginalnych. Dodatni wpływ na te związki mają subsydia wynikające z WPR. Wzrastające dochody przekładają się bowiem na efekty majątkowe gospodarstw rolnych. Subsydia mają także dodatni wpływ na aktywa poprzez kapitalizację w cenie ziemi rolniczej. Podstawowe znaczenie dla relacji dochody–aktywa mają subsydia oddzielone od wielkości produkcji, czyli płatności obszarowe, nieistotne statystycznie są natomiast subsydia środowiskowe, co jest oczywiste z uwagi na ich w dalszym ciągu ograniczony charakter w ramach WPR.

W dalszej części analizie poddano związki dochodów z aktywami w kontekście zrównoważenia ekonomicznego i środowiskowego. Zależności te – co w pracy często się podkreśla – są różnokierunkowe z punktu oddziaływania na poziom aktywów. Przeciętnie zrównoważenie ekonomiczne sprzyja wzrostowi majątku gospodarstw rolnych. Zrównoważenie środowiskowe wręcz przeciwnie. Jednak nie wynika to z konsekwencji uniwersalnej istoty takich zależności, tylko z definiowania zrównoważenia środowiskowego poprzez udział zasiewów zbóż w strukturze gospodarstw oraz obsady zwierząt. Zmienne te mają bowiem bezpośredni wpływ na dochodowość gospodarstw i relacje do wartości aktywów (majątku) gospodarstw. Dodatkowo po wydzieleniu subsydiów z dochodów zrównoważenie środowiskowe okazało się nieistotne statystycznie dla badanych związków. Te sprzeczności celów ekonomicznych i środowiskowych proponuje się łagodzić poprzez rekompensaty dla świadczonych przez gospodarstwa dóbr publicznych, środowiskowych (s. 166).

Związki między dochodami i aktywami gospodarstw rolnych wykazują dosyć duże zróżnicowanie w ramach poszczególnych krajów unijnych, jednak generalnie są silniejsze w grupie nowych krajów członkowskich. Jest to następstwem ogólnie niższego poziomu aktywów i kapitału tych gospodarstw, a w związku z tym silniejszej transformacji dochodów i zawartych w nich subsydiów w majątek (aktywa). Wnioski zawarte w tej części odnoszące się do poszczególnych krajów unijnych potwierdzają wiele ustaleń w zakresie relacji dochodów do aktywów z badań prowadzonych na terenie Wielkopolski. Przypadek Polski i naszego rolnictwa wykazuje jednak także pewne odmienności.

Przede wszystkim dochód rolniczy okazuje się istotny statystycznie w kształtowaniu majątku całej badanej populacji gospodarstw polskich. Jednocześnie w latach 2004–2019 wystąpiła wyraźna tendencja do systematycznego rozluźniania tego związku (współczynniki korelacji na poziomie 0,66 na początku badanego okresu i 0,58 na jego końcu). Jak stwierdza Autor, potrzeba więc coraz więcej wartości aktywów na generowanie jednostki dochodów. Jednak z uwagi na postawienie w pracy dochodu jako kategorii pierwotnej należałoby stwierdzić, że to raczej dochody w coraz mniejszym stopniu kształtują wartość majątku (aktywów).

Zdecydowanie bardziej wyraźne związki pomiędzy badanymi kategoriami występują w Polsce w grupie gospodarstw silniejszych ekonomicznie, industrialnych,

zrównoważonych ekonomicznie oraz o zinstytucjonalizowanych związkach z rynkiem (mających umowy sprzedaży). Transformacja dochodów na aktywa była tu bardziej efektywna. W grupie tej były także bardziej istotne statystycznie związki ze zrównoważeniem środowiskowym.

Generalnie związki pomiędzy dochodami gospodarstw rolnych a ich majątkiem kształtują się pozytywnie (dodatnia korelacja). Dotyczy to jednak wybranych grup i typów gospodarstw oraz znacznej zmienności tych związków w czasie. Głównie w kierunku ich systematycznego rozluźniania.

W rolnictwie unijnym wyraźnie zaznacza się tendencja do rozerwania tych związków. Tym samym rośnie wartość aktywów (majątku) gospodarstw, ale nie wiąże się z tym wzrost ich dochodów. W ten sposób unijni rolnicy stają się coraz bardziej zamożni w sensie posiadanego majątku, lecz równocześnie coraz biedniejsi w odniesieniu do uzyskiwanych dochodów. Coraz bardziej adekwatne stają się więc w stosunku do nich klasyczne, znane z przeszłości określenie „papierowych milionerów”.

Ogólnie klasyczne podejście zakładające, że dochód jest funkcją majątku lub zamiennie ulega stopniowej modyfikacji (s. 189) jest chyba najważniejszym ustaleniem wynikającym z badań Grzelaka. Bardzo ważnym, oznacza bowiem – ni mniej, ni więcej – że do takich modyfikacji prowadzi WPR, która w różnych okresach przyjmowała różne priorytety i subsydiowała różne cele. Jak się okazuje, cele prowadzące do różnego kształtowania ekonomiki gospodarstwa rolnego, nie zawsze zgodnego z zasadami założeń ekonomii.

Praca Aleksandra Grzelaka jest wyjątkowo ważną pozycją. Ważną zarówno dla nauki, ekonomistów, jak i, a może przede wszystkim, dla polityków. Jesteśmy bowiem w okresie kształtowania zasad oraz priorytetów WPR na kolejny okres. Byłoby ze wszech miar korzystne, gdyby wnioski wynikające z recenzowanej pracy znalazły swoje odzwierciedlenie w tych propozycjach. Książka ta jest ważna dla wszystkich, dla których sprawy rolnictwa, jego kondycji oraz wyżywienia nie są obojętne. Dla tych osób jest lekturą obowiązkową.

Bibliografia

- Bisaga A. (2011). Cele autonomiczne gospodarstw rolnych podstawą transformacji ich tradycyjnych funkcji. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 13 (5), 9–14.
- Mazzucato M. (2021). *Wartość wszystkiego. Wytwarzanie i zawłaszczanie w globalnej gospodarce*. Poznań: Wydawnictwo Ekonomiczne Heterodox.
- Piketty T. (2022). *Kapitał i ideologia*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Elwira Wilczyńska, Aleksandra Pawłowska, Michał Dudek,
Vitaliy Krupin, Łukasz Komorowski

Pięć debat na pięćdziesięciolecie Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk – relacja młodych badaczy

Five Debates for the Fiftieth Anniversary of the Institute of Rural
and Agricultural Development of the Polish Academy of Sciences –
Report by the Young Scholars

Zmieniająca się ciągle rzeczywistość społeczno-gospodarcza wiąże się z nieustannym narastaniem różnorodnych problemów i wyzwań. Zjawiska te w poszczególnych okresach są przedmiotem analiz naukowych i eksperckich, wywołując niejednokrotnie głęboki rezonans w debacie publicznej. W ciągu ostatnich dziesięcioleci w Polsce wśród takich procesów sytuowały się niewątpliwie liczne kwestie rolnicze i wiejskie, skupiające na sobie uwagę uczonych wielu dyscyplin, polityków, twórców kultury, przedstawicieli sektora pozarządowego i mediów. Wychodziły one ze zbioru zagadnień „właściwych dla specjalistów”, stając się przedmiotem dyskusji przybierających szerszy czy nawet wręcz ogólnonarodowy wymiar. Dla przykładu, od czasu przełomu

---

Dr Elwira Wilczyńska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: ewilczyńska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-9736-4764; **dr Aleksandra Pawłowska**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: apawłowska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-8964-3624; **dr Michał Dudek**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: mdudek@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-6977-8561; **dr Vitaliy Krupin**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Modelowania Ekonomicznego, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: vkrupin@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0002-7388-6813; **mgr Łukasz Komorowski**, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Ekonomii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: lkomorowski@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-9287-719X.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

lat 80. i 90. ubiegłego wieku takiego charakteru nabierał spór wokół przebiegu i ocen efektów transformacji rolnictwa uspołecznionego czy skutków kryzysu dochodowego i zadłużeniowego rolników (Śpiewak 2000). W kolejnych latach burzliwe polemiki towarzyszyły m.in. akcesji „rolniczej i wiejskiej” Polski do Unii Europejskiej (UE), wyborowi optymalnej polityki rozwoju regionalnego pomiędzy wariantem polaryzacyjno-dyfuzyjnym a zrównoważonym (Churski 2014; Stanny 2013; Gorzelak 2009) czy postrzeganiu – często nieoczywistych – konsekwencji chłopskiej tożsamości naszego społeczeństwa (Kata 2020; Wiślicz 2019; Bukraba-Rylska 2014; Kaleta 2013; Wasilewski 2002). Wspomniane tematy oraz inne doniosłe zagadnienia odnoszące się do rolnictwa i obszarów wiejskich od samego początku, czyli od 1971 r. znajdują się w centrum zainteresowań Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Zaznaczając swój „naukowy głos”, Instytut zyskał, a następnie ugruntował status czołowego ośrodka naukowego w swojej dziedzinie w Polsce. Z tego powodu obchodząc w 2021 r. jubileusz pięćdziesięciolecia swojego funkcjonowania oraz realizując założenia programu badawczego na lata 2021–2024 dotyczącego społecznej i ekonomicznej żywotności polskiej wsi w warunkach europejskiej „zielonej” transformacji, IRWiR PAN zainicjował dyskusję o wpływie wsi i rolnictwa na współczesność i przyszłość naszego kraju zatytułowaną „Pięć debat na 50-lecie IRWiR PAN”.

Pierwsza z serii debat koncentrowała się na znaczeniu w Polsce wiejskiego i agrarnego dziedzictwa historycznego. Wydarzenie to odbyło się 4 października 2021 r. pod nazwą „W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości”. Do wzięcia udziału w dyskusji zaproszono autorów trzech wydanych w ostatnim czasie książek poświęconych badaniu wpływu historycznych doświadczeń chłopskiej większości społeczeństwa polskiego na obecny kształt społeczno-kulturowej rzeczywistości: Marię Halamską¹, autorkę wyróżnionej Nagrodą Historyczną „Polityki” monografii pt. *Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*, Kacpra Pobłockiego², autora szeroko dyskutowanego *Chamstwa* oraz Adama Leszczyńskiego³, autora *Ludowej historii Polski*, który jednak ze względu na splot okoliczności pandemicznych i problemów technicznych nie mógł wziąć udziału w debacie. Przedstawione w jego publikacji tezy były jednak pewnym punktem odniesienia dla dwojga pozostałych panelistów. Debatę poprowadził Stanisław Obirek⁴, który otwierając spotkanie, zwrócił uwagę na nowatorski charakter prezentowanych książek inicjujących

¹ Prof. dr hab. Maria Halamska jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN i kierownikiem Zakładu Socjologii Wsi.

² Dr hab. Kacper Pobłocki jest pracownikiem naukowym Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG) Uniwersytetu Warszawskiego.

³ Dr hab. Adam Leszczyński jest pracownikiem naukowym i profesorem Uniwersytetu SWPS.

⁴ Prof. dr hab. Stanisław Obirek jest pracownikiem naukowym Ośrodka Studiów Amerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego.

na gruncie polskim dyskusję na tematy postkolonialne i proponujących refleksję nad grupami podporządkowanymi.

W nawiązaniu do tytułu trzytomowej monografii *Ciągłość i zmiana*, wydanej przez IRWiR PAN, paneliści w swoich rozważaniach poruszali się na osi wyznaczonej z jednej strony przez ciągłość pewnych struktur, a z drugiej przez zachodzące nieustannie zmiany. Halamska zrekonstruowała przebieg zmian, jakie zaszły w ciągu stu lat funkcjonowania odrodzonego państwa polskiego, zwracając uwagę na ich złożoną dynamikę i wielopłaszczyznowość. Z kolei Pobłocki operował szerszą perspektywą chronologiczną, sięgając w swojej analizie przemian wsi pańszczyźnianej do XVI w. Obydwoje dyskutanci podkreślili trwałość funkcjonującego w polskim społeczeństwie społeczno-kulturowego porządku, którego źródła tkwią w pańszczyźnie i który oparty jest na dominacji jednej klasy i podległości drugiej oraz na paternalizmie i klientelizmie. Co ważne, porządek ten nie jest charakterystyczny wyłącznie dla społeczności wiejskich, stanowi bowiem ogólną właściwość społeczeństwa polskiego. Istotną jego cechą, ukształtowaną na podłożu wspomnianego podziału na panów i podporządkowanych, a poddaną szczegółowej analizie przez Pobłockiego, jest przemoc stosowana w różnych sytuacjach życia codziennego, zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej, a także w różnych wymiarach – jako przemoc fizyczna oraz symboliczna. Odnosząc się do książki Leszczyńskiego, Halamska zwróciła uwagę na funkcjonowanie trójczłonowej struktury, która tę przemoc wykorzystuje i jednocześnie prowadzi do jej stosowania. Jest to triada ideowo-instytucjonalna, na którą składają się nacjonalizm, antysemityzm i ludowy katolicyzm. Każdy z tych elementów kształtuje postawy polskiego społeczeństwa, choć w różnych okresach historycznych z różnym natężeniem.

W dyskusji nad źródłami teraźniejszości paneliści przedstawili perspektywę długiego trwania porządku społeczno-kulturowego. Na tle opisywanych przez nich zmian zachodzących na wsi polskiej ujawniła się również niezmiennosc pewnych wzorców i trwałość warunkujących je czynników, które wciąż kształtują i będą kształtować rzeczywistość społeczno-kulturową. Tym samym debata ta stała się punktem wyjścia do podjęcia bardziej szczegółowych rozważań nad wkładem wsi i rolnictwa we współczesne oblicze kraju.

Pytanie o zakorzenienie i ocenę wprowadzanych rozwiązań instytucjonalnych pojawiało się często w wielu momentach ważnych dla historii kraju. Ostatnie znaczące przeobrażenia systemowe związane z transformacją systemową i integracją europejską w kontekście występujących tendencji do kontestowania kształtowanego w Polsce od kilkunastu lat porządku przyniosły wątpliwości odnośnie do trwałości oraz skuteczności wdrożonych dotychczas zmian. Temu wątkowi poświęcona była druga debata pt. „Zmiany jakości rządzenia w Polsce”, która odbyła się 28 marca 2022 r., a więc już w zupełnie odmiennej rzeczywistości

geopolitycznej, związanej z napaścią Rosji na Ukrainę. Do dyskusji na temat kondycji państwa w odniesieniu do oceny jakości ładu politycznego, społecznego i ekonomicznego zostali zaproszeni: Jerzy Hausner⁵, Andrzej Rychard⁶ i Dorota Zmarzłak⁷. Podwójną rolę panelisty i prowadzącego w tym wydarzeniu odgrywał zaś Jerzy Wilkin⁸. Motywacją do podjęcia tego tematu było obserwowane w ostatnim czasie wyraźne pogorszenie jakości rządzenia w Polsce, co odnotowane zostało również przez uznane instytucje międzynarodowe. Ta tendencja w oczywisty sposób zagraża rozwojowi naszego kraju, w tym również mieszkańcom wsi. Według raportu Freedom House Polska została uznana za kraj, w którym w latach 2017–2021 tempo destrukcji podstaw demokracji było najsilniejsze (Csaky 2021). Jedynie w wymiarze dotyczącym społeczeństwa obywatelskiego sytuacja nie uległa pogorszeniu.

Jak określił to Wilkin, Polska znalazła się na ścieżce „regresywnej transformacji instytucjonalnej”, czyli pogarszania instytucjonalnych podstaw funkcjonowania państwa. Wśród strukturalnych słabości naszego kraju Hausner wymienił zaś m.in.: interwencję rządu w mechanizm rynkowy prowadzącą do gospodarczego etatyzmu, podważanie ekonomicznej wiarygodności państwa czy też partyjne podporządkowanie instytucji publicznych, w tym sądownictwa i mediów publicznych. Niezbędne są więc instytucjonalne rozwiązania ograniczające „imperialne tendencje” polegające na ekspansji władzy państwowej, która dokonuje się kosztem radykalnego ograniczenia potencjału rozwojowego i stworzenia podstaw do głębokich podziałów i ostrych konfliktów.

Dobrze rządzone państwo, odpowiadające standardom *good governance*, cechuje współrządzenie i współzarządzanie oparte na zasadach subsydiarności (pomocniczości). Jest to pewien wzorzec, do którego dążenie Zmarzłak określiła jako codzienny, pochłaniający proces balansowania między pracą tzw. infrastrukturalną, rzeczywistością a budowaniem zaangażowania obywateli. Podstawą dobrego rządzenia są reguły, ponieważ jeżeli ich nie ma, to – jak wskazał Hausner – nie tylko można wszystko, ale też wszystko jest uznaniowe, wszystko może zostać podważone i tak naprawdę nic nie jest trwałe. Z kolei Rychard zwrócił tutaj uwagę na problem utożsamiania instytucji z normami i wartościami, a nie z interesami. Rosyjska agresja na Ukrainę w dramatyczny wręcz sposób uświadomiła jednak, że transformacja

⁵ Prof. dr hab. Jerzy Hausner jest przewodniczącym Rady Programowej Open Eyes Economy Summit oraz Rady Fundacji Gospodarki i Administracji Publicznej.

⁶ Prof. dr hab. Andrzej Rychard jest dyrektorem Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i przewodniczącym Rady Fundacji im. Stefana Batorego.

⁷ Dorota Zmarzłak jest wójtem gminy Izabelin.

⁸ Prof. dr hab. Jerzy Wilkin jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, członkiem rzeczywistym PAN oraz przewodniczącym Rady Fundacji na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.

energetyczna i związany z nią Europejski Zielony Ład (EZŁ), to nie tylko kwestia realizacji wartości, lecz także interesu bezpieczeństwa narodowego.

Zwieńczeniem całej debaty były przywołane przez Wilkina słowa Timothy'ego Snydera, który pisał, że to instytucje pomagają nam zachować przyzwoitość, ale potrzebują one naszej pomocy. Instytucje nie zdołają same się obronić. Jeżeli nie będziemy chronić każdej z nich od samego początku, to runą jedna po drugiej (Snyder 2017). Dlatego pewnym przesłaniem wysuniętym na koniec dyskusji był apel o docenienie instytucji, ale też o zaangażowanie i aktywność na rzecz ich obrony.

Potrzeba aktywnego współkształtowania mechanizmów instytucjonalnych wybrzmiała szczególnie w odniesieniu do polityki rolnej i wiejskiej podczas trzeciej debaty zatytułowanej „WPR 2030 – co dalej z polskim rolnictwem?”, która odbyła się 23 maja 2022 r. Wzięli w niej udział: Walenty Poczta⁹, Jerzy Plewa¹⁰, Rafał Mładanowicz¹¹ i Grzegorz Brodziak¹², a dyskusję moderował Mirosław Drygas¹³. Z jednej strony kontekst do wymiany poglądów między uczestnikami jubileuszowej debaty tworzyły: krajowy Plan Strategiczny Wspólnej Polityki Rolnej (PS WPR), Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO) oraz założenia EZŁ. Z drugiej zaś strony uczestnicy zastanawiali się nad wyzwaniem dla rolnictwa i polityki rolnej związanymi z napaścią Rosji na Ukrainę, wzrostem cen produktów rolnych, a w konsekwencji będącym na horyzoncie światowym kryzysem żywnościowym. Pytanie, wobec którego stanęli dyskutanci, dotyczyło właśnie przyszłego kształtu WPR i możliwości zapewnienia rolnikom przez tę politykę warunków funkcjonowania w trudnych czasach.

W opinii Mładanowicza Wspólna Polityka Rolna nie do końca jest „wspólna” i cechują ją znaczne rozbieżności. Jego zdaniem za taki stan rzeczy odpowiadają przede wszystkim rządy krajowe, które nie konsultują w dostatecznym stopniu poszczególnych rozwiązań z interesariuszami, np. z młodymi rolnikami, czego przykładem jest zbyt szybkie wprowadzanie EZŁ. Z kolei Brodziak zaznaczył, że WPR dyskryminuje duże gospodarstwa rolne, a to właśnie takie podmioty – zwłaszcza w warunkach rozdrobnionego polskiego rolnictwa i jego ogólnego zapóźnienia technologicznego – mają potencjał wiedzy, organizacji, kapitału finansowego, aby sprostać wyzwaniom bezpieczeństwa żywnościowego, energetycznego i środowiskowo-klimatycznego. Odnosząc się do wspomnianych zagadnień, Poczta przywołał wyniki

---

⁹ Prof. dr hab. Walenty Poczta jest dziekanem Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu i kierownikiem Katedry Ekonomii i Polityki Gospodarczej w Agrobiznesie.

¹⁰ Dr inż. Jerzy Plewa jest ekspertem Team Europe.

¹¹ Rafał Mładanowicz jest Pełnomocnikiem ministra rolnictwa ds. rozwoju współpracy z Ukrainą i Przewodniczącym Rady ds. Młodych Rolników przy Krajowej Radzie Izb Rolniczych.

¹² Grzegorz Brodziak jest dyrektorem zarządzającym w firmie Goodvalley Polska.

¹³ Dr Mirosław Drygas jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

raportu, zgodnie z którymi w różnych scenariuszach wprowadzenie EZŁ oznacza dla rolników wzrost kosztów produkcji i spadek dochodów (według szacunków spadek dochodów rolników wyniesie co najmniej 11%), zwłaszcza dla osób prowadzących relatywnie słabsze ekonomicznie gospodarstwa (Polityka Insight 2022). Według przedstawiciela Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu wymogi środowiskowo-klimatyczne wynikające z EZŁ, czyli np. większa dbałość o glebę czy zrównoważone praktyki rolne, realizować można dzięki zastosowaniu nowych, cyfrowych technologii, co oznacza zaangażowanie odpowiedniego kapitału finansowego i ludzkiego. W przypadku Polski takie cechy – według Poczty – mają duże gospodarstwa rodzinne i przedsiębiorstwa rolne. W odpowiedzi na podniesione argumenty Plewa wyraził zdziwienie, że kolejna wersja polskiego planu strategicznego w swej treści jest mało ambitna (nie zapewnia ona m.in. odpowiedniego zaadresowania wsparcia, miejscami tworzy niespójności z polityką unijną, przewiduje małe środki na odnawialne źródła energii [OZE] i dobrostan zwierząt, w niewielkim stopniu odnosi się do założeń EZŁ i zakłada nieefektywne instrumenty z perspektywy realizacji założonych celów). Przedstawiciel Team Europe wskazał jednocześnie, że dyskusja wokół tej strategii, szczególnie w naszym kraju, obfitowała w negatywne nastawienie i wprowadzające w błąd argumenty, stąd widoczna jest niechęć wobec EZŁ. Gdyby wspomniana strategia została wdrożona, to bieżące wyzwania związane z energią, wyżywieniem, klimatem byłyby – jak podkreślił Plewa – znacznie mniejsze. Konsensus wokół jego zahamowania i pozostanie przy *status quo* nie jest dobrą drogą dla polskich rolników. Przedstawiciel Rady Młodych Rolników zauważył, że największą barierą jest brak zrozumienia wśród rolników unijnych rozwiązań wynikających z EZŁ, czego przyczyną jest nieposiadanie odpowiedniej wiedzy. Ze wspomnianą tezą zgodził się przedstawiciel firmy Goodvalley, wskazując równocześnie, że przykład firmy, którą reprezentuje, potwierdza możliwość realizacji ambitnych celów środowiskowo-klimatycznych i prowadzenia opłacalnej działalności rolniczej.

W części dyskusyjnej z zaproszonymi gośćmi Halamska zwróciła uwagę na potrzebę widzenia wyzwań i problemów rolnictwa w szerszym układzie wynikającym z nowego modelu energetycznego i nowych wzorców konsumpcji. Z kolei Ruta Śpiewak¹⁴ zauważyła konieczność zwiększenia udziału kobiet w debatach nad rolnictwem i WPR oraz bardziej progresywnego i kompleksowego podejścia do kwestii rolnictwa w powiązaniu z problemem suszy, klimatu czy marnotrawstwa żywności. W dalszej części Grzegorz Gorzelak¹⁵ podkreślił rolę innowacji i systemu wiedzy w reagowaniu kompleksu rolno-spożywczego na różnego rodzaju szoki.

¹⁴ Dr Ruta Śpiewak jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

¹⁵ Prof. dr hab. Grzegorz Gorzelak jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, do września 2022 r. pracował w Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych (EUROREG) Uniwersytetu Warszawskiego.

Wątek nowych rozwiązań w rolnictwie i znaczenia kwestii struktur organizacyjnych w jego rozwoju podjęto w drugiej części trzeciej debaty. Dyskutanci zastanawiali się bowiem nad gotowością różnych podmiotów publicznych i przyszłych beneficjentów do realizowania EZŁ i planu strategicznego. Zgodzono się, że krajowy system wiedzy i innowacyjności w sektorze oraz instytucje odpowiedzialne za realizację polityki rolnej nie są odpowiednio przygotowane zarówno do bieżących celów, jak i wyzwań przyszłości, takich jak bezpieczeństwo żywnościowe czy silna konkurencja na rynkach. Jak zauważono, w krajowym Systemie Wiedzy i Innowacyjności Rolniczej (Agricultural Knowledge and Innovation System – AKIS) nie ma wystarczającej współpracy i zaangażowania odpowiednio różnorodnej grupy podmiotów na rzecz rolników. Z tego powodu – zdaniem uczestników debaty – zmianie takiego stanu rzeczy powinien towarzyszyć zwiększony dopływ wiedzy i rozwiązań cyfrowych do sektora oraz wzrost inwestycji w naukę, innowacje i doradztwo rolnicze, zwłaszcza doradztwo technologiczne, aby, jak zauważył to Plewa, „Europa nam nie uciekła”.

Z innowacjami wiąże się obecnie duże nadzieje w łagodzeniu negatywnych skutków zmian klimatycznych. W obliczu degradacji środowiska przyrodniczego, wyczerpywania się zasobów paliw kopalnych, nasilania się negatywnych zjawisk pogodowych i dramatycznych prognoz związanych ze skutkami globalnego ocieplenia konieczne staje się coraz większe oparcie systemów energetycznych na „czystych” źródłach energii. Jednocześnie rosyjska agresja na Ukrainę dobitnie pokazała wagę bezpieczeństwa energetycznego i jego powiązania z bezpieczeństwem żywnościowym. W obu przypadkach w ich zapewnianiu ważną rolę odgrywają obszary wiejskie. Z tego powodu wspomnianym zagadnieniom poświęcono czwartą z serii debat zatytułowaną „Energia wsi. Transformacja czy rewolucja?”. W dyskusji przeprowadzonej 30 maja 2022 r. udział wzięli: Jerzy Buzek¹⁶, Piotr Gradziuk¹⁷, Grzegorz Wiśniewski¹⁸ i Ewa Sufin-Jacquemart¹⁹. Dyskusję poprowadził Edwin Bendyk²⁰. W ramach debaty omawiane były następujące kwestie:

- w jaki sposób na rozwój obszarów wiejskich i jakość życia ich mieszkańców wpłynie transformacja energetyczna?
- czy transformacja ta jest szansą, czy zagrożeniem?

---

¹⁶ Prof. dr hab. Jerzy Buzek jest posłem do Parlamentu Europejskiego, przewodniczącym Europejskiego Forum Energii w ramach Parlamentu Europejskiego i przewodniczącym Rady Programowej Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej.

¹⁷ Dr hab. Piotr Gradziuk, prof. IRWiR PAN, jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

¹⁸ Grzegorz Wiśniewski jest prezesem Zarządu EC BREC Instytutu Energetyki Odnawialnej.

¹⁹ Dr Ewa Sufin-Jacquemart jest prezeską Zarządu Fundacji Strefa Zieleni.

²⁰ Edwin Bendyk jest prezesem Zarządu Fundacji im. Stefana Batorego oraz redaktorem działu naukowego tygodnika „Polityka”.

- w jakim modelu technologicznym, organizacyjnym i społecznym powinna być ona realizowana?
- czy cele transformacji w Polsce można powiązać z celami polityki klimatyczno-energetycznej UE?

Według uczestników panelu pomimo znacznych predyspozycji obszarów wiejskich do wytwarzania energii i możliwego wkładu w zapewnienie krajowego i lokalnego bezpieczeństwa energetycznego aktualnie widoczny jest absolutny brak symetrii pomiędzy funkcjami rolnictwa i obszarów wiejskich a funkcjonowaniem sektora energetycznego. W ciągu ostatnich lat w Polsce nie realizowano w sposób aktywny i konsekwentny strategii unijnych w kwestii rozwoju energetyki, w tym energetyki odnawialnej. Nie położono również odpowiedniego nacisku na szybką transformację, a skupiono się na gromadzeniu oszczędności, aby dopiero później wprowadzać zmiany. Tę opinię ilustruje wypowiedź Wiśniewskiego, który stwierdził, iż: „chcieliśmy żyć z renty zacofania, ale teraz renty nie ma, a zacofanie jest”. W wyniku takiego podejścia polska gospodarka aktualnie jest bardziej narażona na wpływ fluktuacji cenowych oraz na niestabilność podaży energii i surowców energetycznych. Według przywołanych w trakcie debaty danych już kilka lat temu w UE udział energii w kosztach produkcji rolnej osiągał przeciętnie niespełna 5–6%, a w Polsce wynosił on 12%. Aktualnie sytuacja w tym zakresie jest jeszcze bardziej niekorzystna, a dodatkowo istnieje ryzyko deficytu podaży energii i dalszego wzrostu jej ceny rynkowej.

Jednym z kluczowych wniosków płynących z czwartej debaty może być stwierdzenie, że aktualna sytuacja w zakresie bezpieczeństwa energetycznego kraju wymaga podjęcia aktywnych działań. Niezbędne jest przemyślenie polityki energetycznej Polski. Zdaniem zaproszonych panelistów potrzebne jest wykorzystanie silnych stron obszarów wiejskich, czyli potencjału lokalnego, rozproszonej i zdecentralizowanej produkcji energii oraz zapewnienie samowystarczalności energetycznej gospodarstw domowych, podmiotów gospodarczych i całych miejscowości. Jednocześnie pożądane jest wprowadzanie rozwiązań instytucjonalnych wspierających taki rozwój. W szczególności należałoby skrócić okresy rozpatrywania wniosków o inwestycje bazujące na biogazie, biomasie oraz na energii ze słońca i wiatru, jak również ulepszyć wsparcie kredytowe podobnych instalacji. W dyskusji wspomniano także o konieczności oszczędzania i optymalizacji wykorzystywania zasobów energetycznych oraz budowania wiedzy i nawyków społeczeństwa w odniesieniu do odpowiedzialnego korzystania z energii.

Trzeba jednak pamiętać, że bezpieczeństwo składa się z dostępności triady czynników: wody, energii i żywności. Dostarczanie wszystkich tych elementów w zakresie niezbędnym dla rozwoju społeczeństwa, zarówno europejskiego, jak i globalnego, jest aktualnie zagrożone. Dlatego też najważniejszą konkluzją, jaką

można podsumować czwartą debatę, jest stwierdzenie, że mimo potrzeby wprowadzenia krótkoterminowych rozwiązań dla stabilizacji podaży energii i konieczności szybkiego reagowania na zmiany na rynku energii (w tym w ramach opracowanego planu REPowerEU²¹), ukierunkowanie UE na osiągnięcie celów EZŁ pozostaje niezmiennym priorytetem (Komisja Europejska 2022). Dodatkowo rola obszarów wiejskich, a ściślej mieszkańców tych terenów, jest kluczowa w zapewnieniu wszystkich wspomnianych elementów triady bezpieczeństwa, a jednocześnie występuje potrzeba wsparcia ich działań w tym zakresie. Pomoc dla ludności wiejskiej powinna być ukierunkowana zwłaszcza na tworzenie warunków ułatwiających wdrażanie innowacji, zaczynając od zasad instytucjonalnych i upowszechnienia wiedzy, a kończąc na odpowiednim i transparentnym wsparciu finansowym. Aktualność prośrodowiskowych i proklimatycznych działań i transformacji pozostaje nadzwyczajnie ważna, a coraz bardziej pozytywne oddziaływanie ludzkości na środowisko i klimat staje się priorytetem. Obecna sytuacja daje sposobność do szybkiej, skutecznej i korzystnej dla wszystkich rewolucyjnej transformacji w energetyce. Jednakże taka zmiana zależy od jakości wdrażanych rozwiązań i gotowości społeczeństwa do aktywnego uczestnictwa w tym procesie.

Ostatnia debata na pięćdziesięciolecie IRWiR PAN, zorganizowana 6 czerwca 2022 r., miała tytuł: „Polska wieś 2044. Wizja rozwoju”. Gośćmi Instytutu byli: Justyna Duriasz-Bułhak²², Witold Orłowski²³, Henryk Runowski²⁴ oraz Barbara Wieliczko²⁵. Debatę poprowadziła Monika Stanny²⁶. Przyjęty czterdziestoletni horyzont czasowy dla dyskusji wyznaczyło wstąpienie Polski do UE w 2004 r. Obecnie znajdujemy się w połowie tego okresu, co pozwala wykorzystać zarówno wiedzę, jak i wyobraźnię do analizy tego, co jest i co będzie, oraz wyrażania opinii na temat tego, jak być powinno. I taka też była myśl przewodnia tej debaty.

---

²¹ Plan REPowerEU polega na budowie nowej infrastruktury i systemu energetycznego w celu szybkiego zmniejszenia zależności od rosyjskich paliw kopalnych i przyspieszenia transformacji ekologicznej, przy jednoczesnym zwiększeniu odporności państw członkowskich UE. Obejmuje on zarówno środki krótkoterminowe (np. wspólne zakupy gazu czy zwiększenie produkcji biometanu), jak i długoterminowe (m.in. tworzenie krajowych planów REPowerEU i przyspieszenie dekarbonizacji gospodarki) dotyczące poszukiwania nowych źródeł dostaw energii (dywersyfikacja), oszczędności w zużyciu energii oraz przyspieszenia wytwarzania i wykorzystywania czystej energii (Komisja Europejska 2022).

²² Justyna Duriasz-Bułhak jest członkiem Zarządu Fundacji Wspomagania Wsi.

²³ Prof. dr hab. Witold Orłowski jest pracownikiem naukowym Akademii Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie i głównym doradcą ekonomicznym w PwC (PricewaterhouseCoopers).

²⁴ Prof. dr hab. Henryk Runowski jest pracownikiem naukowym i kierownikiem Katedry Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego.

²⁵ Dr hab. Barbara Wieliczko, prof. IRWiR PAN, jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

²⁶ Dr hab. Monika Stanny, prof. IRWiR PAN, jest pracownikiem naukowym i dyrektorem Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

Dyskusja rozpoczęła się od pytania, dokąd polska wieś zmierzała tuż po wejściu do UE, a gdzie znajduje się blisko 20 lat później? Punktem odniesienia była opublikowana w 2005 r. książka pod redakcją Wilkina *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, w której znalazły się wypowiedzi m.in. Orłowskiego i Runowskiego (Wilkin [red.] 2005). Jak wynika z dyskusji, w 2005 r. kluczowe znaczenie dla rozwoju wsi i rolnictwa miały trzy czynniki:

- zmiany demograficzne, a zwłaszcza starzenie się społeczeństwa;
- spadek znaczenia rolnictwa w gospodarce;
- polityka rolna.

W największym stopniu potwierdziły się prognozy zmian demograficznych, natomiast te dotyczące spadku znaczenia rolnictwa oraz roli polityki rolnej okazały się trafne, niemniej jednak zachodzą wolniej niż zakładano. Według panelistów w zarysowanej wizji nie sprawdziły się przeważnie przewidywania szczegółowe, zakładające wzrost lub spadek danej zmiennej społeczno-gospodarczej. Tym, czego zabrakło w wizjach z 2005 r., a co dzisiaj ma duże znaczenie, są m.in. konflikty społeczne na wsi, role kobiet wiejskich czy zmiany klimatyczne. Następnie uwaga dyskutantów skupiona została na wizji pożądanego stanu rozwoju wsi. Kilka miesięcy temu w Komisji Europejskiej wypracowana została „Długoterminowa wizja obszarów wiejskich do 2040 r.”, a w pracach nad nią uczestniczyła Wieliczko. Wizja ta opiera się na dążeniu do osiągnięcia czterech celów, a mianowicie: 1) silniejszych obszarów wiejskich; 2) połączonych transportowo i cyfrowo; 3) prosperujących; 4) odpornych na zmiany społeczno-gospodarcze (Komisja Europejska 2021).

Według rozmówców aktualnie dochodzi do przemodelowania postrzegania rolnictwa jako drugorzędnej funkcji obszarów wiejskich na funkcję o znaczeniu strategicznym w skali globalnej, nawet mimo tego, że sektor ten tworzy bardzo małą część PKB. Nie oznacza to, iż bez względu na wszystko należy zatrzymać ludzi w rolnictwie, a wręcz przeciwnie – należy wspierać modernizację tego segmentu gospodarki w celu zwiększania jego produktywności, przy jednoczesnym rozwoju pozarolniczego rynku pracy. Ważną niewiadomą dla kształtowania się procesu przeobrażeń strukturalnych na wsi jest wpływ wojny w Ukrainie na polską i światową gospodarkę.

Zgodnie z opiniami panelistów na obszarach wiejskich w dalszym ciągu będzie następowała polaryzacja rozwoju, której efektem jest podział przestrzeni kraju na prężnie rozwijające się obszary napływu ludności oraz obszary wyludniające się, gdzie procesy zanikania usług i życia społecznego będą się pogłębiać. Dużą nadzieję stanowią jednak technologie cyfrowe. Społeczności wiejskie staną się *smart*, tzn. z wyobrażeniem i z pomysłem na rozwój swojej okolicy. Istotną rolę odgrywać będzie kultura popularna, która coraz bardziej unifikuje wzorce zachowania ludności. W tym kontekście warto przytoczyć wypowiedź Runowskiego, który

zauważył, iż „możliwości przemian są tak szalone, że naprawdę trudno uruchomić wyobraźnię i powiedzieć, jak będzie za 20 lat”. Jak zaznaczył Orłowski: „rzadko kiedy wizje się sprawdzają, co wcale nie oznacza, że nie należy ich tworzyć”. W idealnym modelu wizja odzwierciedla aspiracje mieszkańców wsparte specjalistyczną wiedzą i doświadczeniem ekspertów. Już samo tworzenie wizji ma wartość dodaną, bo służy budowaniu wspólnoty i tworzeniu platformy porozumienia różnego rodzaju interesariuszy.

W trakcie sesji pytań i komentarzy wybrzmiało spostrzeżenie, że szczególną uwagę należy poświęcać nowym trendom, których oddziaływanie i kierunek nie są jeszcze do końca znane – ostatecznie mogą one zostać zduszone, ale mogą też rozwinąć się w dominujący w przyszłości proces rozwojowy. Ponadto padły argumenty za potrzebą gruntownej, rewolucyjnej zmiany wspomagającej polityki lokalne poprzez oddzielenie rozwoju obszarów wiejskich od rozwoju rolnictwa. Na koniec warto przytoczyć słowa Duriasz-Bułhak metaforycznie obrazujące niespodziewaną dynamikę i kierunek zmian życia codziennego na obszarach wiejskich w ciągu ostatnich dziesięcioleci: „Pewna pięćdziesięcioletnia kobieta kilka lat temu w swoim wspomnieniu napisała, że za jej życia wieś zamieniła wełniane chusty na polary. Powstaje więc pytanie, na co zamieni wieś polary przez następne lata?”

„Pięć debat na 50-lecie IRWiR PAN”²⁷ z pewnością zwróciło uwagę na wiele problemów i wyzwań związanych z rozwojem społeczno-gospodarczym kraju, obszarów wiejskich i rolnictwa, docierając nie tylko do naukowców, lecz także do przedstawicieli różnych grup i środowisk – polityków, samorządowców, dziennikarzy, mieszkańców obszarów wiejskich i osób zainteresowanych szeroko rozumianą tematyką wiejską. Uwidoczniły one także znaczenie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w perspektywie krajowej i regionalnej oraz pokazały mnogość uwarunkowań wpływających na ten proces. Jednocześnie wnioski, jakie sformułowano w wyniku odbytych dyskusji, stanowią niewątpliwie cenne rekomendacje dla wielu podmiotów kształtujących przyszłość obszarów wiejskich i rolnictwa w Polsce. Tym samym spotkania te doskonale wpisały się w realizację misji i wizji IRWiR PAN jako ośrodka naukowego o uznanej pozycji, prowadzącego zaawansowane oraz interdyscyplinarne badania nad przemianami obszarów wiejskich, a równocześnie jako instytucji eksperckiej inicjującej dialog na temat ważnych powszechnie zagadnień w poczuciu społecznej odpowiedzialności.

---

²⁷ Wszystkie debaty można także obejrzeć na stronie: www.irwirpan.waw.pl/809/jubileusz-50-lecia/piec-debat-na-50-lecie-irwir-pan (dostęp: 26.09.2022) lub na platformie YouTube, wpisując nazwę: „Pięć debat na 50-lecie IRWIR PAN”.

Bibliografia

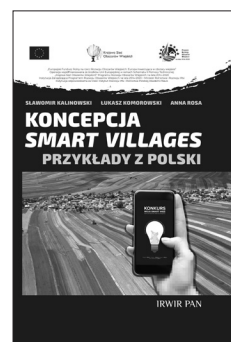
- Bukraba-Rylska I. (2014). Polska wieś w UE: esej o (brakującej) „Wielkiej Narracji”. *Wię i Rolnictwo*, 2 (163), 65–81.
- Churski P. (2014). Model polaryzacyjno-dyfuzyjny w przemianach polityki spójności – konsekwencje dla ukierunkowania polityki rozwoju. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 25, 13–27. DOI:10.14746/rrpr.2014.25.02.
- Csaky Z. (2021). *Nations in Transit 2021. The Antidemocratic Turn*. Washington: Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf (dostęp: 30.05.2022).
- Gorzela G. (2009). Fakty i mity rozwoju regionalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2 (36), 5–27.
- Kaleta A. (2013). Obszary badawcze polskiej socjologii wsi okresu przejścia systemowego (lata 1989–2013). *Rocznik Historii Socjologii*, 3, 127–154.
- Kata R. (2020). Zadłużenie rolników w Polsce w aspekcie przemian strukturalnych i koniunktury w rolnictwie. *Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 23 (72), 33–44. DOI:10.22630/PEFIM.2020.23.72.3.
- Komisja Europejska (2022). RePowerEU: przystępna cenowo, bezpieczna i zrównoważona energia dla Europy. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_pl#dziaania-w-ramach-planu-repowereu (dostęp: 5.09.2022).
- Komisja Europejska (2021). A long-term vision for the EU’s rural areas. Towards stronger, connected, resilient and prosperous rural areas by 2040. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0345> (dostęp: 31.08.2022).
- Polityka Insight (2022). *Wpływ Europejskiego Zielonego Ładu na polskie rolnictwo*. Warszawa: Polityka Insight Research. <https://www.politykainsight.pl/bibliotekaraportow/2151464,wpływ-europejskiego-zielonego-ładu-na-polskie-rolnictwo.read> (dostęp: 6.09.2022).
- Snyder T. (2017). *O tyranii. Dwadzieścia lekcji z dwudziestego wieku*. Kraków: Znak Horyzont.
- Stanny M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Śpiewak P. (2000). *Spór o Polskę 1989–1999. Wybór tekstów prasowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wasilewski J. (2002). Przewidywane zachowania wyborcze w referendum akcesyjnym i ich nieoczywiste determinanty. *Studia Socjologiczne*, 3 (166), 35–66.
- Wilkin J. (red.) (2005). *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*. Warszawa: Fundusz Współpracy.
- Wiślicz T. (2019). Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny. XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Lublin 2019. https://www.academia.edu/40075153/Nowe_tendencje_w_historiografii_polskiej_po_1989_roku_Raport_diagnostyczny?bulkDownload=thisPaper-topRelated-sameAuthor-citingThis-citedByThis-secondOrderCitations&from=cover_page (dostęp: 27.01.2021).

Wymienione poniżej pozycje można zakupić lub otrzymać w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa (Pałac Staszica), pok. 274, tel. 22 657 28 30, 22 826 94 36, e-mail: irwir@irwirpan.waw.pl.

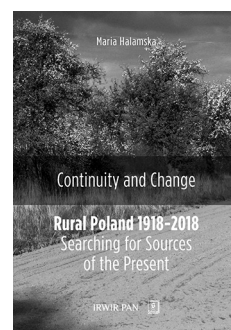
Adam Koziol, Sylwia Michalska, Dominika Zwęglińska-Gałecka (red.), *Media jako źródło wiedzy rolników* [Media as a Source of Farmers' Knowledge], Warszawa 2021, 158 s.

Sławomir Kalinowski, Łukasz Komorowski, Anna Rosa, *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski* [The Concept of Smart Villages. Examples from Poland], Warszawa 2021, 154 s.

Maria Halamska, *Continuity and Change. Rural Poland 1918–2018: Searching for Sources of the Present* [Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł terażniejszości], Warszawa 2020, 256 s.

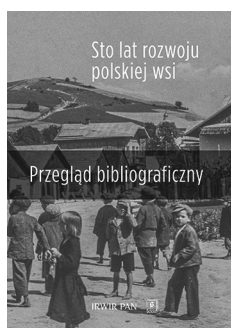

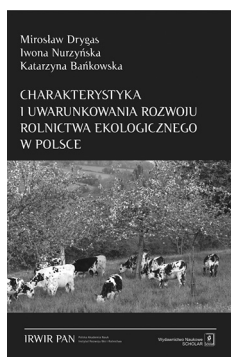
Sylwia Michalska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej polski. Tom 4: Struktura społeczna a zmiany ról społecznych kobiet wiejskich* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 4: Social Structure and Peasant Women's Social Roles Changes], Warszawa 2020, 191 s.

Maria Halamska, *Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł terażniejszości* [Continuity and Change. Rural Poland 1918–2018: Searching for Sources of the Present], Warszawa 2020, 247 s.

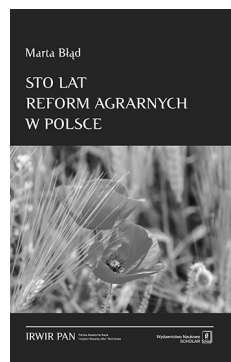

Sto lat rozwoju polskiej wsi. Przegląd bibliograficzny [One Hundred Years of Polish Countryside. Bibliographic review], **Monika Stanny, Beata Górczyńska, Małgorzata Gelo-Kluczyńska (oprac.)**, Warszawa 2019, 344 s.

Mirosław Drygas, Iwona Nurzyńska, Katarzyna Bańkowska, *Charakterystyka i uwarunkowania rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce. Szanse i bariery* [Characteristics and Conditions for The Development of Organic Farming in Poland. Chances and Barriers], Warszawa 2019, 192 s.

Marta Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*
[One Hundred Years of Agrarian Reforms in Poland],
Warszawa 2019, 282 s.

Marek Kłodziński, *Przybyszew. Stulecie przemian polskiej wsi* [Przybyszew – Centenary of Transformation of the Polish Countryside], Warszawa 2019, 148 s.

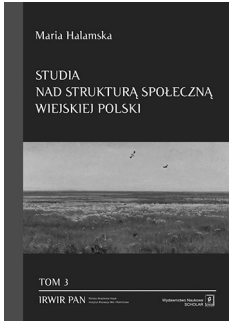

Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi [Continuity and Change. One Hundred Years of Polish Countryside], t. I i II, **Maria Halamska, Monika Stanny, Jerzy Wilkin (red.)**, Warszawa 2019, 1260 s.

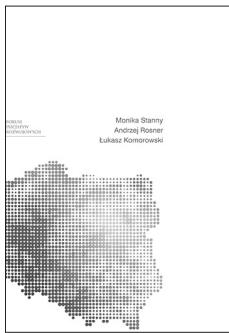

Andrzej Piasecki, Arkadiusz Ptak, *Sto lat władzy lokalnej na polskiej wsi 1918–2018* [One Hundred Years of Local Authority in the Polish Countryside 1918–2018], Warszawa 2018, 133 s.

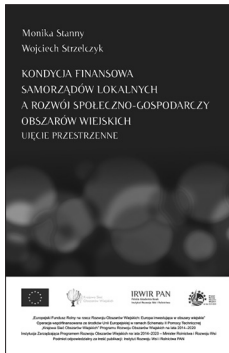

Maria Halamska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 3: Świadomościowe korelaty struktury społecznej* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 3: Correlates of Consciousness in the Social Structure], Warszawa 2018, 174 s.

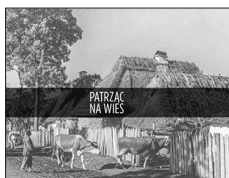

Monika Stanny, Andrzej Rosner, Łukasz Komorowski, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika* [Rural Development Monitoring. Stage III], Warszawa 2018, 297 s.

Monika Stanny, Wojciech Strzelczyk, *Kondycja finansowa samorządów lokalnych a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Ujęcie przestrzenne* [Financial condition of local governments and socio-economic development of rural areas. Spatial approach], Warszawa 2018, 210 s.

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach operacji realizowanej w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

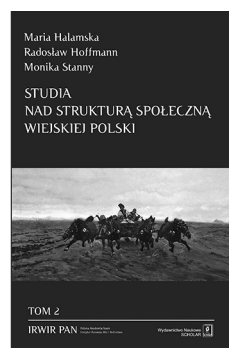

Andrzej Rosner, Ruta Śpiewak, Edyta Kozdroń, *Patrząc na wieś. Sto lat rozwoju polskiej wsi* [Glimpses of the Countryside. One Hundred Years of Polish Countryside], Warszawa 2018, 275 s.

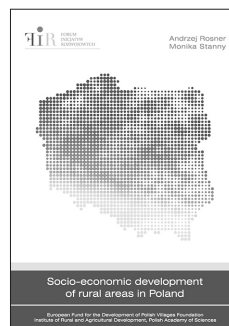
Sto lat mojego gospodarstwa. Pamiętniki mieszkańców wsi
[One Hundred Years of My Farm. Memoirs of Village
Inhabitants], **opracowane przez Sylwię Michalską,
Marię Halamską i Marka Kłodzińskiego**, Poznań,
Warszawa 2018, 285 s.

Maria Halamska, Radosław Hoffmann, Monika Stanny,
Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 2:
Przestrzenne zróżnicowanie struktury społecznej [Studies
on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 2: The Spatial
Diversity of the Social Structure], Warszawa 2017, 158 s.

Andrzej Rosner, Monika Stanny, *Socio-economic
development of rural areas in Poland*
[Społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów
wiejskich w Polsce], Warszawa 2017, 166 s.

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

Indeks 381454